UDK 930.(08)

ISSN 0351-3017

NOVOPAZARSKI ZBORNIK

40

2017.

УДК 930.(06)

ISSN 0351-3017

НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

40

НОВИ ПАЗАР 2017.

IZDAVAČ
Muzej „Ras“ Novi Pazar
muzejnp.rs / muzejras@gmail.com

UREDNIK
Fuad Bačićanin

REDAKCIONI ODBOR
Ljiljana Gavrilović, Olga Zirojević, Avdija Salković, Adnan Muftarević, Milan Popadić, Nevena Debljović Ristić, Selim Šećirović, Fuad Bačićanin, Muradija Kahrović Jerebičanin, Vladan Vidosavljević

LEKTURA
Aida Smajović
Danijela Janković

KOREKTURA
Nadžib Kočan

TEHNIČKO UREĐENJE
Samer Jusović

PREVOD NA ENGLESKI
Sabina Zejnelagić

ŠTAMPA
„Grafičar“, Užice

TIRAŽ
500 primjeraka

ISSN 0351-3017

Naslovna strana: Zlatna pektorala iz Novog Pazara.

PUBLISHER
Museum "Ras" Novi Pazar
muzejnp.rs / muzejras@gmail.com

EDITOR
Fuad Bačićanin

EDITOR BOARD
Ljiljana Gavrilović, Olga Zirojević, Avdija Salković, Adnan Muftarević, Milan Popović, Nevena Debljović Ristić, Selim Šećirović, Fuad Bačićanin, Muradija Kahrović Jerebičanin, Vladan Vidosavljević

PROOFREADING
Aida Smajović
Danijela Janković

CORRECTION
Nadžib Kočan

TECHNICAL DESIGN
Samer Jusović

ENGLISH TRANSLATION
Sabina Zejnelagić

PRINT
„Grafičar", Užice

COPY
500 copies

ISSN 0351-3017

Cover Page: Golden pectoral from Novi Pazar.

Štampanje Novopazarskog zbornika 40
finansijski je podržalo
Ministarstvo kulture i informisanja Republike Srbije

САДРЖАЈ / SADRŽAJ

Esad Rahić
SANDŽAK TOKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA 9

Hivzo Gološ
SREZ ŠTAVIČKI (1912-1914) 41

Драгиша Премовић Алексић
ИСТОРИЈАТ ТЕРИТОРИЈАЛНО-АДМИНИСТРАТИВНЕ
ОРГАНИЗАЦИЈЕ РАШКЕ ОБЛАСТИ/САНЏАКА 65

Живојин Р. Андрејић
АРХИЕПИСКОП САВА I – ДВОСТРУКИ ПРИЈАТЕЉ
ВИЗАНТИЈСКОГ ЦАРА ТЕОДОРА I ЛАСКАРИСА 85

Nadžib Kočan
SELO VRŠEVO - OSVRT NA PROŠLOST SELA - 105

Fuad Bačićanin
AREBICA, MODIFICIRANO ARAPSKO PISMO
U VIŠEVJEKOVNOJ UPOTREBI KOD NAS 117

Avdija Salković
UČAJLUCI U ISLAMSKOJ TRADICIJI I KULTURI
BOŠNJAKA NOVOPAZARSKOG SANDŽAKA 129

Светлана Чековић
КРСТОВИ ИЗ ЗБИРКИ МУЗЕЈА „РАС“ 143

Muradija Kahrović-Jerebičanin
POSLJEDNJI ZANATLIJA OBUČAR-PAPUČAR U NOVOM PAZARU 159

Милан Попадић
ПРОЛЕГОМЕНА ЗА УРБАНИСТИЧКО НАСЛЕЂЕ
НОВОГ ПАЗАРА СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ПЕРИОДА 169

Amela Kučević
Esad Muminović
REVITALIZACIJA OBJEKTA HANA „GRANATA“
U NOVOM PAZARU METODOM REKONSTRUKCIJE 185

ОСВРТИ, ПРИКАЗИ, КРИТИКЕ / OSVRTI, PRIKAZI, KRITIKE

Emir Čorović
PRIKAZ MONOGRAFIJE „SIDŽILI KADIJE KAZE NOVI PAZAR OD 1766. DO 1768. GODINE", IZDAVAČA ARHIVA „RAS" NOVI PAZAR I HISTORIJSKOG ARHIVA SARAJEVO 207

ИЗВЕШТАЈИ / IZVJEŠTAJI

Владан Видосављевић
Угљеша Војводић
ИЗВЕШТАЈ СА ЗАШТИТНИХ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА ЛОКАЛИТЕТА ДУБЉЕ ИЗНАД КУЋЕ У НОВОМ ПАЗАРУ 213

Muradija Kahrović-Jerebičanin
IZVJEŠTAJ O REALIZACIJI PROJEKTA „TRADICIONALNA IZRADA OJICA NA BOŠNJAČKOJ NOŠNJI" 217

САРАДНИЦИ НОВОПАЗАРСКОГ ЗБОРНИКА / SARADNICI NOVOPAZARSKOG ZBORNIKA

Fuad Bačićanin
ČETRDESET GODINA NOVOPAZARSKOG ZBORNIKA AUTORI I OBJAVLJENI RADOVI 221

NOVOPAZARSKI ZBORNIK, UPUTSTVO ZA PRIPREMU RADOVA 263

Esad Rahić
Novi Pazar

UDK 94(497.1 Sandžak)"1941/1945"
355.48(497.1 Sandžak)"1941/1945"

SANDŽAK TOKOM DRUGOG SVJETSKOG RATA

Sažetak: *Teritorija Sandžaka je nakon okupacije postala predmet ekspanzionističkih ambicija Njemačke i Italije i ranih marionetskih tvorevina Nezavisne Države Hrvatske i Velike Albanije. U Sandžaku su vođene žestoke borbe između dva ideološki suprotstavljena pokreta: partizanskog i četničkog, od čijeg ishoda je zavisio biološki opstanak bošnjačkog naroda. Prostor Sandžaka zahvataju ustaničke borbe već od 14. jula 1941. godine. Sandžak je od 1. do 20. septembra 1941. bio centar najvišeg oblasnog i jugoslovenskog vojnog i partijskog rukovodstva NOP-a, a od 20. novembra 1943. do 29. marta 1945. godine imao je Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka sa cjelokupnom zemaljskom, vojnom i civilnom strukturom vlasti. Od prvih pet proleterskih brigada, Sandžak je dao tri (treću, četvrtu i petu), a također je imao i svoju 37. sandžačku diviziju. U NOR-a je uzelo učešće 15.000 boraca bošnjačke nacionalnosti iz Sandžaka i Crne Gore. Sandžak je dao 27 narodnih heroja.*

Ključne riječi: *Sandžak, Oblasni komitet KPJ za Sandžak, ZAVNOS, Rifat Burdžović Tršo, Sveto Vukotić, sandžačke brigade, partizani, četnici, ustaše, Njemci, Italijani*

U aprilskom ratu Sandžak je doživio sudbinu Jugoslavije: najprije je bio okupiran, a onda je nastao pravi grabež oko njegove teritorije. Oko teritorije Sandžaka su se otimale ne samo njemačke i talijanske okupatorske snage, već i dvije ratne državne tvorevine pod patronatom sila Osovine: tzv. Nezavisna Država Hrvatska (NDH) i tzv. Velika Albanija. Također, na teritoriji Sandžaka od samog početka okupacije, osjetilo se djelovanje dva ideološki suprotstavljena pokreta: partizanskog i četničkog.

Tokom aprilskog rata koji je trajao samo 12 dana, na teritoriji Sandžaka se nisu vodile ratne operacije i ta činjenica je uslovila da su dvije njemačke divizije, u toku jednog dana, (16. aprila), zauzele sva sreska mjesta i uspostavile okupacionu

vlast. Teritoriju Sandžaka su okupirale njemačke jedinice iz sastava II armije (8. tenkovska i 60. motorizovana pješadijska divizija). Pošto su se kralj i vlada evakuisali iz zemlje već 15. aprila, dva dana kasnije, Vrhovna komanda jugoslovenske vojske potpisala je bezuslovnu kapitulaciju.

Teritoriju Kosova i Ibarskog basena branile su jedinice jugoslovenske 3. armije, a napadale Hitlerove vojne formacije koje su nadirale iz Bugarske. Njemački 40. motorizovani korpus prodrmo je preko Makedonije. Njegova 9. oklopna divizija je iz Skoplja napadala jednim krakom zapadnu Makedoniju, a drugim Kosovo, zauzevši 9. aprila Uroševac, 10. aprila Suvu Reku i Prizren, 11. aprila Prištinu, a dva dana kasnije i Vučitrn. Sjeverno od ove nadirala je, počev od 8. aprila, druga njemačka kolona iz Bugarske, 14. korpus 1. oklopne grupe, čija je 60. motorizovana divizija, poslije osvajanja Niša, Kruševca i Kraljeva, krenula na jug Ibarskom dolinom i 15. aprila zauzela Raška. Narednog dana je okupirala Kosovsku Mitrovicu, dok je drugim krakom iz Raške prodrla u Sandžak i 16. aprila zaposjela Novi Pazar i Sjenicu. Tako su njemačke jedinice okupirale Kosovo i Ibarski basen prije potpisivanja bezuslovne kapitulacije.[1] Poslije osvajanja Jugoslavije počelo je izvlačenje operativnih trupa i njihovo pregrupisavanje radi napada na Sovjetski savez, a u Jugoslaviji su ostavljene samo trupe kojima je povjerena uloga prvih okupacijskih jedinica, do dolaska posadnih jedinica, u drugoj polovini maja 1941. godine. Komanda 2. armije, kojoj je bio povjeren ovaj zadatak, odredila je da tri divizije i jedan pješadijski puk 11. armijskog korpusa preuzme ulogu posadne trupe na okupiranoj teritoriji Srbije. Teritoriju Kosova i Ibarski basen s novopazarskim dijelom Sandžaka zaposjela je i na kratko ostala kao prva okupacijska jedinica – 60. motorizovana divizija. Za jedinicama 60. motorizovane divizije, stigla je na ovu teritoriju i 294. pješadijska divizija istog korpusa i zaposjela dio Kosova, Niš i Kragujevac. Ona je smijenila 60. motorizovanu diviziju koja je 25. aprila počela da prebacuje jedan svoj dio, a od 17. do 25. maja i glavninu, na prostor Užice – Valjevo – Lešnica – Sarajevo – Pljevlja. Zadatak jedinica 60. i 294. divizije bio je da po završetku ratnih operacija zaposjednu okupiranu teritoriju, prikupe i obezbjede ratni plijen, rukovode transportom jedinica, koje kreću u nova osvajanja, održavaju red i mir na svom području i rukovode obukom.[2]

Od početka maja, u okviru njemačkog okupacionog vojno-upravnog sistema u Srbiji, u Kosovskoj Mitrovici je djelovala Krajskomandantura (okružna komanda) nadležna za dio Kosova pod njemačkom okupacijom (srezovi sa sjedištima u Kosovskoj Mitrovici, Vučitrnu i Podujevu), Studenički (Raška) i Deževski srez (Novi Pazar).

U toku maja 1941. godine, povlače se iz Grčke i Jugoslavije operativne jedinice koje su učestvovale u aprilskom ratu, a zamjenjuju ih stalne posadne

1 Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, Beograd 1957, str. 22-30; Velimir Terzić, Jugoslavija u aprilskom ratu 1941, Titograd 1963; Kosovska Mitrovica i okolina, 1979, str. 247-256; Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945, Beograd 1976, Petar Vilušić, Aprilski rat, str. 35-36, 42-45

2 Partizanski odredi Kopaonički, Šumadijski i Ibarski, Beograd 1981, str.14

trupe tzv. 15. talasa. U tom cilju, u drugoj polovini maja, iz Njemačke se u Srbiju transportuju tri posadne divizije: 704, 714. i 716. U Srbiji je 704. divizija smijenila 60. motorizovanu diviziju, 714. je smijenila 4. brdsku diviziju, a 717. divizija 294. diviziju. Smjenjivanje 294. divizije i njenih garnizona u dijelu Srbije, na Kosovu i u Ibarskom basenu izvršila je 717. pješadijska divizija. Njen štab je smješten u Niškoj Banji. Divizija je imala dva puka: 737. i 749. pješadijski, jedan artiljerijski divizion i druge jedinice. Štab 717. divizije je na prostoru Kosova i srednjeg dijela Ibarskog basena uputio 737. pješadijski puk. Puk je prvobitno imao sljedeći raspored:

- u Kosovskoj Mitrovici - Štab puka (kasnije premješten u Zvečanu), pukovske čete i 3. bataljon;
- u Raški - 2. bataljon;
- u Novom Pazaru - 1. bataljon.

Poštto je 1. bataljon raspoređen na druge prostore (Prokuplje i Kuršumlija), 2. bataljon je podijeljen na dva dijela, od kojih je jedan držao pod okupacijom Raška, a drugi Novi Pazar. Najjače snage su bile u Kosovskoj Mitrovici zbog zrućaja ovog mjesta, naročito rudnika olova i cinka Trepče, jer Trepča je slovila za najveći rudnik olova u Evropi. Ove rude su bile od životne važnosti za njemačku ratnu industriju. Njemačka je 33% ukupne svoje proizvodnje olova i cinka dobijala iz Trepče. Zbog toga će na pregovorima u Beču, o podjeli Jugoslavije, 21. i 22. aprila 1941. godine, njemački ministar inostranih poslova fon Ribentrop energično odbiti da proda Trepču Italijanima. To su bile osnovne njemačke snage koje su od kraja maja, kao posadne jedinice, držale pod okupcijom dio Kosova (Kosovska Mitrovica, Vučitrn i Podujevo), Ibarsku dolinu (Raška), i novopazarski dio Sandžaka, kao i Toplicu (Prokuplje i Kuršumlija), ukupno 4.000 vojnika. Naročito su ove jedinice trebale očuvati kontrolu nad rudnikom Trepča i saobraćajnicama (pruga i drum) u Ibarskoj dolini. Njemačke vojne snage će u periodu julskog ustanka biti pojačane na ovom prostoru.[3]

Od kraja aprila do 3. augusta su trajali njemačko-italijanski dogovori o podjeli Kosova, da bi na kraju najveći dio Kosova pripao Italiji. Ukazom italijanskog kralja, od 12. augusta 1941. godine, taj dio je pripojen okupiranoj Albaniji. Bugarskoj su prepušteni: dio Gnjilanskog sreza, Vitina, Kačanik i Sirinička župa. Nijemci su zadržali tri sreza: Kosovsko-mitrovački bez jednog dijela Ibarskog Kolašina, Vučitrnski i Lapski. Ova tri sreza Nijemci su uključili u sastav okupirane Srbije. Taj dio Kosova je, zajedno s Deževskim (Novi Pazar) i Studeničkim srezom (Raška), Ačimovićeva komesarska uprava Srbije proglasila, maja 1941. godine, sastavnim dijelom Drinske banovine. Međutim, u tri Kosovska sreza i u Deževskom srezu već od početka okupacije bila je uspostavljena albanska vlast pod okriljem Nijemaca. Kasnije je, 6. augusta 1941. godine, pa nalogu Nijemaca, Savjet komesara okupirane Srbije (Ačimovićeva kvislinška „vlada") donio Uredbu o formiranju kosovskog okruga sa sjedištem u Kosovskoj Mitrovici i srezovima čija su sjedišta bila u Kosovskoj Mitrovici, Vučitrnu, Podujevu i Novom Pazaru (decembra 1941. godine u sastav Kosovskomitrovačkog okruga ušao je i Studenički srez). Tako je

3 Isto, str. 15-17

ovaj okrug bio u sastavu Srbije, ali sa posebnim statusom, a vremenom je trebalo ostvariti dvovlašće albanske i srpske kvinslike garniture.[4]

Vjerovatno da niko ovakvom podjelom Kosova nije bio zadovoljan: Italijani, što nisu dobili cijelo Kosovo, Nijemci, što su propustili da zadrže i rudnik „Kosovo" u Obiliću, koji je snabdijevao Trepču ugljem (lignitom), Bugari, što nisu dobili „veći zalogaj". Ovo pitanje nije samo bilo uzrokom trvenja između okupacionih snaga, već i između lokalnog stanovništva i njihovih liderskih nacionalnih vodstava.

Dok su Kosovo podijelila tri okupatora: talijanski, njemački i bugarski, Sandžak će biti predmet podjele između Nijemaca i Italijana. Što se tiče teritorije Raške i Ibarske doline, kao i novopazarskog kraja, ona je bila u sastavu okupirane Srbije, kojoj su Nijemci priključili i „svoj" dio Kosova.

Njemačka vojna sila je već prvih dana okupacije, uporedo sa stvaranjem prvih orts̆komandantura (komandi mjesta), počela da rješava i pitanje civilne uprave. Tako je komandant 60. motorizovane divizije, general Eberhardt, požurio da sazove skup albanskih prvaka već 21. aprila 1941, u Kosovskoj Mitrovici, u dvorani hotela „Jadran". Na ovom skupu su učestvovali predstavnici Kosova, Novog Pazara i Sjenice, i to: za Mitrovicu, Džafer Deva, za Sjenicu, Omer Činić i Emin Čerkez, za Novi Pazar, Aćif Hadžihmetović i Ahmed Daca, za Vučitrn, Jahja Hadži Džemajli, za Prištinu, Ilijaz Hadži Džemajli, za Podujevo, Šaćir Halili (zvani Hodža Visoka), za Dvericu, Jusuf Gradica, Miftar Husejni, Sadik Zejneli, Mustafa Ibrahimi, za Istok, Sadik Rama i Rustem Sadrija, za Peć, Sejfedin Begoli, Dževat Begoli, Peter Lorenci, Paul Lorenci. U njemačkom zapisniku si ovog skupa križe se da je „dosadašnja državna vlast ratom izgubila svaki autoritet" i da „vodi albanske narodnosti moraju sada preuzeti vlast". Odlučeno je da Albanci preuzmu sreske i opštinske organe vlasti, finansije, sudstvo, školstvo i drugo pod nadzorom njemačkih ortskomandantura. Za onaj dio Kosova, koji je bio pod njemačkom upravom, trebala je da se uspostavi, po ovom planu, autonomna albanska vlast.[5] Skup je održan prije nego što su u Beču zaključeni razgovori o teritorijalnoj podjeli Jugoslavije, prije nego što je postignut dogovor o razgraničenju okupacionih zona na Kosovu i prije nego su donijete odluke o njihovom statusu. Njemački general je na skupu u Mitrovici, predao civilnu vlast na zaposjednutoj teritoriji Kosova i novopazarskog dijela Sandžaka predstavnicima Albanaca, spremnim na saradnju sa okupatorima. Ovaj skup će imati veliki utjecaj na daljne odnose između albanskih i srpskih nacionalnih garnitura. Nijemci će kasnije odbaciti ovu Eberhardtovu inicijativu kao štetnu po njemačke interese na ovom prostoru (imajući u vidu italijanske zahtjeve i pretenzije prema istom prostoru i rudniku Trepča). Stoga su kasnije vršili ogromne pritiske na albansko vodstvo iz ovih krajeva, da postigne sporazum sa Aćimovićem o svojevrsnoj podjeli vlasti u Kosovskom okrugu i o njegovom posebnom statusu u pogledu vlasti.

4 Ali Hadri, *Okupacioni sistem na Kosovu i Metohiji*, Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd 1965, br. 2; Ali Hadri, Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941-1945, Priština 1973, str. 89-130; Kosovska Mitrovica i okolina, str. 255-267

5 Milorad Vasić, *Nikifer Deva*, Zagreb 1985, str.193-194

Narođenjem prvog vojnog zapovjednika za Srbiju, general-potpukovnika Helmuta Ferstera, od 2. maja 1941, ortskomandanture (počinjene vojnom zapovjedniku) mijenjaju naziv u Krajskomandanture (okružne komande). Ortskomandantura I/861 u Kosovskoj Mitrovici postaje Krajskomandantura 861, u sastavu Feldkomandanture 916. u Užicu. Krajskomandantura u Kosovskoj Mitrovici bila je nadležna za Kosovskomitrovački, Vučitrnski, Lapski, Studenički i Deževski srez, tj. za područje od 4.568 km², na kome je živjelo oko 190.000 stanovnika. Krajskomandantura 861 bila je naprije počinjena Feldkomandanturi 809 u Užicu, zatim Feldkomandanturi 809 u Niši i najzad Feldkomandanturi 610 u Vrnjačkoj Banji i Čačku. Na čelu Krajskomandanture 861 bio je kapetan Fridrih, koji je bio poznat po neprijateljskom raspoloženju prema Srbima i Crnogorcima, i po prijateljstvu s Džaferom Devom i Albancima. U Novom Pazaru i Raški su ostale ortskomandanture. Decembra 1941, Krajskomandantura 861 je prešla iz K. Mitrovice u Valjevo, a iz Šapca je u K. Mitrovicu došla Krajskomandantura 838 s kapetanom Lagoom na čelu, kojega su Albanci tretirali kao srbofila.[6]

Pored sopstvenih snaga (vojnih komandi i jedinica, policijskih i obavještajnih centara, aparata okupacione vojne uprave i dr.) Nijemci su za obezbjeđenje okupacione vlasti upotrebljavali i domaće naoružane formacije, žandarmerija i policiju, organe kvislinške vlasti i političke organizacije koje su stvorene i djelovale pod okriljem okupatora. Na teritoriji tri kosovska sreza, Novog Pazara i Raške, već je u početku stvorena lokalna vlast. Po naredbi Nijemaca, u tri kosovska sreza i Novom Pazaru, administrativnu vlast preuzela je albanska i muslimanska milicija, a u Raški su obnovljeni stari organi vlasti. U Raški je nastavila da radi stara žandarmerija, dok su u Kosovskom okrugu, Nijemci formirali Albansku žandarmeriju. Na isti način je riješeno i pitanje policije. Komanda albanske žandarmerije bila je u Kosovskoj Mitrovici, a ogranci u Mitrovici, Vučitrnu, Podujevu i Novom Pazaru, dok su se žandarmerijske stanice nalazile u pojedinim sjedištima opština. Da bi pridobila albansko stanovništvo u ovom okrugu, okupatorska vlast je davala niz drugih povlastica lokalnom stanovništvu: davanje civilne vlasti Albancima, stvaranje i naoružavanje albanskih vojnih i policijskih formacija i grupa, zvanična upotreba albanskog jezika i zastave, otvaranje albanskih škola, obnavljanje feudalnih odnosa i pridobijanje aga i begova.[7]

Također je pokušao svoj uticaj da vrši preko albanske organizacije „Kosovski komitet", koji će kasnije biti poznatiji pod novim nazivom „Albanski narodni savez", preko omladinske organizacije ovog saveza itd. Njemački okupator je nastojao da na srpski i crnogorski živalj utiče obmanama o njihovoj zaštiti od Albanca, govoreći da ovaj dio Kosova i Sandžaka pripada Srbiji. U ovoj propagandi su se oslanjali i na Ačimovićevu komesarsku upravu.[8]

6 Partizanski odredi Kopaonika, Šajki i Ibarski, str. 22-23

7 Ali Hadri, Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941-1945, str. 140-141; Pero Morača, NOB Jugoslavije 1941-1945, Beograd 1975, str. 16; Isti, Jugoslavija 1941, Beograd 1941, str. 72

8 Ali Hadri, Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941-1945, str

U Kosovskom okrugu su u nekim albanskim selima, pod okriljem Nijemaca, naoružavani i dobrovoljci, zvani vulunteri. Oni su boravili u svojim selima, bili pod komandom seoskih starješina, a služili su kao granična straža. Albanska žandarmerija i formacija vulantera, u početku su bile malobrojne, ali su se kasnije uvećavale.

U Novom Pazaru, odnosno u Deževskom srezu bili su dijelovi istih njemačkih jedinica koje su zaposjele kosovskomitrovačko područje, a zatim obezbjeđivale zaposjednutu teritoriju i uspostavljeni okupacijski režim. Najprije su dijelovi 60. motorizovane divizije ušli u Novi Pazar (16. aprila), a zatim su došle jedinice 294. pješadijske divizije. Predstavnici ovog sreza učestvovali su na skupu u Kosovskoj Mitrovici 21. aprila 1941. godine, kada je donijeta odluka o predaji cjelokupne vlasti albanskoj, odnosno bošnjačkoj nacionalnoj grupi. Po povratku sa ovog skupa, a u sporazumu sa njemačkom komandom mjesta, počelo je preuzimanje vlasti, prvo u Novom Pazaru, a zatim u ostalim opštinama Deževskog sreza. Mada se pretežno radilo o bošnjačkom životu, preuzimanje vlasti je imalo proalbanska obilježja. Smijenjeni su i preuzeti organi okružne, sreske i opštinske uprave, zatim sudstvo, poreska uprava i pošte. Počelo se od Sreskog načelstva. Smijenjen je sreski načelnik Dragoljub Pantelić, a na njegovo mjesto je postavljen Ahmed Daca. Istog dana Novi Pazar su napustili i bivši sreski načelnik i svi policijski pisari koji nisu bili iz Novog Pazara. Potom je smijenjen i predsjednik novopazarske opštine Dušan Davidović. I ovu funkciju je privremeno preuzeo Ahmed Daca. Kasnije će ovu funkciju vršiti Jemuz Mulahodović. Od 36 opštinskih odbornika, nijedan nije ostao. Adlif je imenovao 36 novih. Svi su bili Bošnjaci. Službenici opštine, Srbi i Bošnjaci, ostali su na svojim dužnostima. Smijenjen je i predsjednik Okružnog suda Mihailo Damjanović. Otpušteni su svi službenici ovog suda i sudije. Na isti način se postupilo i sa predsjednikom Sreskog suda Đorđem Kostićem i sa sudijama i službenicima ovog suda. Promjene su brzo izvršene i u drugim ustanovama: Poreskoj upravi, Pošti, Šumskoj upravi u Rasadniku. Obustavljen je rad u školama i odmah su počele pripreme za otvaranje škola na albanskom jeziku. I ovdje je formirana žandarmerija, 23. aprila 1941. godine. Najprije je razoružana stara žandarmerija i potom od bošnjačkog življa formirana tzv. Albanska žandarmerija. Za njenog komandanta postavljen je rezervni žandarmerijski kaplar Azem Adžinić. I smjena opštinskih uprava, na seoskom području sreza, izvršena je 12. maja 1941, na sličan način kao i u gradu.[9]

U Tutinu je za načelnika sreza imenovan Mustafa Aljević, rođak Ferhat-bega Drage, inače do rata urednik „Kosovskih novina".[10]

U Beču su, 21. i 22. aprila 1941. godine, obavljeni razgovori između italijanskog i njemačkog ministra vanjskih poslova, grofa Čana i von Ribentropa, prilikom kojih se raspravljalo o komadanju jugoslovenskog teritorija i tim okvirima o razgraničenju okupacionih zona na Kosovu. Tada su se odrazile njemačko-italijanske

9 Mijo Radović, Novi Pazar u revoluciji, Novi Pazar i okolina, str. 309-312

10 Mikonad Vlović, XIIbčir Dervo, str. 195

suprotnosti interesa. Upokos italijanskim protivljenjima, razgraničenje je odgovaralo isključivo njemačkim interesima. S manjim ispravkama, koje su obavljene u toku 1942. godine, u njemačkoj okupacionoj zoni ostali su okruzi: Kosovskomitrovački bez Ibarskog Kolašina, odnosno dijela udaljenog 10 km zapadno od željezničke pruge Kraljevo – Skoplje koji je predan Italijanima, Deževski, Lapski i Vučitrnski, kojem je pridodan manji dio Prištinskog sreza sa selom Miloševom. Kosovska Mitrovica bila je potrebna Nijemcima, u prvom redu zbog rudnika Trepče. Ostala tri sreza trebala su služiti kao izvori radne snage. Osim toga, Nijemcima je odgovarao i strategijski položaj ovih teritorija, jer s juga je zatvarao ulaz u Ibarsku klisuru, a služio je i kao povoljna mogućnost za kontroliranje dijela Kosova koje je pripalo Italijanima, odnosno Albaniji, koja se nalazila pod italijanskom okupacijom.[11]

Ovaj dio Kosova i Sandžaka trebao je biti sastavni dio Srbije kojom je, u početku, upravljao Savet komesara, kojim je predsjedavao Milan Aćimović (predratni Stojadinovićev ministar unutrašnjih poslova. Ovakva njemačka odluka izazvala je negodovanje Albanaca i demonstracije koje su održane 23. maja 1941. godine.[12]

Kada su krajem maja 1941. godine, dijelovi 717. posadne divizije smijenili jedinice koje su prvobitno zaposjele ovu teritoriju, u Novi Pazar je kao posadna jedinica stigao 2. bataljon 737. pješadijskog puka sa štabom i četama. Krajem jula i početkom augusta bile su to 5. i 6. četa (7. i 8. u Raški) sa manjim dijelovima uz štab bataljona. Komanda mjesta, ogranci feld-žandarmerije i carinske straže, istureno odjeljenje Tajne vojne policije i obavještajni punktovi, upotpunjivali su ukupnu snagu njemačkog okupatora u Novom Pazaru.

Deževski srez je bio jedno od najsiromašnijih područja u Srbiji. Novi Pazar je imao preko 10.000 stanovnika, a srez četiri puta više, naseljenih u 299 sela, raspodijeljenih u 11 opština.

Rukovodeću grupaciju u Novom Pazaru je djelovala pod jakim utjecajem Ferhat-bega Drage (inače protitalijanski orijentiranog) i „Albanskog nacionalnog savezu". Taj utjecaj se osjetio i na sjednici Albanskog komiteta (odomaćeni naziv za srески ogranak Albanskog nacionalnog saveza) koja je održana 16. juna 1941. godine i na kojoj je proklamovana odluka o priključenju ovog kraja „Velikoj Albaniji". Ova sjednica i odluka su bile proračunat pokušaj pritiska na njemačke okupacione snage i srpske kvislиške vlasti, koji je ostao bez značajnijih posljedica. Dakle, još jedan pokušaj da se Kosovskomitrovački okrug izdvoji iz Aćimovićevske i Nedićevske Srbije i pripoji Albaniji koja je bila pod italijanskom dominacijom.[13]

Ovo je bio dio strateških poteza i mnogobrojnih pregovora između Albanaca, Nijemaca i Saveta komesara iz Beograda, koji su imali potpuno različite stavove. Savet komesara je želio da se i u dijelu Kosova i Sandžaka pod njemačkom kontrolom, koji je zvanično bio dio Srbije, uspostavi vlast koja će održavati takvo

11 Isto, str. 196

12 Isto, str. 197-198

13 Miodrag Radović, Ejup Muković, Borci novopazarskog kraja pali u NOR-u, Novi Pazar 1974, str. 15-25

stanje. Albanci su željeli pripajanje ovog dijela Velikoj Albaniji ili u najmanju ruku potpuni autonomiju za ovaj dio Kosova i Sandžaka, u okviru koje će Albanci imati cjelokupnu vlast na terenu, odlučno odbijajući da ova teritorija bude pod srpskom upravom. Pod pritiskom Nijemaca, 17. juna, u Beogradu je došlo do pregovora sa Savetom komesara. Na čelu pregovaračkog tima je bio Džafer Deva, a članovi delegacije Šaban Mustafa, Ačif Bljuta i Bahrija Abdurahmanović. Oni su za Kosovskomitrovački okrug tražili status koji je tada u okviru Srbije imao Banat. Zatim su postavili zahtjeve u pogledu činovnika u sudstvu, školstvu, poštama i saobraćajnim ustanovama. Uskoro je došla i druga delegacija koja je odbijala bilo kakav kontakt sa srpskim vlastima, obraćajući se italijanskom poslanstvu s molbom da ono utječe na njemačku okupacionu upravu, kako bi se donijela odluka o priključenju ovog okruga Albaniji. Oni su zahtjev proširili i na Sjenicu, kako bi uspostavili zajedničku granicu sa Paveličevom NDH.[14]

Kada im je na kraju postalo završeno jasno da moraju pregovrati sa Savetom komesara, 12. jula 1941. došlo je do previh ozbiljnih pregovora. Savet komesara se 19. jula složio da postoji potreba da se revidiraju agrarni odnosi, koji su postojali u Kraljevini Jugoslaviji, a za 1941. godinu je odlučeno, da u okrugu Kosovska Mitrovica čiflik-sahibije imaju pravo na jednu četvrtinu čistog uroda od žetve i plodova sa imanja oduzetih agramom reformom poslije Prvog svjetskog rata. Kasnije su feudalni odnosi ozakonjeni propisima Nedićeve vlade i primijenjivani su sve do oslobođenja. Naime, krajem augusta 1941. godine, Savet komesara u Srbiji zamijenjen je vladom „Narodnog spasa" sa armijskim generalom bivše jugoslovenske vojske Milanom Nedićem na čelu (Milan Aćimović je u ovoj vladi bio ministar unutrašnjih poslova). Kao rezultat uredbi Aćimovićevog komesarijata i Nedićeve vlade i u ovom kraju su obnovljeni tragovi feudalnih odnosa, ponovnim uvođenjem četvrtine, koju su od seljaka ubirali age i begovi, kao nekadašnji sopstvenici feudalnih posjeda koji su im agramom reformom oduzeti. U Novom Pazaru je živjelo preko 300 porodica bivših aga i begova. Ubiranje četvrtine počelo je u julu 1941, a završilo se novembra 1944. godine. Međutim, bilo je i takvih aga i begova koji ovo pravo nisu htjeli koristiti.[15]

Augusta 1941. godine, Albanci su umjesto Kosovskog komiteta formirali novu organizaciju – Albanski narodni savez. Sjedište glavnog rukovodstva je bilo u Kosovskoj Mitrovici, a u srezovima i opštinama su osnovane sreske i mjesne organizacije. Na osnivačkoj skupštini prevagu su odnijeli predstavnici poitalijanske struje. Za predsjednika Saveza izabran je Ali Draga (sin Ferhat-bega Drage) koji je time dobio i titulu vođe albanske narodnosne grupe.

Uz podršku Nijemaca, 6. augusta 1941. godine, Savet komesara je usvojio Uredbu o uređenju i upravi u oblasti Kosova. Predviđeno je da ovu ovu oblast sastavljaju srezovi K. Mitrovica, Novi Pazar, Vučitrn i Podujevo i da će ona potpadati pod Drinsku banovinu, čije je sjedište bilo u Užicu. Albanska narodnosna grupo

14 Mikonad Vavić, XHafer Deva, str. 202

15 Isto, str. 203

trebalo je da u banovini delegira svog predstvnika u ranga pomoćnika bana. Prema Uredbi za načelnike srezova trebalo je da budu postavljeni pripadnici nacionalne većine, a zamjenici da budu pripadnici manjine, pod uvjetom da najmanje 25% stanovnika sreza pripada manjinskoj nacionalnosti. Albanski narodni savez se opiro sprovođenju ove Uredbe. Na sastanku u Feldkomandanturi u Nišu, 16. i 17. novembra 1941. godine, predstavnici Albanskog narodnog saveza su upozoreni da se više ne može raspravljati o autonomiji i da su oni srpski državljani. Dvije strane su postigle sporazum o uvođenju albanskog jezika u administraciji, formiranju posebne finansijske uprave za okrug u K. Mitrovici i o tome da se albanska žandarmerija, od 1. marta 1942. godine, sa istim sastavom i postojećim komandnim osobljem pripoji Srpskoj državnoj straži i bude njen sastavni dio. Da bi se Italijanima izbio iz ruku argument koji su oni u pregovorima često isticali, da se italijanskim interesnim područjem smatraju svi teritoriji na kojima je albansko stanovništvo u većini, Nijemci su zapovjedili Nedićevoj vladi da, decembra 1941. godine, prilikom donošenja propisa o ukidanju banovina i novoj teritorijalnoj podjeli, od ovog područja formira poseban okrug, kojem bi se pripojio i studenički srez sa sjedištem u Raški. U ovom srezu uopće nije bilo Albanaca. Sa novih 27.988 stanovnika srpske nacionalnosti, bitno je izmijenjena nacionalna struktura na spornom teritoriju. Davanjem autonomije ovom dijelu Kosova i Sandžaka (Kosovskomitrovačkom okrugu) Nijemci bi *de jure* priznali postojanje albanske većine, što bi Italiju dovelo u položaj da obnovi zahtjev za pripajanje Albaniji. Već 25. aprila 1942. godine, u K. Mitrovici i Novi Pazar, a 26. aprila u Vučitrnu i Podujevu, ušli su, istina u simboličnom broju, pripadnici kvislиške Srpske državne straže. Komandant albanske žandarmerije Bajazit Boletini je od strane Milana Nedića unapijeđen u čin srpskog majora, a kasnije potpukovnika, imenujući ga za okružnog komandanta Srpske državne straže. Mješovita vlast je funkcionirala do oslobođenja.[16]

Tokom jula mjeseca na susjednim teritorijama, koje su pripale Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i okupiranoj Crnoj Gori, počinje oružani ustanak protiv okupatora i njegovih pomagača. Zbog toga u novopazarskom garnizonu vlada uznemirenost, pojačavaju se mjere obezbjeđenja i pripravnosti. U više navrata Italijani i ustaše iz susjednih garnizona traže pomoć od Nijemaca, koju im oni odbijaju, jer se i sami sa raspoloživim snagama ne osjećaju sigurnim. Komandant njemačkog bataljona u Novom Pazaru, kapetan Gajsler, mora je da rješava mnoštvo problema, s obzirom da su borbe s druge strane granice u italijanskoj zoni ugrožavale i područje zaposjednuto njegovim jedinicama i da sa dištirale stalna opreznost i pripravnost.

Na osnovu sporazuma njemačkih i italijanskih okupacionih snaga, od 23. aprila 1941. godine, u njemačku okupacionu zonu su ušli: Priboj, Nova Varoš, Sjenica i Novi Pazar, dok je italijanskoj okupacionoj zoni pripala teritorija Pljevalja, Bijelog Polja, Prijepolja i Tutina. Njemačka je ovakvom podjelom nastojala da zadrži kontrolu nad magistralnim sandžačkim drumom.[17]

16 Isto, str.205-207

17 Dr. Nadežda Jovanović, Rifat Burdžović Tifo, Beograd 1975, str. 52

Italijanski dio opet je podijeljen na dva dijela između njena dva federata. Albanskom su pripali: Tutin, Rožaje, Plav i Gusinje, a Crnogorskom: Berane, Bijelo Polje i Pljevlja.

I Njemačka je, pošto je prvo u cjelini bila priključila Srbiji, svoj dio nešto kasnije podijelila na dva. Istočni dio, Novopazarski srez s Dugom Poljanom, zbog njegovog značaja za obezbjeđenje rudnog bazena Trepče, ostao je u Srbiji, dok je preostalim zapadnim dijelom (Priboj, Nova Varoš, Prijepolje) namjeravala da riješi dva pitanja: da NDH kompenzira zadržani Višegrad, zbog tvornice „Vistad" i da prebacivanjem logičke Italiji, čitav problem spornog razgraničenja NDH, uključujući u Beču dogovoreno „pomjeranje crnogorske granice na zapad", prebaci nedoraslom osovinskom partneru.[18] Ova demarkaciona linija je više puta mijenjana do oktobra 1941. godine, pa je ostalo otvoreno pitanje kojoj će okupatorskoj sili definitivno pripasti Sandžak. Ovakvo stanje pokušavala je da iskoristi i „Nezavisna Država Hrvatska", koja je nastojala da uspostavi svoju vlast u čitavom Sandžaku. U jesen 1941. godine, NDH se morala odreći svojih ambicija, pošto je, 27. oktobra 1941. godine, postignut sporazum između Nijemaca i Italijana, da ovo područje ude u sastav italijanske okupacione zone. To je bila teritorija od oko 6000 km² sa preko 200.000 stanovnika. Italija ju je priključila okupiranoj Crnoj Gori, s izuzetkom Štavičkog sreza (821 km² sa 21.828 stanovnika) koga je pripojila okupiranoj Metohiji, a ova „Velikoj Albaniji". Njemačka je zadržala samo Deževski srez (1244 km² sa 48.884 stanovnika) i manji dio Sjeničkog sreza.[19]

Uplašeno od mogućnosti stvaranja tzv. „Nezavisne Crne Gore" pod zaštitom italijanskog okupatora kojoj bi pripao najveći dio Sandžaka, kao i od opcije da neki dijelovi Sandžaka pripadnu tzv. „Velikoj Albaniji" grupe Bošnjaka iz Sandžaka su putem depeša, pisama i neposrednih posjeta poglavarstvu NDH nastojali da Sandžak pripoje ovoj tvorevini u čijem sastavu je bila Bosna i Hercegovina i na toj osnovi „da se Sandžak kao privredni i povijesni dio Bosne i Hercegovine" priključi „našoj pradomovini Bosni i Hercegovini, jer su interesi Sandžaka povezani s Bosnom i Hercegovinom i da su misli muslimana upućene šeher Sarajevu", kao „pijemontu stare slave" itd. Pri tome je izražavana nada da će Bošnjaci „uživati punu i ni od koga neometanu autonomiju u pravom smislu te riječi".[20] Petočlana delegacija novopazarskih Bošnjaka koja je 15. maja posjetila Zagreb i poglavnika Antu Pavelića je između ostalog tvrdila „da je 97% naroda Sandžaka slavenskog porijekla (...) Ma kakvo cijepanje Sandžaka bila bi najstrašnija sudbina za budućnost" sandžačkih Bošnjaka.[21]

18 Mr. Muharem Kreso, Položaj Sandžaka u Drugom svjetskom ratu, Istočna Bosna i Sandžak, Sarajevo 1996, str.92

19 Dr. Zoran Lakić, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka, Mostovi, Pljevlja, str. 125

20 Mirko Čuković, Sandžak, str. 52

21 Dr. Rasim Ilkrcn, Historijski pogled na vezanost Sandžaka s Bosnom i Hercegovinom, Društveni i državno-pravni kontinuitet Sandžaka, Sarajevo 1995, str.108

Uz saglasnost njemačkih okupatora, ustaške jedinice iz Bosne su u periodu od 29. aprila do 5. maja 1941. godine umarširale u Pljevlja, Prijepolje, Priboj, Novu Varoš i Sjenicu.[22]

Jula 1941. predstavnici sandžačkih Bošnjaka su poslali memorandum turskom maršalu Favzi-paši Čakmaku, sa molbom da on utječe da se Sandžak uključi u sastav Bosne i Hercegovine. Slijedeći politiku neutralnosti u ratu, zvanična turska politika nije reagirala na ovu inicijativu Sandžaklija.[23]

Istog mjeseca 1941. godine, gradonačelnici sandžačkih gradova su poslali memorandume slične sadržine reis-ul-ulemi Fehim ef. Spahi kao i zapovjedniku Vojne krajine u Sarajevu.[24]

Za razliku od politike okupatorskih snaga koje su nastojale da raspariju Sandžak, KPJ je odgovorila politikom protiv cijepanja Sandžaka. Ta politika je potvrđena institucionalizacijom narodnooslobodilačkog pokreta u Sandžaku. Već 1932. godine se osnivaju prokomunistički orijentirana studentska, sportska i kulturno-prosvjetna udruženja u Pljevljima i Prijepolju i organiziraju se štrajkovi srednjoškolaca i zanatsko-radničke omladine kojima su rukovodili studenti-komunisti. Prve partijske organizacije se osnivaju u Bjelopoljskom srezu 1935. godine. Još 1939. godine osnovan je Oblasni komitet KPJ za Sandžak, koji je obuhvatio do tada formirane partijske organizacije KPJ u Bijelom Polju, Pljevljima, Prijepolju i Sjenici. U drugim srezovima Sandžaka tada nisu postojale partijske organizacije. Oblasni komitet KPJ za Sandžak je bio organizacionio vezan za Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru i Boku sve do oktobra 1941. godine, kada će se izdvojiti i biti direktno vezan za Centralni komitet KPJ. Za organizaciju KPJ u Sandžaku bila je sretna okolnost što su na njenom čelu bili komunisti iz Sandžaka (studenti i radnici) koji su radili u beogradskoj partijskoj organizaciji, a među njima i sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak Rifat Burdžović Tršo. Uoči ustanka KPJ u Sandžaku je imala oko 100 članova Partije i 250 članova SKOJ-a. Međutim, stvarna snaga i utjecaj sandžačke partijske organizacije bili su znatno veći nego što brojnost članstva pokazuje, jer je postojao veliki broj mladih ljudi (naročito srednjoškolaca, studenata i radnika), komunistički orijentiranih i veoma aktivnih u praktičnoj političkoj djelatnosti. Nakon osamostaljenja Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak, došlo je do instaliranja i drugih sandžačkih institucija NOP-a: Oblasni komitet SKOJ-a, Glavni štab NOP-a Sandžaka, Sandžačka omladina, Sandžačke brigade (od prvih pet proleterskih brigada tri su bile sandžačke – Treća, Četvrta i Peta sandžačka proleterska brigada) itd.[25]

U jaskom ustanku 1941. godine, koji je na ovom prostoru trajao sve do 4. septembra 1941. godine bio je oslobođen znatan dio Sandžaka: Bijelo Polje, Nova Varoš, Pljevlja i Prijepolje. Na ruševinama okupatorske vlasti postavljeni

22 Mirko Ćuković, Sandžak, str. 56-57; Četvrta sandžačka NOU brigada, Beograd 1986, 29-30

23 Bilf od najstarijih vremena (...), str. 282

24 Mirko Ćuković, Sandžak, str. 119

25 Četvrta Sandžačka NOU brigada, str. 32

su temelji novoj narodnoj vlasti. Ovi događaji su izazvali krupne posljedice. Italijanska koncepcija „nezavisne Crne Gore" naglo se istopila, a početkom oktobra 1941. godine došlo je do ukidanja ustaške vlasti na do tada zaposjednutom dijelu Sandžaka.[26] Oružane snage NDH će se zadržati u Sandžaku do 7. septembra 1941. godine. Nešto kasnije, 27. oktobra, potpisan je ugovor o razgraničenju između Italije i NDH kojim se NDH i de jure odrekla svojih ambicija u Sandžaku, a sandžački Bošnjaci su morali shvatiti i prihvatiti da se u takvoj situaciji ne mogu priključiti Bosni i Hercegovini.[27]

Glavni impuls politici KPJ u Sandžaku davalo je djelovanje najznačajnijeg sandžačkog partijskog rukovodioca Rifata Burdžovića Trše. Njegova uloga u julskom ustanku u Sandžaku je nezamjenljiva i nezamjerljiva. Na oblasnoj konferenciji KPJ za Sandžak 22. juna 1941. u Čadinju, kod Prijepolja, odlučeno je da se preduzmu završne pripreme za predstojeći oružani ustanak. Već krajem juna i početkom jula sandžačke partijske organizacije bile su spremne za oružanu borbu. U to vrijeme, u Sandžaku su se nalazila, približno dva talijanska bataljona divizije „Mesina", dva ujemačka bataljona 704. i 717. divizije, ujemačke i talijanske komande mjesta, tajna policija, jače ustaške i domobranske snage, albanska žandarmerija, muslimanska milicija i bivši jugoslovenski žandarmi. U Sandžaku su prve ustaničke puške odjeknule već 14. jula 1941. godine kada su ustanici napali na talijansku karabinjersku i žandarmerijsku posadu u Mojkovcu. Osim Mojkovca, Šahovića i Brodareva, koji su ubrzo oslobođeni, ustanici su 20. jula oslobodili i Bijelo Polje, u kojem je zarobljen talijanski garnizon sa 180 vojnika.[28] U Bijelom Polju su formirani komanda mjesta, narodna milicija i vojni komitet koji je obavljao dužnost prvog sreskog narodnooslobodilačkog odbora (NOO) u Sandžaku. Zanimljivo je da je na konferenciji u Beranama 21. jula 1941. godine izabran prvi narodnooslobodilački odbor na tlu tadašnje Jugoslavije. Od gerilskih odreda i novih boraca koji su se pridružili ustanicima na području Bjelopoljskog sreza, obrazovano je pet bataljona sa 2.500 boraca. Međutim, pošto direktive Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak i Oblasnog komiteta za Sandžak o početku oružanog ustanka nisu stigle na vrijeme, u Pljevaljskom, Mileševskom, Novovaroškom i Deževskom srezu, u kojima je formirano 13 gerilskih odreda i grupa, dvije gerilske čete i jedan bataljon, oružane borbe su počele tek 20. jula – napadom na Pljevlja i Potpeć. Ustanici su razoružali sve posade u karabinjerskim, žandarmerijskim i ustaškim stanicama u pljevaljskom i mileševskom srezu. U julu je stvorena slobodna teritorija između Lima i Tare, a od kraja jula do početka septembra između Lima i Uvca. Borbe su u julu i augustu zahvatile Bjelopoljski, Mileševski i Novovaroški srez, tj. Novu Varoš, 4. septembra, u kojoj je slomljen otpor ustaških i domobranskih jedinica. Međutim,

26 Dr. Zoran Lakić, Partizanska autonomija Sandžaka, str.59

27 Dr. Rasim Hurem, Historijski pogled na vezanost Sandžaka s Bosnom i Hercegovinom, Društveni i državno-pravni kontinuitet Sandžaka, str. 109

28 Mirko Ćuković, Savjetovanje KPJ za Sandžak u Čadinju kod Prijepolja 22. jana 1941. godine, Simpozijum naučni dani Sretenu Vukosavljevića V, Prijepolje 1978, str. 255-265; Esad Rahić, 14. juli – dan ustanka u Sandžaku, Revija "Sandžak", god. IV, br. 63-64, 01. jun 1995, str. 18-19

nije izvršen napad na italijanski garnizon u Pljevljima, niti na njemačke i ustaško-domobranske garnizone u Prijepolju, Priboju i Sjenici, jer su Italijani ubrzo preuzeli veliku ofanzivu protiv ustanika. Divizija „Pusterija" povratila je do 11. augusta izgubljena mjesta između Lima i Tare, a od 7. septembra između Lima i Ivca. Tako su Italijani okupirali cijeli Sandžak, osim Novog Pazara i Duge Poljane, koje su zadržali dijelovi njemačke 717. divizije. Tada su ustaške i domobranske snage definitivno povučene iz cijelog Sandžaka. Njemačke okupacione trupe su od 2. do 4. septembra povučene iz Prijepolja i Priboja u Srbiju. U svim tim borbama poginulo je i zarobljeno oko 200 italijanskih i oko 100 ustaških i domobranskih vojnika i oficira.[29]

Samo devet dana nakon što je 26. septembra 1941. godine održano savjetovanje u Stolicama, na kojem je donijeta odluka o formiranju glavnih štabova NOP odreda po pokrajinama ("nacionalni štabovi"), formiran je 05. oktobra 1941. godine Glavni štab NOP odreda za Sandžak (19 dana prije nego je to urađeno u Crnoj Gori i Boki – 24. oktobra). Izdvajanje Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak iz sastava Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak uslijedilo je sredinom septembra 1941. godine, u toku pripreme savjetovanja u Stolicama i proizašlo je iz direktive „Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda" objavljene u Biltenu br. 1 od 10. augusta 1941. godine (Zbornik..., tom II, knj. 1, str. 11-18), kojom je između ostalog naređeno i formiranje Oblasnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda (NOPO) za Sandžak, što je izvršeno poslije savjetovanja, kad je, kao i ostali „nacionalni" štabovi dobio naziv Glavni štab NOP odreda za Sandžak.[30] Naime, boraveći u Užicu početkom septembra, Tršo je bio u prilici da se upozna s nacrtom pripremljenih odluka i političkom linijom u vezi sa formiranjem pokrajinskih odnosno „nacionalnih" glavnih štabova NOP odreda. Po povratku u Sandžak, već krajem septembra 1941. godine, u Novoj Varoši održao je sastanak novog, kadrovski reorganiziranog Oblasnog komiteta na kojem je odlučeno da se izvrše neophodne pripreme za formiranje Glavnog štaba NOP odreda za Sandžak, što je i učinjeno 05. oktobra, i što će biti praćeno osamostaljivanjem svih drugih društveno-političkih organizacija, među njima i Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak. Ove institucije NOP-a su se osamostalile u odnosu na Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru i Boku kome su do tada organizacionо pripadale. Glavni štab NOP odreda Sandžaka je od tada bio pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba, a Oblasni komitet KPJ za Sandžak pod rukovodstvom Centralnog komiteta KPJ. Pomenute institucije su jasno izražavale principe samostalnosti i autonomnosti sandžačkog NOP-a i sandžačke regije. Sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak i dalje je bio Rifat Burdžović Tršo, a članovi Voja Leković, Momir Bošković i Vladimir Dumanović. Komandant Glavnog štaba NOP odreda za Sandžak je postao Vladimir Knežević Voloda, a politički komesar Voja Leković. Sjedište Oblasnog komiteta

29 Četvrta sandžačka NOU brigada, str. 33-35

30 Mr. Muharem Kreso, Položaj Sandžaka u Drugom svjetskom ratu, Istočna Bosna i Sandžak, Sarajevo 1996, str.94

i Glavnog štaba za Sandžak je bilo u selu Radoinji, kod Nove Varoši na granici Srbije i Sandžaka, radi što češće i neposrednije veze s CK KPJ i Vrhovnim štabom u oslobođenom Užicu.[31]

Oblasni komitet KPJ za Sandžak i sreski komiteti KPJ povezali su čvršće i ojačali rad organizacija KPJ i SKOJ-a, stvorili vojne partizanske jedinice i široku mrežu organa narodne vlasti. U septembru i oktobru formirane su Zlatarska, Mileševska, Pljevaljska, Sjenička i Bjelopoljska, a u novembru i Priboјska partizanska četa. Čete su u početku bile sastavljene od članova i kandidata KPJ i članova SKOJ-a. Vodeći oštre borbe tokom septembra, oktobra i novembra protiv Italijana, četnika i muslimanske milicije i djelujući politički u narodu, ove čete su do decembra 1941. godine narasle na ukupno 800 boraca. U decembru 1941. i januaru 1942. čete su prerasle u partizanske bataljone, a u prvoj polovini 1942. na području između Tare i Lima, u partizanske odrede. Krajem 1941. i početkom 1942. stvorene su i pozadinske vojno-teritorijalne partizanske jedinice: čete i bataljoni, čije ljudstvo se pretežno nalazilo i radilo kod svojih kuća, a prikupljalo, uglavnom za vrijeme borbe. U jesen 1941. na slobodnoj teritoriji Sandžaka je organizirana široka mreža NOO. Glavne snage italijanske divizije „Pusterija", dio divizije „Venecja" i dijelovi njemačke 717. divizije nalazili su se samo u gradovima. Sva ostala teritorija bila je slobodna, osim Brodareva, Komarana, Hisardžika, Deževskog sreza, a dijela Sjeničkog sreza, gdje su se nalazile jače snage muslimanske milicije, albanske žandarmerije i četničke grupe Draže Mihailovića.[32]

Napad Crnogorskog NOP odreda za operaciju u Sandžaku (3.690 boraca) na italijanski garnizon u Pljevljima (2.000 vojnika), 1. decembra 1941, nije doveo do oslobođenja ovog grada, iako su u žestokim borbama poginula 208 i ranjena 272 borca.[33]

Narod pljevaljskog, mileševskog i priboјskog kraja oduševljeno je dočekao i ispozdravio Crnogorski partizanski odred zbog operacija u Sandžaku. Istovremeno, u Sandžak je, početkom decembra 1941, sa Vrhovnim štabom i CK KPJ, odstupila glavnina partizanskih jedinica iz Zapadne Srbije i Šumadije. Nova Varoš, koju su od italijanskog okupatora, 4. decembra 1941, oslobodile srbijanske i sandžačke partizanske jedinice i njena okolina, postale su sjedište Oblasnog komiteta KPJ i Glavnog štaba NOP odreda za Sandžak, dijela Pokrajinskog komiteta KPJ i Glavnog štaba NOP odreda za Srbiju, a od 1. do 20 decembra i CK KPJ i Vrhovnog štaba sa Titom na čelu. Proširena je i učvršćena slobodna teritorija između Lima i Uvca. Tako su Nova Varoš i njena prijepoljska okolina bile svojevrsni nastavak Užičke Republike. Vrhovni štab i Centralni komitet KPJ su 7. decembra, u selu Drenovi kod Prijepolja, donijeli odluku o formiranju Prve proleterske brigade i odredili bataljone koji će ući u njen sastav. Ova je odluka sprovedena u djelo 22. decembra u mjestu Rudo u Bosni.

31 Bogdan Glušević, Srbija u rata i revoluciji, Beograd 1971, str. 382-385

32 Danilo Žunković, Sandžak u NOB-u, Vojnoistorijski glasnik, br. 5/1960, str. 25-26

33 Zbornik III, 1, dok. 147, 155; III, dok. 6, 153

34 Zbornik III, 1, dok. 190; Vladimir Dedijer, Dnevnik, I, Beograd 1946, str. 64-70

Međutim, neuspješno i s velikim gubicima završio je pogrešan i nepotreban napad srbijanskih i sandžačkih jedinica na Sjenicu 22. decembra 1941. godine. Napadom na Sjenicu su rukovodili Vladimir Knežević Volođa i Petar Stambolić, a glavni inicijator napada je bio Milovan Đilas-Đido. On je smatrao „da bi Sjenicu trebalo oslobediti, čija sela imaju dosta stoke, a u samoj Sjenici dućani su puni sama potrebne robe, pa i davan za vojska". Napad su izvršili Prvi užički, Šumadijski i Beogradski bataljon. U borbama protiv muslimanske milicije koja je branila grad poginulo je, ranjeno i zarobljeno više od 100 partizana (52 poginula i 18 zarobljenih). U pismu od 28. decembra Tito je osudio napad na Sjenicu kao politički nepravilan i vojnički sasvim slabo pripremljen i izveden, konstatujući da su partizani ovim napadom zaoštrili odnose sa Bošnjacima i dali veliki broj dragocjenih i bespotrebnih žrtava. Ovo je najveći poraz partizanskog pokreta u 1941. godini poslije bitke na Kadinjači.[35]

Početkom februara 1942. srbijanski i sandžački četnici, nedićevska straža i muslimanska milicija, uz italijansku podršku napali su na slobodnu teritoriju između Lima i Uvca. Šestog februara zauzeli su Novu Varoš i primadili srbijanske partizanske bataljone (od kojih je 1. marta u Čajniču, formirana 2. proleterska NOU Brigada) i sandžačke partizanske snage, na desnoj obali Lima, da se po velikom snijegu i temperaturi od minus 25 stepeni povuku na Zlatar. Zatim su se 7/8. februara, prebacili preko Lima u Kamenu Goru, na slobodnu teritoriju između Lima i Tare, odnosno na Metelju, Čajniče, koje je 27. januara oslobodio pljevaljski udarni bataljon „Prvi decembar". Na slobodnoj teritoriji između Lima i Tare reorganizirane su sandžačke snage. Formiran je 1. i 2. Zlatarski i Mileševski udarni bataljon, Bjelopoljski i Pljevaljski NOP odred, pod neposrednom komandom Glavnog štaba NOP odreda za Sandžak.[36]

U proljeće 1942. godine počela je tzv. treća neprijateljska ofanziva na slobodnu teritoriju Sandžaka, Crne Gore, istočne Bosne i Hercegovine, čiji je centar bio u Foči. Sandžački partizanski odredi i bataljoni su, bez smjene i odmora, krajnje iscrpljeni, vodili neprestane borbe za odbranu slobodne teritorije Sandžaka. Njihovo daljne zadržavanje na teritoriji Sandžaka je postajalo nemoguće. I krajem maja su počele da se povlače u pravcu Ljubišnje, Tare i Pive. Vrhovni komandant Josip Broz Tito je odlučio, 31. maja 1942. da i u takvoj situaciji, od sandžačkih udarnih bataljona stvori jednu udarnu proletersku brigadu, a na okupiranoj teritoriji da ostavi manje partizanske jedinice i dio partijskog aktiva, koji će voditi partizansko ratovanje i stvoriti uslove za novi polet ustanka. Tako je formirana Treća proleterska (sandžačka) narodnooslobodilačka udarna brigada. Još 25. februara 1942. godine, kada su u Foči prvi put stigli rukovodioci Sandžaka, zajedno sa rukovodstvom Srbije, Tito je u svojstvu političkog sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak, Vladimir Knežević Volođa, komandat Glavnog štaba i Milenko Kušić, tada politički komesar Glavnog štaba, predložili su Vrhovnom komandantu Josipu Brozu Titu „da se sandžački bataljoni ne uključuju u sastav Druge proleterske brigade, već da ostanu

35 Ljubodrag Đurić, Sjećanja na ljude i događaje, Beograd 1989, str. 61-64

36 Četvrta sandžačka NOU brigada, str. 45-46

na teritoriji Sandžaka i da se od Sandžačkih partizanskih jedinica formira proleterska brigada, koja će se nazivati „sandžačka". Vrhovni komandant je prihvatio njihovu želju i tri mjeseca i deset dana kasnije (5. juna 1942. godine) na sastojcima Pive i Tare, odakle počinje Drina, na Šćepan polju, donijeta je odluka o formiranju Treće proleterske (sandžačke) udarne brigade. Ova brigada kada je formirana imala je 958 boraca, pripadnika svih naroda koji su živjeli u Sandžaku. Od njih su 433 poginuli. Kroz ovu brigadu tokom trogodišnjeg ratovanja prošlo je oko 10.000 boraca. Četvrta sandžačka NOU brigada je formirana 1. decembra 1943. godine. Nakon formiranja ZAVNOS-a osnovano je po naređenju Vrhovnog štaba 4. marta 1944 godine, 37. udarna sandžačka divizija, u čiji sastav su ušle Treća i Četvrta sandžačka brigada i 8. crnogorska brigada. U vrijeme formiranja ova divizija je imala oko 2.300 boraca.[37]

Sredinom jeseni 1943, u Sandžaku su se prikupile četničke snage iz Sandžaka, Crne Gore, Srbije i Istočne Bosne (ukupno 3.000 četnika), sa ciljem da tu oblast pretvore u vojnu i političku bazu za borbu protiv NOP-a. Istovremeno su se italijanska divizija „Taurinense", njemačka 118. lovačka divizija i 83. puk divizije „Venecija" povukle iz Sandžaka, pa su četnici, sredinom septembra, zauzeli Novu Varoš, Prijepolje i Bijelo Polje i prikupili se u neposrednoj okolini Pljevalja s namjerom da ga zauzmu, a u Priboju su se zajedno stacionirali s italijanskim okupacionim snagama iz sastava divizije „Venecija". U to vrijeme su prividno ublažili stav prema Bošnjacima jer su željeli da ih uvuku kao saveznika u borbi protiv NOVJ. Međutim, ogromna većina pripadnika muslimanske milicije bila je protiv svakog oblika saradnje s četnicima, iako su istovremeno veoma strahovali od eventualnih novih pogroma nad bošnjačkim življem. Njemačka 118. lovačka divizija je do 13. septembra napustila Brodarevo, Prijepolje, a 18. septembra i cijeli Sandžak, što je, između ostalog, imalo za posljedicu da je u Pljevlima preuzela vlast muslimanska milicija.[38]

Polovinom 1943. godine, Vrhovni štab upućuje svoje jedinice iz Bosne u pravcu Crne Gore i Sandžaka. Sandžak je trebalo da bude operativna osnovica za proboj u Srbiju. Veliki podsticaj za razmah NOP-a na ovom prostoru predstavljala je kapitulacija Italije početkom septembra 1943. godine. Stvorena je stabilna slobodna teritorija od 13.000 km² koja je obuhvatala sljedeća gradska naselja: Pljevlja, Priboj, Prijepolje, Novu Varoš, Bijelo Polje, Berane, Andrijevicu, Kolašin, Žabljak, Gacko i Bileću. Tito je tada imao ideju da Berane postane centar slobodne teritorije i sjedište Predsjedništva AVNOJ-a, Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ. U ovo vrijeme dovršena je institucionalizacija NOP-a u Sandžaku. Pored već nabrojanih institucija ponovo se osniva Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda za Sandžak, Narodnooslobodilački front Sandžaka, Ujedinjeni savez antifašističke omladine Sandžaka, Antifašistički front žena Sandžaka itd.[39]

37 Treća proleterska sandžačka brigada, Beograd 1987, str. 7; Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945, Beograd 1964, str. 279

38 Četvrta sandžačka NOU brigada, str. 61

39 Dr. Zoran Lakić, Partizanska saborovnica Sandžaka, str

Tako je u drugoj polovini septembra i tokom oktobra 1943. godine, oslobođen gotovo cijeli Sandžak, osim Deževskog, Štavičkog i većeg dijela Sjeničkog sreza. Pljevlja su oslobođena 22. septembra (muslimanski odred koji je štitio grad od četnika je dobrovoljno predao Pljevlja partizanima i oko 400 ljudi je odmah stupilo u partizanske jedinice), Prijepolje 26. septembra, 29/30. septembra Bijelo Polje; tokom oktobra i novembra oslobođeni su Nova Varoš (12. oktobar) i Priboj (29. oktobar). Oslobođen je i dobar dio šireg područja ostala 4 sreska mjesta – Novi Pazar, Tutin Priboj i Sjenica. Slobodna teritorija (5 srezova od ukupno 8)) obuhvatala je 4.170 km², sa oko 150.000 stanovnika, od ukupno 7.100 km² koliko obuhvata Sandžak u užem smislu (bez Berana, Rožaja, Plava i Gusinja), na čijoj teritoriji je živjelo, u to doba, 253.700 stanovnika. U septembru su obnovljeni Glavni štab NOV i POJ za Sandžak, Pljevaljski i Bjelopoljski NOP odred, a u oktobru su formirani Mileševski, Pribojski i Zlatiborski NOP odredi. U Pljevljima je organizirana Komanda područja, koja je imala posadne čete, partizanske i seoske straže. U Pljevljima je 1. decembra 1943. godine formirana 4. sandžačka NOU brigada, u čijem sastavu su bila 4 bataljana sa oko 600 boraca. Također su obnovljeni Glavni štab NOV i POJ za Sandžak, Pljevaljski i Bjelopoljski NOO, a obrazovani su NOO i za Mileševski i Pribojski srez. U oslobođenim gradovima, selima i opštinama ponovo su izabrani, ili su prvi put organizirani gradski, opštinski i seoski (mjesni) NOO. Organizacija KPJ u Sandžaku je imala, 17. novembra 1943. godine, 211 članova Partije, 84 kandidata za članstvo u Partiji, 40 osnovnih partijskih organizacija (ćelija), pet sreskih komiteta i Oblasni komitet Partije, čiji je sekretar bio Voja Leković, a članovi Momir-Moša Bošković, Komnen Cerović, Dragica Miličević i Milojko Drulović. Postojali su Oblasni komitet SKOJ-a i Oblasni odbor USAOJ-a.[40]

Da je Sandžak u žiži interesovanja i okupatorskih vlasti pokazuje i plan o ujedinjenju Srbije i Crne Gore, upravo preko Sandžaka, koji je krajem 1943. godine iznio njemački ministar Nojhaber. U cilju odupiranja NOP-u, Nojhaber je uspio da ujedini sve kolaboracionističke političke pokrete, do tada međusobno suprotstavljene pod kriterijom: „Nije važno da li će Crna Gora biti zelena ili bijela, nego je važno da ne bude crvena". Ovaj projekat je trebalo da odobri Hitler, ali on to nije učinio.[41]

Bilo je i ideja o stvaranju neke vrste kosovsko-sandžačke države. Nosilac te ideje bio je Džafer Deva, ondašnji ministar unutrašnjih poslova albanske vlade i povjerenik ABVER-a za Kosovo.[42]

Njemački komandant za Sandžak, pukovnik Kempfer, je bio zagovornik ideje o formiranju posebne administrativne sandžačke oblasti od šest srezova: Sjeničkog, Bjelopoljskog, Mileševskog, Pribojskog i Novovaroškog, kao i sandžačke vlade. Hasanu Zvizdiću je nuđeno mjesto predsjednika ove vlade, ali je on to odbio.[43]

---

40 Četvrta sandžačka NOU brigada, str. 64-68

41 Zoran Lakić, Partizanska autonomija Sandžaka, str. 51-52

42 Dr. Halil Bajrami, Izvještaj Pavlešića Tasi Dimića, ministru unutr. poslova u Nedićevoj vladi, oktobar 1943, Godišnjak Kosova 1978-1979, 314-315

43 Isto, n.d, 314-315

Još jednom je NDH, poslije kapitulacije Italije ispoljila pretenzije da uz podršku svojih pristalica u Sandžaku, muslimanske milicije, velikoalbanskih oružanih formacija i njemačkog okupatora, sa svojim trupama zaposjedne cijeli Sandžak, i da ga uključi u sastav NDH. Čak i pristalice Velike Albanije su na sjednici vlade u Tirani izrazili stav „da bi Sandžak u cjelosti trebalo predati Hrvatskoj, ili ga podijeliti između Albanije i Hrvatske".[44]

Jedna od najznačajnijih odluka AVNOJ-a, nakon njegovog konstituisanja u Bihaću, novembra 1942. godine, bila je i odluka da se osnuju zemaljska vijeća u pokrajinama koje su predstavljale historijski zaokružene cjeline. To je bio praktični izraz predratne koncepcije KPJ o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu. Zemaljska vijeća su konstituisana sljedećim redoslijedom: u junu 1943. godine, osnovano je u Hrvatskoj, u oktobru 1943. u Sloveniji, 15. i 16. novembra 1943. u Crnoj Gori, 20. i 21. novembra u Sandžaku i 25. i 26. novembra u Bosni i Hercegovini. Uslijed aktuelnih političkih razloga sa velikim zakašnjenjem su osnovana u Srbiji i Makedoniji.[45]

Prvi trag za osnivanje ZAVNO Sandžaka imamo u periodu septembar – oktobar 1943. godine, u pismu Josipa Broza Tita koje je upućeno Ivanu Milutinoviću, delegatu Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ u Crnoj Gori, u kojem se između ostalog kaže: „smatram da bi bilo potrebno da što prije pristupite u Crnoj Gori, Boki, Sandžaku i Metohiji – pripremanju konferencije antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja **za te krajeve**, i to, po mogućnosti, odozdo, demokratskim putem, tajnim biranjem po srezovima. Svaki srez bi trebalo da pošalje u Vijeće jednog vijećnika i njegovog zamjenika..."[46]

Već 10. novembra, formiran je Inicijativni odbor koji će pripremiti skupštinu na kojoj će biti izabrano Zemaljsko Antifašističko vijeće Sandžaka. Veću polovinu Inicijativnog odbora činili su vijećnici AVNOJ-a sa ovog područja. Predsjednik novoizabranog Sreskog narodnooslobodilačkog odbora Prijepolja, univerzitetski profesor i sociolog Sreten Vukosavljević i prijepoljski muftija i sudija Vrhovnog šerijatskog suda u Skoplju Murat ef. Šećeragić, prihvaćeni su i kao nosioci Inicijativnog odbora, odnosno kao njegovi predsjednik i potpredsjednik. Inicijativni odbor se pismeno obratio Predsjedništvu AVNOJ-a i tom prilikom objasnio razloge koji su ga motivisali da sazove skupštinu ZAVNOS-a. Između ostalog je istaknuta spremnost naroda Sandžaka da zauzme danas ravnopravno mjesto među ostalim pokrajinama naše otadžbine, da su se narodi Sandžaka opredijelili da se samostalno i autonomno organiziraju u okviru zajedničke buduće domovine, i da nijedan narod, niti pokrajina i oblast neće više biti predmet ugnjetavanja i eksploatacije. Također se u osnivanju najvišeg političkog predstavništva naroda Sandžaka vidi opredjeljenje, da se Sandžak u budućem uređenju zemlje, treba kao posebna društveno-politička zajednica, u kojoj će biti izražavan njen autonoman položaj u budućoj federaciji.[47]

---

44 Četvrta sandžačka NOU brigada, str. 61-62

45 Zoran Lakić, Partizanska autonomija Sandžaka, str. 52

46 Isti, n.d, str. 53

47 Isti, n.d, str. 53-55

Osnivačka skupština ZAVNO Sandžaka održana je 20. i 21. novembra 1943. godine, u Pljevljima, u svečano ukrašenoj dvorani pljevaljske gimnazije. Prema sačuvanoj dokumentaciji bilo je prisutno 263 delegata iz pet sandžačkih srezova, među njima i nekoliko desetina žena – delegata. Skupština je radila dva dana. Izabrano je počasno, a potom i radno predsjedništvo. Pročitani su pozdravni telegrami, a potom podnesena dva referata: Mića Pavićevića „o poličkoj situaciji" i Mila Peruničića „o organizaciji ZAVNOS-a". U ZAVNO Sandžaka izabrano su 62 vijećnika i to: po 14 iz Pljevaljskog i Bjelopoljskog sreza, 12 iz Mileševskog sreza i po 11 iz srezova Priboj i Nova Varoš. Među izabranim vijećnicima bilo je i 5 žena. Skupština je izabrala i delegaciju od 10 vijećnika za drugo zasjedanje AVNOJ-a: Mile Peruničić, prota Jevstatije Karamatijević, Voja Leković, Sreten Vukosavljević, Dušan Ivović, Velimir Jakić, Miloje Dobrašinović, Joso Mirković, Muhamed Hadžismajlović, Nikica Knežević. U Izvršni odbor Sandžaka (ratna vlada Sandžaka) izabrano je 10 vijećnika. Prvi predsjednik Predsjedništva ZAVNO Sandžaka bio je Sreten Vukosavljević, a za 3 potpredsjednika izabrani su: Murat-ef. Šećeragić, Dušan Ivović i Mirko Čuković. Usvojeni su i važni dokumenti: Rezolucija o osnivanju ZAVNOS-a, Rezolucija o organizaciji ZAVNOS-a i Proglas narodu Sandžaka. ZAVNO Sandžaka je tako postao najvažnije narodno predstavničko, zakonodavno i izvršno tijelo i političko rukovodstvo NOB-a u Sandžaku.[48]

Delegati ove skupštine nisu birani za Drugo zasjedanje AVNOJ-a za srezove koji ga sačinjavaju, već za čitavo područje Sandžaka. Zasjedanju nisu prisustvovali delegati iz Sjeničkog, Štavičkog i Deževskog sreza. Upravo na prostoru ova tri sreza je živjelo oko 43,2% ukupnog sandžačkog stanovništva, odnosno 54,2% od ukupnog broja sandžačkih Bošnjaka. Takođe, svoje delegate nisu imale ni tadašnje opštine Rožaje, Petnica (Gornji Bihor), Berane, Plav i Gusinje, u kojima je živjelo oko 30.000 Bošnjaka. Čak ni struktura izabranih vijećnika iz pet pomenutih srezova, nije bila odraz nacionalne strukture ovih krajeva (4:1 u korist Srba i Crnogoraca). Rožaje, Berane, Plav, Gusinje (kao dio Sandžaka) i Podgorica, Tuzi, Bar i Ulcinj – kao područja sa značajnim postotkom bošnjačkog i albanskog življa, bili su u sastavu Zemaljskog antifašističkog vijeća Crne Gore i Boke.[49]

Nažalost, izabrani vijećnici koji su trebali prisustvati Drugom zasjedanju AVNOJ-a nisu došli u Jajce. Ivan Milutinović, koji je bio zadužen da sa Inicijativnim odborom ZAVNOS-a pripremi sazivanje Skupštine ZAVNO Sandžaka, koje bi bilo vremenski usklađeno sa zasjedanjem ZAVNO za Crnu Goru i Boku, i da posredstvom Štaba II udarnog korpusa koji je operirao na području Sandžaka, Crne Gore i Primorja obezbijedi vojničku pratnju delegatima od Kolašina i Pljevalja do Jajca, pošao je sa crnogorskim vijećnicima iz Kolašina, početkom 19. novembra u Pljevljima, a da pri tome uopšte nije kontaktirao članove Inicijativnog odbora

48 Isti, n.d., str. 55-59; Četvrta sandžačka NOU brigada, str. 68-70

49 Mustafa Mujezinović, Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore, str. 218; isti, Bošnjaci – Muslimani Crne Gore i Sandžaka, str. 330; isti, Zemaljsko antifašističko vijeće Sandžaka u funkciji realizacije Sandžaka i bošnjačkog nacionalnog bića, Društveni i državno-pravni kontinuitet Sandžaka, Sarajevo 1996, str.192-193

ZAVNOS-a, niti ih obavijestio o svom odlasku. ZAVNOS nije dobio planiranu maršutu puta, niti su se dogovorili ko će sandžačke delegate pratiti. Iako je bila u pitanju čista podvala i obmana, na Drugom zasjedanju AVNOJ-a je dato objašnjenje da delegacija iz Sandžaka nije došla zbog veoma loših vremenskih prilika, dužine puta, neiskustva i sličnih izmišljenih razloga. Odsustvo sandžačke delegacije u Jajcu je bilo od presudne uloge i važnosti, da se već tada ne zauzme principijelni stav o mjestu Sandžaka u budućoj jugoslovenskoj federaciji i da ZAVNO Sandžaka već tada preraste u zakonodavno tijelo kao i u ostalim jugoslovenskim zemljama, gdje su takvi organi formirani.[50]

Za članove Predsjedništva AVNOJ-a iz ZAVNOS-a izabrani su: Proto Jefstatije Karamatijević, Sreten Vukosavljević i Voja Leković, a u Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (ratna vlada Jugoslavije) izabran je Mile Peruničić.[51]

ZAVNO Sandžaka je imao sljedeću organizacionu strukturu: Predsjedništvo, Izvršni odbor, 7 odsjeka – upravni, privredno-finansijski, prosvjetni, informativno-propagandni, socijalni, zdravstveni i vjerski.[52]

Za vrijeme svoga postojanja ZAVNO Sandžaka je izgradio široku mrežu narodnooslobodilačkih odbora: 8 sreskih, 73 opštinska i 403 seoska NOO, u kojima je aktivno radilo 3.157 odbornika, među kojima je bilo i žena. Najznačajniji dokument koji je donio je: Uputstvo za organizaciju narodne vlasti u Sandžaku.[53]

Značajno je bilo i pokretanje lista „Glas Sandžaka", organa ZAVNO Sandžaka, koji je počeo izlaziti 15. juna 1944. godine, a koji je do marta 1945. godine izašao u 5 brojeva. Nakon ukidanja „Glasa Sandžaka" njegovu funkciju obavljaju „Vijesti", koje je izdavao Sreski odbor jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Novi Pazar, a koje su počele izlaziti početkom januara 1945. godine.[54]

Izvršni odbor (Vlada Sandžaka) je bio stalno u pokretu. Nakon skupštine u Pljevljima, vrlo brzo je morao da se seli u Bosnu Boina, Kolašina, Mojkovca, Bijelog Polja, Gornje Morače. Tek u ljeto 1944. godine, ponovo je na teritoriji Pljevalja i Bijelog Polja. S jesenji 1944. godine je u Novoj Varoši, a nakon konačnog oslobođenja Sandžaka 13. januara 1945. godine, bio je smješten u Novom Pazaru. U ratnom periodu najviše je boravio u Bijelom Polju. Sjednice su održavane po potrebi, ali i u skladu s vojno-političkim prilikama na terenu. Bilo je slučajeva da se ne sastane po mjesec i više dana, i obratno, da bude u višednevnom zasjedanju.[55]

Aktivnošću organa narodne vlasti i posebno radnih tijela ZAVNO Sandžaka, u ovom međuvremenu, u partizanskim jedinicama angažovano je preko 13.000 novih

50 Mustafa Memić, Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore, str. 218-219; isti, Bošnjaci – Muslimani Crne Gore i Sandžaka, str. 330

51 Četvrta sandžačka NOU brigada, str. 69

52 Zoran Lakić, Partizanska autonomija Sandžaka, str. 60

53 Isti, n.d., str. 63

54 Isti, n.d., str. 66; M. Memić, Zemaljsko antifašističko vijeće Sandžaka u funkciji realizacije Sandžaka i bošnjačkog nacionalnog bića, Društveni i duhovno-pravni kontinuitet Sandžaka, Sarajevo 1996, str.198-199

55 Isti, n.d., str.60

boraca, od kojih 440 žena i djevojaka. Za sve ovo vrijeme se sistematski njegovao duh o cjelovitosti i jedinstvu teritorije Sandžaka, kao osnov očekivane autonomije, bez obzira na njen stepen i oblik. Članovi Izvršnog odbora sebe nazivaju vladom.[56]

Pretenzije crnogorskog partijskog rukovodstva prema Sandžaku ispoljile su se već nakon povratka crnogorske delegacije sa Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Naime, u pismu sekretara Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru i Boku, Blaža Jovanovića, od 1. januara 1944. godine, upućenom Oblasnom komitetu KPJ za Sandžak traženo je da se organizacija KPJ za Sandžak pripoji Crnoj Gori, što bi označilo početak ukidanja posebnosti Sandžaka kao i ukidanje Glavnog štaba NOV i POJ za Sandžak i rasformiranje ZAVNOS-a. Zatraženo je i stvaranje zajedničkog Izvršnog odbora Antifašističkog vijeća za Crnu Goru i Sandžak. Nešto kasnije (3. januara 1944. godine) Izvršni odbor ZAVNO Crne Gore, kao njen najveći državni organ pokrenuo je inicijativu u svom proglasu o pripajanju Sandžaka Crnoj Gori u jednu federalnu jedinicu" koja bi se zvala „Crna Gora i Sandžak". Samo 44 dana nakon formiranja ZAVNOS-a već je kremo pohod crnogorskih komunista na njegovu likvidaciju.[57]

Izvršni odbor ZAVNOS-a i Oblasni komitet za Sandžak, veoma su brzo reagovali, ističući da takve inicijative izazivaju „negodovanje kod Srba", „dok se kod Muslimana uselio strah", i da je ovo svojevrsno prejudiciranje budućeg statusa Sandžaka. Oblasni komitet KPJ za Sandžak je o svom stavu obavijestio pismom 5. februara 1944. godine Centralni komitet KPJ. Takođe su odlučno utvrdili, da zajednički Glavni štab za Crnu Goru, Boku i Sandžak ne treba formirati, već da mora ostati samostalan Glavni štab NOV i POJ za Sandžak. Zanimljivo je da je takav stav zauzet, iako su članovi Oblasnog komiteta, svi, osim jednog, bili srpske i crnogorske nacionalnosti.[58]

Vrlo je brzo reagirao Centralni komitet KPJ, koji je crnogorskom rukovodstvu u pismu od 31. marta 1944. godine, saopštio da su počinili „ozbiljnu grešku" činom proglašenja pripajanja Sandžaka Crnoj Gori i da takav stav u odlukama AVNOJ-a nema nikakvo uporište. „A što se tiče Sandžaka, on će imati onakav položaj za kakav se izjasne njegovi slobodno izabrani predstavnici. U pogledu za Sandžak važi isto što je drug Tito pisao o Vojvodini u prvom broju „Nove Jugoslavije". Nakon ovog poteza Centralnog komiteta KPJ crnogorsko partijsko rukovodstvo više nije pokretalo slične inicijative. A Tito je za Vojvodinu rekao u prvom broju „Nove Jugoslavije" da će ona „dobiti najširu autonomiju, ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će federalnoj jedinici dotična pokrajina biti pripojena – zavisi od samog naroda, odnosno od njegovih predstavnika, kada se poslije rata bude raspravalo o definitivnom državnom uređenju".[59]

---

56 Isti, n.d., str. 67

57 Mustafa Morić, Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore, str. 220

58 Dr. Branko Petranović, Položaj Sandžaka u svjetlosti odluka II zasjedanja AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, Istorijski zapisi, Titograd 1971, str. 571

59 Isti, n.d., str. 572

Nakon formiranja ZAVNOS-a, Sandžak je dobio i svoju 37. sandžačku diviziju. Ona je sa svojim brigadama vodila borbe protiv njemačkog okupatora i kvislinga, a za tim se uključila u oslobodilački marš prema Istočnoj Bosni, u oslobađanju Sarajeva i zatim nastavila borbe protiv ostatka četničkih formacija Dražte Mihailovića. U tim danima, 37. sdandžačka divizija brojila je 13.155 boraca. U njoj je bilo boraca iz svih ondašnjih osam sandžačkih srezova.[60]

Postojanje i rad ZAVNO-a pozitivno su ocjenjivani od strane Predsjedništva AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta Demokratske Federativne Jugoslavije tokom ljetnje 1944. godine. To je također jasno izloženo u Deklaraciji „O osnovnim pravima nacije i građana Demokratske Federativne Jugoslavije", koju je početkom 1944. godine izradio Moša Pijade, a u kojoj je bez ikakve rezerve sadržano da će Sandžak biti jedan od elemenata buduće Federacije. U pismu Edvarda Kardelja i Moše Pijade, od 10. aprila 1944. godine, Sandžak i Vojvodina se također spominju kao one oblasti koje će slobodno i samostalno utvrđivati svoj položaj u Federaciji, kako je to objašnjeno u „Novoj Jugoslaviji".[61]

Vladimir Dedijer u svom Dnevniku tvrdi da je na otoku Visu, u ljeto 1944. godine, na sastanku najvišeg rukovodstva NOP-a u zemlji, donijeta odluka da se ZAVNO Sandžaka rasformira i da je ova raspava o konačnoj sudbini Sandžaka tada pokrenuta povodom zahtjeva da takav status dobije i Dalmacija. Na istoj sjednici po Dedijeru se raspravljalo i o potencijalnom statusu Vojvodine i Kosova i Metohije. Nažalost drugih podataka o ovoj navodnoj sjednici u drugim historijskim izvorima nema.[62]

Do definitivnog rješenja sandžačkog pitanja doći će tek krajem 1944. i početkom 1945. godine. Osjetivši da je pitanje budućeg statusa Sandžaka zapostavljeno u najvišem političkom rukovodstvu NOP-a, Oblasni komitet KPJ za Sandžak je 6. februara 1945. godine poslao pismo Centralnom komitetu KPJ, u kojem je ukazano da pripreme za Drugo zasjedanje ZAVNOS-a teku, ali da one ne mogu dobiti „puni sadržaj jer još uvek o Sandžaku ne možemo doneti konačnu odluku. O položaju Sandžaka se kod nas i ne diskutuje, ali ima tu i tamo ljudi koji pitaju – kako će se ta stvar rešiti. Drug Vojo (Vojo Leković, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak) kada je bio tamo, razgovarao je i sa vama, ali prema raspoloženju koje se sada jasno ispoljava kod Muslimana, oni bi bili veoma pogođeni, ako bi Sandžak bio pocepan, a oni podvojeni. O tome se zaista mora voditi računa, pogotovu ako se ima u vidu – njihov sadašnji stav i dobro držanje. Čak ni Srbi ne bi rado primili cepanje Sandžaka."[63]

Konačna arbitraža o budućem statusu Sandžaka izvršena je na petoj sjednici Predsjedništva AVNOJ-a, koja je održana 24. februara 1945. godine. Tada je istaknuto

60 M. Marić, Zemaljsko antifašističko vijeće Sandžaka u funkciji nacionalnog oslobođenja i bošnjačkog nacionalnog bića, str.204

61 Dr. Branko Petranović, Položaj Sandžaka u svjetlosti odluka II zasjedanja AVNOJ-a o tegnadnji Jugoslavije na federativnom principu, str. 572

62 Zoran Lakić, Partizanska autonomija Sandžaka, str. 71

63 Isti, n.d., str. 71-72

da je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije detaljno pročešljao sandžačko pitanje, ponajprije sa aspekta cjelovitosti Sandžaka i rukovodeći se preventivno političkim, ekonomskim i etničkim razlozima predložio da „položaj Sandžaka u interesu toga kraja, treba riješiti na taj način što bi se srezovi koji gravitiraju Srbiji pripojili federalnoj Srbiji (deževski, sjenički, pribojski, prijepoljski, štavički i novovaroški), a srezovi koji gravitiraju u Crnoj Gori – pripojiti ih toj federalnoj jedinici (bjelopoljski i pljevaljski).[64]

U zakonodavnim odborima AVNOJ-a, imalo je i drugojačijih mišljenja. Predstavnik Crne Gore, Marko Vujačić je predlagao da se Sandžak pripoji Crnoj Gori – „ako već Sandžak ne treba više da bude posebna administrativno-politička i privredna oblast i izvjesnom svojom autonomijom", i da „nije ni političkí opravdano cijeporti danas Sandžak, jer to neće, čini mi se, ni tamošnji narod prihvatiti". Vujačić je tražio ne samo da se Sandžak u cjelini pripoji Crnoj Gori već i oba Dukadina, tj. Kosovo i Metohija, naročito Metohija, koja je po njegovom mišljenju i historijski crnogorska. Na taj način bi Crna Gora kao najmanja federalna jedinica, ne samo prostorno, već i ekonomski ojačala.[65]

I predsjednik ZAVNO Sandžaka, prof. Sreten Vukosavljević, zastupao je sličan stav: „I ja sam za to da Sandžak, kao samostalna jedinica, ne treba više da postoji. I to je ovdje neosporno. Svi smo s time saglasni. Sandžak kao posebna jedinica sa svojim Antifašističkim vijećem narodnog oslobođenja Sandžaka, bila je u svoje vreme, sa puno opravdanih razloga, uspostavljena. I to rješenje bilo je pravilno u onim uslovima. Bilo je i uspeha, rad je bio pozitivan. Zadaci su izvršavani i izvršeni. Sad su razlozi za likvidaciju posebne jedinice jači, ali ne vidim zbog čega se treba tako žuriti. Ne vidim razloge da se ovo ne baš tako nevažno pitanje s hitnjom na prečac leni. Pametnije je, mislim, prvo za to sondirati teren, konsultovati ljude, pripitati narod, pridobiti ga za ono rešenje koje mislimo da najbolje odgovara narodnim interesima.

To je jedno pitanje. Drugo je: Da li Sandžak treba deliti ili ga treba pripojiti jednoj od susjednih federalnih jedinica – Srbiji ili Crnoj Gori. Ja sam mišljenja da se Sandžak ne treba cepati, jer je to ipak celina. To je oblast, to je pojam sa svojim specifičnim i političkim i privrednim obeležjima. To je istorijski tačno. Tako je i narodno shvatanje. Zato sam je za rešenje da se – ili ceo Sandžak pripoji ili Srbiji ili Crnoj Gori, vodeći računa o onome što sam već rekao".[66]

U nastavku rasprave učestvovali su još Moša Pijade, Sreten Žujović, Rodoljub Čolaković, Edvard Kardelj, dr. Rade Pribićević i Andrija Hebrang. Moša Pijade je u svojstvu izvjestioca Predsjedništva AVNOJ-a, isticao da su protiv opstanka cjelovitosti Sandžaka „politički i ekonomski razlozi". Jer „Sandžak kao pokrajina ne može dalje ostati kao do sada, jer za to nema više nikakvih ni političkih, ni

64 M. Morsić, Zemaljsko antifašističko vijeće Sandžaka u funkciji nafirmacije Sandžaka i bošnjačkog nacionalnog bića, str.206

65 Slobodan Nešović, Stvaranje nove Jugoslavije 1941-1945, Beograd 1981, str. 590

66 Zoran Lakić, Partizanska autonomija Sandžaka, str. 72-73

ekonomskih, ni etničkih razloga". Edvard Kardelj, tada potpredsjednik NKOJ-a je podržao ovakvu njegovu ocjenu, kao i dobar dio prisutnih.

„Međutim, to sve nije pomoglo, pošto je prodlog NKOJ-a bio ishođen kao čisto političko rešenje, koje je Predsedništvo AVNOJ-a usvojilo većinom glasova. I poslе toga dio političih rukovodilaca Sandžaka smatrao je da je učinjena greška, pa su apstinirali od sprovođenja takve odluke. Prof. Sreten Vukosavljević, predsednik i Mirko Čuković, treći potpredsednik ZAVNO Sandžaka, odbili su da prisustvuju poslednjem zasedanju ZAVNO Sandžaka, održanom 29. marta 1945, u Novom Pazaru. Oni nisu ni potpisali ovaj dokument".[67]

Imalo je i indicija od ranije da će Sandžak biti u cjelini dio federalne Srbije. U vrijeme osnivanja partizanskih divizija, krajem 1942. godine, Vrhovni štab je tražio od Štaba Treće sandžačke brigade da se izjasni u čiji sastav želi da uđe – u Prvu srpsku ili Drugu crnogorsku partizansku diviziju. U odgovoru rukovodstva Treće sandžačke brigade (Vladimira Kneževića Vojđe i Rifata Burdžovića Trše) stajalo je: „Sa vojničke strane, nama je svejedno da li ćemo pripasti srpskoj ili crnogorskoj diviziji. Međutim, mislimo da je ovo dosećke i političko pitanje Sandžaka. Političko utoliko što treba ocijeniti da li se Sandžak više orijentiraо prema Srbiji ili prema Crnoj Gori. Nama izgleda da je Sandžak više naslonjen na Srbiju nego na Crnu Goru, pa utoliko bi ova veza imala trajniji karakter, nama se čini da bi bilo prirodnije da Sandžačka brigada uđe u sastav srbijanskih".[68]

Zanimljiv je i jedan nedovoljno identificirani dokument sa stanovišta njegove autentičnosti i funkcionalnosti, u kojem su putem grafičke skice prikazane buduće federalne jedinice u Jugoslaviji. U sastavu Srbije prikazan je Sandžak. Također u jednoj od verzija Nacrta Zakona o imenu države i državnom grbu Demokratske Federativne Jugoslavije, na spisku šest federalnih republika pominje se kao prva „Srbija, Vojvodina i Sandžak".[69]

Na kraju debate je formirana posebna komisija u sastavu: Moša Pijade, Mile Perušičić i Rade Pribićević. Oni su dobili zadatak da obiđu Sandžak, da čuju mišljenja građana i da na licu mjesta provjere koliko je pokrenuta inicijativa prihvatljiva, i da nakon toga podnesu izvještaj. Međutim, ova komisija nije izvršila svoj zadatak, nema nijednog njenog izvještaja, niti je poznato da je dolazila u Sandžak.[70]

Odluka je očigledno donijeta na nekom zatvorenom sastanku, koji javnosti nije poznat. Zna se samo da je tom sastanku prisustvovao sekretar pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru i Boku Blažo Jovanović, jer je on po povratku na Cetinje izjavio: „da se prema Sandžaku prihvataju granice iz 1913. godine. Kosmet

67 Slobodan Nešović, Stvaranje nove Jugoslavije 1941-1945, str. 591

68 Hakija Avdić, Rifat Burdžović- Život i djelo, Novi Pazar – Bijelo Polje 2003, str. 328; NOR i revolucija u Srbiji 1941-1945, Beograd 1972, str. 537

69 Zoran Lakić, Jugoslovenski federalizam – Ideje i stvarnost, Marksistička misao, br. 1, Beograd 1988, str. 66-72

70 M. Mersić, Zemaljsko antifašističko vijeće Sandžaka u funkciji realizacije Sandžaka i bošnjačkog nacionalnog bića, str. 205

za sada ostaje kao cjelina".[71] Odluka je očigledno donijeta mimo volje ZAVNOS-a i mimo volje naroda Sandžaka, iako je i Centralni komitet 14 mjeseci ranije tvrdio da će Sandžak: „imati onakav položaj za kakav se izjasne njegovi – slobodno izabrani predstavnici". Napušten je princip da će Sandžak biti jedan od elemenata buduće Federacije i da će zauzeti „ravnopravno mjesto među ostalim pokrajinama", da je formiranje ZAVNOS-a proizilazilo iz „pravilnog stava rukovodstva narodnooslobodilačke borbe prema uređenju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, te da će položaj Sandžaka biti istovjetan položaju Vojvodine. Prihvaćeno je mišljenje da Sandžak treba žrtvovati zbog interesa dvije susjedne federalne jedinice – Srbije i Crne Gore jer bi poseban status Sandžaka značio „izlišno i neracionalno drobljenje srpske nacionalne cjeline, kao i Jugoslavije uopšte". Osim toga isticano je da „Sandžak nema nacionalnu podlogu za dobijanje takvog statusa", iz čega proizilazi da Bošnjaci nisu narod već vjerska zajednica. Zaboravljeno je da se narod, koji se na određenom prostoru formirao tokom 600 godina, ne može likvidirati administrativnim odlukama koje proizilaze iz demokratskog centralizma i partijske pripadnosti onih koji odluku donose.[72]

Zanimljivo je na ovu temu razmišljanje jednog od čelnika KPJ Milovana Đilasa: „Srpske i hrvatske nacionalne, a pogotovo nacionalističke ideologije, nisu mogle, niti su htjele da shvate i prihvate posebnost Muslimana. Nisu to shvatili ni komunisti. Smatrali su da su Muslimani nacionalno neopredijeljeni, pa da će se, s razvitkom, opredjeljivati kao Hrvati ili Srbi. No već prvi poslijeratni popisi pokazali su da u takvom shvatanju nešto nije u redu (...) a budući da su se Muslimani uporno, i sve upornije ispoljavali kao posebnost, i da je jačala njihova uloga u državi i kulturi – komunisti su najzad to shvatili".[73]

Ovaj preokret u stavu najvišeg komunističkog rukovodstva odudara u odnosu na ranija politiku. Još prije rata KPJ je stala na stanovištu da su Muslimani jedan od 7 južnoslavenskih naroda. Ova politika je došla do izražaja i u ljeto 1939. godine obrazovanjem Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak, što je još preciznije formulirano na Petoj zemaljskoj konferenciji u Zagrebu oktobra 1940. godine. Tokom NOB-a, narodnooslobodilački pokret se obraćao Muslimanima kao narodu i njihovo nacionalno ime pisao velikim slovom. U prve tri godine rata je NOP imao stav o federativnom uređenju zemlje i ravnopravnom tretmanu svih njenih naroda i narodnosti. Iz ovog stava je proizašlo i izdvajanje i osamostaljenje Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak pod rukovodstvom Rifata Burdževića Trša i formiranje Glavnog Štaba NOPO za Sandžak, ravnopravnog ostalim glavnim štabovima, a onda i formiranje ZAVNO Sandžka, sa svim pozitivnim posljedicama na kojima, kao konstantama multietničkog, multikulturalnog i multireligijskog društava,

71 Dr. Zoran Lakić, Kosovo i Metohija u koncepciji jugoslovenskog federalizma u toku NOP-a, sa posebnim osvrtom na Bujanšku konferenciju, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd 1989, str. 102

72 Dr. Branko Petranović, Položaj Sandžaka u svjetlosti odluka II zasjedanja AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, str. 573

73 Milovan Đilas, Revija „Sandžak", Novi Pazar, 01-15, 1993, str. 7-9

insistira ovo tijelo. Ono je uspjelo prije svega da se zaustavi pripremljeno uništenje i pokolj Bošnjaka. Tito je 1942. godine istakao da bi narodnooslobodilačka borba bila čuk i prevara kad ona ne bi „imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice". Međutim, odnos snaga u antifašističkoj koliciji početkom posljednje godine rata, prisilio ga je na kompromis upravo na ovoj ključnoj tački. U junu 1944. godine, na sastanku sa Čerčilom u Napulju, bio je prinuđen na izvjesno priznanje legitimiteta izbjegličke vlade, što je indirektno otvorilo vrata infiltraciji velikosrpskog interesa u narodnooslobodilački pokret. Odmah poslije toga na Vis je došao novopostavljeni predsjednik izbjegličke vlade dr. Ivan Šubašić i nazovori su rezultirali Viškim sporazumom od 16. juna 1944. godine. Obje strane su u javnosti predstvljale ovaj sporazum kao svoju političku pobjedu. Šest mjeseci je bio zastoj na frontu na Drini i Dunavu, pri čemu se očekivala značajna pomoć antifašističke kolicije u proboju frontovske linije. Uslijedili su ustupci izbjegličkoj vlađi, među kojima je bila jedna od najvrednijih žrtava ukidanje ZAVNO Sandžaka i njegova podjela između Srbije i Crne Gore.[74]

Prvobitno je bilo predviđeno, da se Drugo zasjedanje ZAVNO Sandžaka održi do 15. marta, u skladu sa pismom predsjedništva AVNOJ-a, od 21. februara 1945. godine. Prema ovom dokumentu određen je „status Sandžaka u federativnoj Jugoslaviji, na sljedeći način: uzimajući za osnovu granicu između Srbije i Crne Gore kako je ona bila utvrđena poslе balkanskog rata u 1912. godini, AVNO Sandžaka – donešenе odluka da se povrati stanje od 1912, te da se delovi Sandžaka vrate Srbiji odnosno Crnoj Gori (...) Narume se po sebi da svi građani Sandžaka zadržavaju puno pravo da sami određuju svoju nacionalnu pripadnost – srpska ili crnogorsku bez obzira da li njihova teritorija prelazi srpsku ili crnogorsku jedinicu". Drugim riječima, sandžačkim Bošnjacima je odužeto pravo da se u skladu sa svojim stvarnim nacionalnim osjećanjima formiraju, razvijaju i izjašnjavaju.[75]

Već 26-27. marta 1945. godine, u Novom Pazaru je održana Oblasna konferencija KPJ za Sandžak na kojoj su podržana opredjeljenja AVNOJ-a o budućnosti Sandžaka i donesena je odluka o prestanku rada ovog partijskog organa i osnivanju Okružnog Komiteta KPJ za Novopazarski okrug, koji je obuhvatao teritoriju 6 dotadašnjih sandžačkih opština u okviru Republike Srbije.[76]

Drugo i ujedno posljednje zasjedanje ZAVNO Sandžaka, održano je 29. marta 1945. godine u Novom Pazaru, u sali Omladinskog doma. U odsustvu predsjednika Sretena Vukosavljevića, Skupštinom je predsjedavao prvi potpredsjednik Murat ef. Šećerović. Zasjedanju je prisustvovalo 83 vijećnika ZAVNOS-a. Vijećnici bošnjačke nacionalnosti, iako su bili u manjini, što ih ne opravdava, nisu izrazili ni najmanje suprostavljanje namjeri da se ZAVNOS likvidira kao i cjelovitost i teritonjalno

74 Mr. Muharem Kreso, Položaj Sandžaka u Drugom svjetskom ratu, Istočna Bosna i Sandžak, str. 93-94

75 Dr. Branko Petranović, Položaj Sandžaka u sujetlosti odluka II zasjedanja AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu., str. 573-574

76 Mehmed Bejtić, Društveno-politički život u novopazarskoj oblasti poslе oslobođenja, Novi Pazar i okolina, str. 370-371

jedinstvo Sandžaka. Protivljenje takvim nakanama izrazili su predsjednik ZAVNO Sandžaka prof. Sreten Vukosavljević, kao i jedan od potpredsjednika ZAVNOS-a, poznati sandžački publicista i provoborac Mirko Čuković. Oni su odbili da prisustvuju ovom zasjedanju saznavši koja je njegova svrha, kao i da potpišu odluke o raspuštanju ZAVNOS-a.[77] Zanimljivo je da su se na ovom zasjedanju čuli i izjave pojedinih vijećnika da se radi o privremenoj odluci, a ne odluci trajnog karaktera. Veoma ironično je zvučao jedan od zaključaka ZAVNO Sandžaka „Da na Osnivačkoj skupštini ovog Vijeća koja je održana 20. i 21. novembra 1943. godine u Pljevljima, niti docnije, nije postavljen zahtjev za posebnu položaj Sandžaka u budućoj državi", odnosno „da Sandžak bude federalna jedinica, niti autonomna oblast". Još 17. oktobra 1941. godine, u Proglasu Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak govori se o „autonomnom Sandžaku". Raspuštene su i druge oblasne institucije kao što su Narodnooslobodilački front Sandžaka, Antifašistički front žena Sandžaka, Omladina Sandžaka, Crveni krst Sandžaka, itd. Odluka o raspuštanju ZAVNOS-a je potvrđena na Trećem zasjedanju AVNOJ-a, uz tragikomičnu konstataciju da je tako postupljeno po molbi Skupštine ZAVNOS-a.[78]

Kao što možemo vidjeti iz direktiva Vrhovnog komandanta NOV i POJ Josipa Broza Tita, u njegovim planovima za oslobođenje Srbije, što je u ovo doba bio najvažniji strategijsko-politički cilj NOP-a, od kojeg je zavisilo rješavanje pitanja budućeg uređenja Jugoslavije, Sandžak je trebao poslužiti kao polazna baza za ovaj prodor.[79] Ali i u planovima Nijemaca, Sandžak je imao vrlo važnu ulogu zbog čega je izvedena jaka ofenziva u svrsi njegove okupacije. Ofanziva je počela u ranim jutarnjim časovima 4. decembra udarom na položaje 2. proleterske divizije i 1. šumadijske brigade pravcem Sjenica – Prijepolje – Pljevlja. Tako je započeta čuvena prijepoljska bitka u kojoj je poginulo na stotine boraca 2. proleterske divizije i 1. šumadijske brigade.[80] Istog dana, tj. 4. decembra kada je zauzeto Prijepolje, u ruke okupatora i njegovih domaćih saradnika palo je i Brodarevo i Priboj, narednog dana Pljevlja, a 7. decembra Bijelo Polje, ali su ga već 10. decembra ponovo oslobodili dijelovi 4. proleterske brigade i Bjelopoljski partizanski odred. Poslije pada Pljevalja, 2. proleterska divizija se hitno povukla na lijevu stranu Čehotine, gdje je organizirala odbranu i izmakla novom udaru nadmoćnih njemačkih snaga. Time je završena prijepoljska bitka.[81] Nakon ove njemačke ofanzive slobodna teritorija u Sandžaku se veoma smanjila. Izgubljena je cijela oblast između Uvca i Lima, Pljevlja i njegova neposredna okolina. Tako se slobodna teritorija u Sandžaku svela u prvoj polovini 1944. godine samo na područje između Tare i Lima, ali je ona bila čvrsto povezana sa slobodnom

77 Slobodan Naštić, Stvaranje nove Jugoslavije 1941-1945, Beograd 1981, str.589-591

78 Zoran Lakić, Partizanska autonomija Sandžaka, str. 73-77

79 Josip Broz Tito, Vojna djela, I, Beograd 1978, str. 412; Vojin Popović, Krvavi snjegovi Sandžaka i Bosne, Beograd 1981, str. 20

80 Isidor Čuković, Prva šumadijska brigada, Beograd 1982, str. 273

81 Vojin Popović, Krvavi snjegovi Sandžaka i Bosne, str. 93-102

teritorijom u Crnoj Gori, što je bilo veoma značajno za dalji razvoj NOB-a u Sandžaku. U jedinom slobodnom sandžačkom gradu – Bijelom Polju nalazili su se Oblasni komitet KPJ i SKOJ-a, Izvršni odbor ZAVNOS-a, Komanda vojnog područja i sreske ustanove Bjelopoljskog sreza. Glavni štab Sandžaka bio je u Borovi kod Pljevalja. Početkom februara, Sandžak je imao jednu proletersku i jednu udarnu brigadu, sa 1.600 boraca, dva partizanska odreda i Glavni štab sa 400 boraca, jednu komandu područja i tri komande mjesta s 200 boraca, i oko 500 boraca u 1. i 2. proleterskoj, 3. crnogorskoj i 5. krajiškoj diviziji.[82]

Po naređenju Vrhovnog štaba, formirana je 4. marta 1944. godine, 37. udarna sandžačka divizija, u čiji sastav su ušle 3. proleterska sandžačka, 4. sandžačka i 8. crnogorska brigada. U vrijeme formiranja imala je oko 2.300 boraca. Ova divizija je u prvo vrijeme djelovala na području Sandžaka i sjeveroistoku Crne Gore.

Da bi likvidirali potupno slobodnu teritoriju u Sandžaku i onemogućili da ovaj prostor bude strategijska osnova za prodor u Srbiju, njemačke snage pomognute četnicima i muslimanskom milicijom preduzele su ofanzivu 11. aprila iz Pljevalja, Prijepolja i Rožaja i ovladale posljednjim dijelovima slobodne teritorije, i natjerale 37. sandžačku diviziju da se povuče na lijevu obalu Tare. Drugi korpus je međutim, u protivudaru 23/24. aprila, sa 37. divizijom, 5. crnogorskom brigadom i dva bataljona 7. crnogorske brigade 3. divizije, nanio teške gubitke neprijatelju i do 5. maja, povratio slobodnu teritoriju Sandžaka.

Tokom ljeta i jeseni došlo je do snažnog poleta NOB-a u svim dijelovima Sandžaka, koji je dobijao sve veći značaj u strategijskim planovima Vrhovnog štaba. Tako je 37. sandžačkoj diviziji pošlo za rukom da privremeno oslobodi Novi Varoš 4/6. jula, Priboj 31. jula i Rudo 31. augusta.

Najznačajniji događaj iz ovog perioda je formiranje 5. sandžačke brigade 21. augusta 1944. godine u selu Žirči kod Priboja. Na dan formiranja imala je 500 boraca iz Bjelopoljskog, Pljevaljskog i Mileševskog sreza i dobila je naziv udarna.

Kad su ponovo oslobođeni Nova Varoš 6. septembra, Priboj 25. septembra, Prijepolje 29. septembra i Pljevlja 1. oktobra i Sjenica 15. oktobra u Sandžaku je povećana slobodna teritorija između Lima i Tare i konsolidovana i znatno proširena između Lima i Uvca. Obuhvatala je 6 od 8 sandžačkih srezova, ili 5.000 km² i 182.000 stanovnika. Centar oslobođene teritorije bila je Nova Varoš, u kojoj su se nalazili svi najvažniji vojni organi i organi narodne vlasti Sandžaka.

Te jeseni je formiran Sreski komitet Partije za Sjenički srez i obrazovan Sjenički partizanski odred, a u Štavičkom srezu Tutinski partizanski odred. U prvoj polovini decembra 1944. godine, sandžačka partijska organizacija je imala 800 članova, od kojih je 6.000 u 37. sandžačkoj diviziji. U decembru 1944. i januaru 1945. godine, 37. divizija je popunjena sa 6.500 novih boraca iz Sandžaka i Srbije, pa je od 15. decembra 1944. do 10. februara 1945. imala 11.200 boraca, podoficira i oficira od koji su 1.206 bili članovi KPJ, 338 kandidati za članove KPJ i 2.500 skojevaca.

82 Četvrta sandžačka NOU brigada, str. 90

Završne borbe za oslobođenje Sandžaka trajale su od novembra 1944. do 12. januara 1945. godine. U njima su 37. sandžačka, 22. srpska i 3. crnogorska divizija vodile teške borbe protiv njemačkog 21. i 91. armijskog korpusa, koji su se preko Sandžaka povlačili iz Grčke i Albanije, Srbije i Crne Gore u Bosnu. Zajedno sa Nijemcima preko Sandžaka su odstupali i ostaci srbijanskih i crnogorskih četnika. Najprije je prethodnica njemačkog 91. korpusa zauzela Pljevlja 8. oktobra, Priboj 9. oktobra, Sjenica 25. oktobra, Prijepolje 29. oktobra. Dok su 4. i 5. sandžačka brigada vodile teške borbe na pravcima Sjenica – Prijepolje – Pljevlja i u dolini Lima, dotle je 3. proleterska brigada sprječila Nijemce i crnogorske četnike da preko Pljevalja prođu u Bosnu i prisilila ih da se povlače dolinom Lima, nanijevši im velike gubitke na Savinom hlmu, kod Prijepolja. Nijemci su 25/26. novembra pretrpjeli velike gubitke u ljudstvu i materijalu, a četnici u Pljevljima 18/19. novembra. U nastavku borbi 22. srpska divizija je oslobodila Novi Pazar 28. novembra i Sjenicu 14. decembra, 3. crnogorska divizija osobodila je Tutin 23. novembra i Bijelo Polje 4. januara 1945. a 37. divizija Pljevlja 18/19. novembra, Prijepolje 9/10. januara 1945. godine i Priboj 12. januara 1945. godine. Tako je završeno oslobođenje Sandžaka.

U to vrijeme u jedinicama 37. sandžačke divizije, 1. i 2. proleterske, 2. i 5. udarne divizije i drugim jedinicama NOVJ, nakrilo se oko 15.000 boraca iz Sandžaka, od kojih su 440 žene. Partijska organizacija je dva mjeseca prije toga (6. februara) imala 1.456 članova Partije, 302 kandidata i 1.465 članova SKOJ-a.

Sandžak je dao značajan doprinos pobjedi NOB-a i revolucije i podnio velike ljudske i materijlne žrtve. U jedinicama NOV i POJ poginulo je preko 5.000 boraca, a okupatori i kvislinzi pogubili su ili poubijali 8.150 ljudi, žena i djece. U borbama je najviše izginula omladina od 16. do 21. godine života, pošto je ona u Sandžaku, kao osnovna, najvitalnija i najprogresivniji društvena snaga, sačinjavala 75% boračkog i starješinskog kadra NOV i POJ.

Izgorjelo je 22.246 stambenih i drugih zgrada, bombardovanjem sela i gradova razrušeno je ili oštećeno 2.939 kuća i drugih zgrada, a uništeno je ili oštećeno 150 osnovnih i srednjih škola, od 176, koliko ih je ukupno bilo. Od bombardovanja su najviše stradali Bijelo Polje i Sjenica, a bombardovani su više puta Pljevlja, Prijepolje, Nova Varoš i Novi Pazar.

Sandžak je dao 27 narodnih heroja, od kojih je poginulo 19: Rifat Burdžović Trlo, Vladimir Knežević Voloda, Ljubiša Miodragović, Vladimir Perić Valter, Tomaš Žižić, Miomir Pucarević, Gojko Drulović, Jezdimir Lović, Milovan Jelić, Slobodan Nikačević, Bogoljub Čukić, Živko Ljujić, Radoljub Stevović, Dušan Tomašević Čirko, Ljubomir Bakoč, Živko Džuver, Milosav Stiković, Radomir Raković i Radoje Kontić.

Završna godina narodnooslobodilačkog rata u Sandžaku je imala dvije, međusobno različite, karakteristike:

- prva se ogledala u opadanju utjecaja bošnjačkih kadrova na sve što se događalo u Sandžaku;

- druga karakteristika je bila u izraženom porastu broja Bošnjaka u narodnooslobodilačkoj borbi. U toj godini je njihovo učešće imalo obilježje masovnosti.

Bilo bi normalno za očekivati da masovno učešće sandžačkih Bošnjaka u partizanskim jedinicama bude propraćeno i većim utjecajem u strukturama vlasti i društveno-političkim zbivanjima. Nažalost, kretanja su bila obrnuta. Sandžaklije su u završnim godinama rata imale kvantitet, ali ne i kadrovski kvalitet, odnosno pravo učesnika NOB-a, a zabrinjavajuće malo pojedinaca sa organizatorskim i liderskim darom, ambicijama i pozicijama.

Najkvalitetniji bošnjački komunistički kadrovi koji su se formirali i sazrijevali u antifašističkim pokretima studentske i srednjoškolske omladine i klasno opredjeljenih radnika, a koji se od 1941. godine javljaju kao kreatori, organizatori i rukovodioci te borbe, tokom narodnooslobodilačkog rata izginuli su. To je naročito bilo karakteristično za Bijelo Polje, Novu Varoš, Podgoricu, Plav, Gusinje i Novi Pazar. To će biti od presudnog i odlučujućeg značaja u odnosu na konačnu sudbinu i status Sandžaka.

Jednom administrativnom odlukom zabijen je duboko nož u leđa vjekovnoj historijskoj tradiciji i posebnosti Sandžaka. Još 1516. godine bosanski sandžak-beg je imenovao u Novom Pazaru posebnog namjesnika koji je dobio ovlaštenja, da u ime bosanskog sandžak-bega autonomno donosi odluke. Posebnost Sandžaka je naglašena u odlukama Berlinskog kongresa, Berlinskog ugovora iz 1878. i Carigradske (Novopazarske) konvencije iz 1879. godine. Sandžački odred posebno se pominje i prilikom odbrane Bosne i Hercegovine od austrougarske okupacije 1878. godine, a 1908. godine u Sandžaku su se kao dobrovoljci javili oko 30.000 Sandžaklija izražavajući svoju spremnost da stupe u oružane odrede Bosne i Hercegovine. Autonomistički stavovi jasno su naglašeni i u odlukama Sjeničke konferencije iz 1917. godine. Sandžački komitski pokret od 1918-1925. godine je jasan i nedvosmislen izraz težnje da se tretman Sandžaka i sandžačkih Bošnjaka postavi na drugojačijim temeljima nego što su vlastodršci iz tog perioda pokušavali. Zahtjevi za autonomijom Sandžaka otvoreno su izražavani i putem „Gajreta", naročito tokom 1939. i 1940. godine, kada je istovremeno traženo i pripajanje Sandžaka Bosni i Hercegovni. Te ideje su izražene i u aktivnostima studenata iz Sandžaka pred Drugi svjetski rat koji su studirali na Beogradskom univerzitetu, odnosno njihovo odbijanje da se udružuju u zavičajno udruženje studenata iz Crne Gore i Srbije i njihovo opredjeljenje da formiraju posebno zavičajno udruženje studenata iz Sandžaka, koje je dobilo naziv „Zlatar" i u aktivnostima ovog udruženja i nakon odluke policijskih vlasti da zabrane njegovo legalno djelovanje. Februara 1937. godine, 72 studenta iz Sandžaka, pripadnika svih naroda ove pokrajine, potpisali su zahtjev za formiranje ovog zavičajnog udruženja.

Studenti Sandžaka obraćaju se aprila-maja 1939. godine narodima Sandžaka i pri tom posebno spominju Muslimane, tretirajući ih kao poseban nacionalni subjekat u Sandžaku. Istupanja Rifata Burdžovića Trša na predratnim marksističkim kružocima, jasno su ukazivala na njegovo viđenje Bošnjaka kao posebnog i osobenog nacionalnog identiteta i autonomnog subjektiviteta Sandžaka. Za slobodu i ljepšu budućnost Sandžaka svoje živote su dali četiri sekretara Oblasnog komitata KPJ za Sandžak.

Oko 15.000 Bošnjaka iz Sandžaka i Crne Gore je uzelo učešća u narodnooslobodilačkoj borbi u devet partizanskih brigada (III, IV i V proleterskoj sandžačkoj brigadi, i VII omladinskoj i IX crnogorskoj, I kosmetskoj, I bokokotorskoj i Brigadi narodne odbrane, te u partizanskim odredima, muslimanskim omladinskim partizanskim bataljonima i četama), što je ovu borbu učinilo dostojanstvenom, a učešće Bošnjaka u njoj neospornom historijskom činjenicom.

Esad Rahić
Novi Pazar

SANJAK DURING WORLD WAR II

Summary: The territory of Sanjak became, after the occupation, a subject of expansionist ambitions of Germany and Italy and war marionette's creations of Independent State of Croatia (NDH) and Great Albania. There were heavy fights in Sanjak between the two ideologically opposed movements: Partisan and Chetnik's upon whom a biological survival of Bosnian people was dependant on. The area of Sanjak was already striken by the rebellion fights from 14th July 1941. Sanjak was the centre of the highest area and Yugoslav army and party management of NOP (National Liberation Movement), and from 20th November 1943 until 29th March 1945, it had the Country's Antifascist Council of the National Liberation of Sanjak, with the entire country's military and civic authority structure. From the first five Proletarian brigades, Sanjak had three (the third, fourth and fifth), and it also had its own 37th Sanjak Division. There were 15.000 fighters of the Bosnian nationality from Sanjak and Montenegro within the NOR (National Liberation War). Sanjak gave 27 national heroes.

Key words: Sanjak, Area Committee of KPJ (Communist Party of Yugoslavia) for Sanjak, ZAVNOS (Country's Antifascist Council of the National Liberation of Sanjak), Rifat Burdžović Trio, Sanjak Brigades, Sreten Vukosavljević, Partisans, Chetniks, Ustashas, Germans, Italians

Hivzo Gološ
Istorijski arhiv „Ras" Novi Pazar

UDK 908(497.11 Штавица opći)"1912/1914"
314.117(497.11 Тутин)"1912/1914"

SREZ ŠTAVIČKI (1912-1914)

Sažetak: *Rad „Srez štavički (1912-1914)" se bavi političkom administrativno-teritorijalnom podjelom Sreza štavičkog u periodu (1912-1914). Daju se saznanja o nastanku imena Tutina, formiranju Sreza i popisu stanovništva 1913. godine. U ovom srezu prvi put se formiraju organi vlasti, koji su radili po važećem zakonodavstvu Kraljevine Srbije. Donijet je veliki broj novih zakona, uredbi, naredbi, rješenja i uputstava koji su se odnosili na novoprisajedinjene oblasti nakon Prvog balkanskog rata. Nakon formiranja Sreza osnovane su opštine, srezki sud, opštinski sudovi za svaku opštinu i Porezko odjeljenje Sreza štavičkog.*
U Srezu štavičkom je u osmanskom periodu radilo 9 mektteba. Najpoznatiji mektebi nalazili su se u Dobrom Dubu, Dragi, Derekarima, Gracu, Kosiću, Melajsma, Rahakovcima, Škrljelju (Moramina) i Tutinu. Pored mektetba radile su tri sujetsne osnovne škole: Osnovna škola u Savom Dolu, Državna narodna škola u Ribarću kamije nazvana „Rastko Nemanjić" i Državna narodna škola u Tutinu, koja je kasnije dobila ime „Kralja Aleksandra Prvog".

Ključne riječi: *Prvi balkanski rat, Srez štavički, opština, selo, zaselak, srezki sud, opštinski sud, osnovna škola, Tutin, Porezko odjeljenje.*

UVOD

Teritorija opštine Tutin naseljena je od prahistorije do danas.[1] Ovo područje je naseljeno u vrijeme srednjeg paleolita 300.000 – 30.000. g. prije n.e.), o čemu nam svjedoči Smolučka pećina. Tokom historije smjenjivali su se razni osvajači: Iliri (Autarijati i Dardanci), Kelti, Grci, Rimljani, Vizantinci, Slaveni, Osmanlije, Austro-Ugari i Nijemci.

1 Zvonimir Kaladerović: Izveštaj o istraživanju arheološkog nalazišta Smolučka pećina kod Tutina, „Novopazarski zbornik", br. 11, Novi Pazar 1987. str. 221-222.

Slika br. 1 – Ulaz u Smolučku pećinu

Tutin je mali grad na lijepoj Pešterskoj visoravni, koja je naseljena od prahistorije do današnjih dana.[2] Njegovo ime potječe iz doba Kelta, koji su u ove krajeve došli u IV i III vijeku prije nove ere.[3] Keltski general Molistomos je 310. godine prije nove ere prodro u Ilirju, pokorivši Dardance, Peonce i Tribale, zbog čega je morao intervenirati makedonski kralj Kasandar. Kelti su znali da sagrade najsloženije tvrđave. Bedeme su radili od nabijene zemlje ili kamenih blokova.[4] Ostavili su tragove velikom broju imena rijeka i naselja. Takva mjesta su Tutin – čist grad[5] i rijeke: Ibar[6] i Vidrenjak[7].

2 Zvonimir Kaluđerović: Izveštaj o arheološkom iskopavanju Smolučke pećine, „Novopazarski zbornik", br. 10, Novi Pazar, 1986. str. 225-226; dr. Miloš Jeftić: Rezultati sandžačkih istraživanja gornjih praistorijskih slojeva u Smolučkoj pećini kod Tutina, „Novopazarski zbornik", br. 9, Novi Pazar, 1985. str. 27-32.

3 Enciklopedijski leksikon, Mozaik znanja, Istorija, Interpres, Beograd 1970. str. 326.

4 Samersej Fraj: Ilustrovana istorija sveta, (Prevela Olga Dekić), Beograd, 1972. str. 158.

5 Ranka Kuić: Srpsko-keltske paralele, 5 – Najdugovečniji trag i dokaz, „Politika", god. XCVI, br. 30935, Beograd, 8. decembra 1999. str. 33. – Keltska riječ TWT znači čist, uređen. Kada se doda riječ Tin, dobija se TWTTIN, a odatle TUTIN. Poznata je činjenica da su sufiksi DUN, TUN, DIN, TIN i DINA izvorno keltski, gdje je D jednako T, te da označavaju tvđavu, grad i naselje.

6 Ranka Kuić: Srpsko-keltske paralele, 6 – O nazivima vrhova planina i reka, „Politika", god. XCVI, br. 30936, Beograd, 9. decembra 1999. str. 31.

7 Ranka Kuić: Srpsko-keltske paralele, 7 – Poznanna reka koja se otima i penje, „Politika", god. XCVI, br. 30937, Beograd, 10. decembra 1999. str. 33.

Prvi pisani trag o nekom mjestu, koje označava stvaranje vlasti i teritorijalne nadležnosti u tutinskom kraju datira od 28. marta 1396. godine, očuvan je u Državnom arhivu u Dubrovniku u kome se spominje kadija u Gluhoj Vasi[8] (Gluhavici).

Slika br. 2 – Bista ilirske kraljice Teute (Muzej u Skadru)

Postoje dva stara predanja o nastanku imena Tutin. Prema staroj legendi, posljednja ilirska kraljica Teuta[9] (231. p. n. e. – 228. p. n. e.), stolovala je na brdu iznad grada, te je po tome dobio ime Teutin grad. Prema drugom predanju, današnje ime Tutin dobija 1831. godine prilikom prolaska Husein-bega Gradaščevića sa vojskom preko Tutinske teritorije da bi ratovao protiv osmanlijske vojske i reformi koje je sprovodio sultan Mahmud II (1808-1839). Kako je Husein-begova vojska bila silna i brojna, do tada nevidena, narod je bio iznenađen njenim prolaskom i tutnjavom. Po tome je mjesto Donja Mitrova, gdje je vojska logorovala dobilo ime Tutin.[10]

8 Ljubomir Stojanović: Stare srpske povelje i pisma, knj. 1, drugi deo, Beograd – Sremski Karlovci, 1934. str. 217; Ejup Muković: Tutin i okolina, Beograd, 1985. str. 26; Husein Habibović: Gluhavica kroz vekove, Novi Pazar, 2010. str. 32-35 – Autor Husein Habibović među prvima selo Gluhavicu naziva Tihim selom.

9 N. A. Maškin: Istorija starog Rima, Beograd, 1978. str. 124; Aleksandar Stipčević: Iliri, Zagreb, 1974. str. 54-56; Enciklopedijski leksikon, Mozaik znanja, Istorija, Interpres, Beograd, 1970. str. 672. – Teuta je bila ilirska kraljica u III vijeku prije nove ere, supruga Agrona, jednog od najznačajnijih ilirskih vladara, koji je slomio otpor ilirskih plemena i stvorio jaku državnu organizaciju.

10 Mr. Sait Kačapor i Halil Pepić: Naše mesto i okolina, Tutin, 1989. str. 14.

Slika br. 3 – Husein-beg Gradaščević

Zahvaljujući svom položaju u novoformiranom Štavičkom srezu: nalazio se na obali lijepe čiste rijeke Vidrenjaka, zauzimao je sredinu sreza, imao dobar položaj za razvoj i postao je središte ili glavni grad sreza. Počeo je da dobija sve značajniju ulogu kao središte nove vojne, političke i teritorijalno-administrativne jedinice.

FORMIRANJE I RAZVOJ SREZA ŠTAVIČKOG

Nakon zauzimanja Sandžaka za vrijeme Prvog balkanskog rata 1912. godine, od strane vojske Kraljevine Srbije, u svakom gradu (varoši i varošici) osnovane su komande mjesta. Kralj Kraljevine Srbije, Petar I Karađorđević, je 14. decembru 1912. godine (po staroma kalendaru) ili 24. decembra (po novom kalendaru), donio posebnu Uredbu o organizaciji vlasti u novoosvojenim krajevima.[11] Osnovani su, pored ostalih okruga, i Novopazarski (Raški) i Pljevaljski (Mileševski) okruzi.[12] Gledano u cjelini, na temeljima administrativno-teritorijalne podjele u Osman-

11 Arhiv Srbije (u daljem tekstu AS) Ministarstvo unutrašnjih dela (u daljem tekstu MUD) f. 18. p. 125; AS MUD f. 4, p. 139; Istorijski arhiv „Ras" Novi Pazar (u daljem tekstu IARNP) Opština novopazarska, knj. 1, list 1-3; Uredba za Novu Srbiju, „Politika", br. 2303, Beograd, 15. decembra 1912. godine (po starom kalendaru), str. 2. – Uredba za Novu Srbiju donijeta je 14. decembra (po staroma kalendaru) ili 24. decembra 1912. godine (po novom kalendaru).

12 AS MUD f. 18, p. 125; Administrativna podela oslobođenih krajeva, „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXX, br. 186, Beograd, 27. avgusta 1913. str. 4.

skom carstvu u periodu od 1877. do 1912. godine,[13] izvršena je nova u osvojenim krajevima Kraljevine Srbije. Uspostavljena je nova vlast u okruzima, srezovima i opštinama. Primjenjivano je postojeće i novo zakonodavstvo. U novooslobođenim (osvojenim) krajevima Srbije uvedena je vojna vlast, kojoj je na čelu stojala Vrhovna komanda, sa sjedištem u Skoplju.[14] Činovnike je postavljala Vrhovna komanda, na prijedlog resornih ministara vlade Kraljevine Srbije. Prvobitni tekst Uredbe imao je 88, a kasnije 95 članova. Bila je podijeljena na odjeljke: o organizaciji opština, srezova, okruga i sudova.

Prema Uredbi o uređenju oslobođenih oblasti, svako selo, varošica ili varoš što se prilikom zauzeća zateklo kao opština, odnosno prva upravna jedinica, ostalo je i od tada tako, ukoliko upravne vlasti nisu nalazile razlog da to promijene, bilo spajanjem više sela u jednu opštinu, bilo razgrupisavanjem u više opština.[15] Svaka opština pripadala je nekom srezu, a svaki srez nekom okrugu.[16]

13 O organizaciji vlasti i administrativno-teritorijalnoj podjeli u Osmanlijskom carstvu vidi, Historija osmanske države (Priredio Ekmeledin Inanoglu), Sarajevo 2004. str. 267-298; Opširnije o lokalnoj upravi u Srbiji vidi, Fedor Nikolić: Lokalna uprava Srbije u XIX i XX veku: oblast, okrug, srez, Beograd, 1927; Administrativna podela oslobođenih krajeva, Isto, str. 43-45.

14 Uredba za Nove Srbiju, „Politika", br. 3202, Beograd, 15. decebar 1912. str. 2.

15 Uredba o uređenju oslobođenih oblasti, „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXX, br. 181, Beograd, 21. avgusta 1913. str. 1.

16 Uredba o uređenju oslobođenih oblasti, „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXX, br. 181, Beograd, 21. avgusta 1913. str. 1-2.

Tabela br. 1 – Opštine, sela i zaseoci u Srezu štavičkom (1912-1914)

Redni Broj opštine	Naziv opštine	Sela i zaseoci, koja su opštinu sastavljala		Mjesto u kome je opštinska sudnica	Koliko je sati udaljena opštinska sudnica od Sreske sudnice
		Selo	Zaseok		
1	Godovska	Biohane		Godovo	1 i ½ sata
		Bujkovici			
		Velo Polje			
		Gujilu			
		Godovo			
		Dešane			
		Dolovo			
		Dulebe			
		Kočanik			
		Kraljevac			
		Lipica			
			Kajetin		
			Zabrđe		
		Lukavica			
		Mali-Polje			
		Ostrovica			
		Popo			
		Raduša			
		Rvenica			
		Rudnica			
		Suć			
		Špiljane			

2	Delimeđska	Glogovik		Delimeđe	3 sata
		Koniće			
		Dobri Dub			
			Plenibabe		
		Delimeđe			
			Potreb		
			Gacevići		
			Valovići		
			Gardijelje		
			Čukote		
		Čarovini			
			Beljen		
		Škrijelje			
			Milanoviće		
			Blace		
			Morani		
			Nanga i Kuta		
			Nočaje		
			Brnilevo		
3	Melajska	Arapoviće (Harapoviće)		Melaje	4 sata
		Gujiće			
		Melaje			
		Pražanj			
		Ramoševo			
4	Mojstirska	Draga		M o j s t i r (srpski)	2 sata
			Vrba		
		Mojstir (srpski)			
			Čulje		
		Mojstir (muhamedanski)			
			Batrage		

5	Raduhovačka	Glahavica		Raduhovci	2 i ½ sata
		Žiže			
			Roda		
			Smolučo		
		Kovače			
		Raduhovci			
			Pokrvenik		
			Nadumci		
6	Ribarićka	Veseriči		Ribariči	2 i ½ sata
			Oraše		
		Orlje			
			Jeliči		
			Mikonje		
			Crnanjci		
			Žuže		
			Ižrok		
		Ribariči			
			Popiči		
		Presle			
		Strunci			
			Jablanica		
			Vrapče		
			Jengroviči		
		Starčeviči			
			Peroše		

7	Savodolska	Borotica		Suvi Do	4 sata
		Bračoković (Bračaik)			
		Gradac			
		Devreče			
		Derekare			
		Jarubice			
			Donje Šavorje		
		Leskova			
		Naboje			
		Rešević			
		Suvi Do			
			Borovac		
		Gornje Šavorje			
		Šipče			
8	Tutinska	Dobrinje		Tutin	——
			Vrujce		
		Dubovo			
		Tutin			
			Mitrova		
			Župa		
		Crnik			
		Paljevo			

Prema popisu stanovništva izvršenom preko policijskih i opštinskih vlasti krajem 1912. i početkom 1913. godine, Srez štavički imao je 8 opština; 61 selo i 38 zaseoka ili 99 naseljenih mjesta, gdje je živjelo 14.344 stanovnika.[17] Središte sreza nalazilo se u Tutinu, udaljenom od okružne varoši Novog Pazara pet i po sati. Pošta i telegraf bili su smješteni u Tutinu.

17 Rečnik mesta u oslobođenoj oblasti Stare Srbije, (Izradio Mil. Ant. Vujičić), Beograd, 1914, str. 3, i 121,109.

Tabela br. 2 – Stanovništvo Sreza štavičkog 1912-1914.

Redni broj	Naziv opštine	Naziv sela ili zaseoka		Broj stanovnika u selu ili zaseoku	Broj stanovnika u opštini	Ukupan broj stanovnika u Srezu štavičkom
		Naziv sela	Naziv zaseoka			
1	2	3	4	5	6	7
1	Godovska	Bioburc		100	2.625	14.344
		Bujkovića		119		
		Vele Polje		127		
		Grijda		66		
		Godovo		147		
		Dešanc		207		
		Dolovo		443		
		Dukebc		113		
		Kočarnik		153		
		Kraljevac		43		
		Lipica		93		
			Kojetio			
			Zabrdc			
		Lukavica		129		
		Mali Polje		58		
		Ostrovica		134		
		Pope		190		
		Radnik		95		
		Soš		126		
		Špiljane		116		

2	Delimeđska	Glogovik		208	2.381	
		Korriće		347		
		Dolnji Dub		217		
			Plemihabo	63		
		Đelijnode		187		
			Potreb	58		
			Gucavići	60		
			Valovići	81		
			Gustijelje	108		
			Čukotz	116		
		Čurovina		131		
			Baljen	38		
		Škrijelje		303		
			M i l a - novići	119		
			Blace	42		
			Moraić	82		
			Nozga i Kuta	94		
			Nočaje	83		
			Brnilovo	44		
3	Mehajsko	Arapovići (Harapovići)		100	775	
		Gujiće		88		
		Mehaje		263		
		Prezinj		150		
		Ramaševo		174		

4	Mojstirska	Drnga		616	1.618	
			Vrba	68		
		Mojstir (Srpski)		447		
			Čulje	50		
		Mojstir (Muhamedanski ili Turski)		356		
			Batrage	81		
5	Radubevačka	Glubavica		196	1.392	
		Žiče				
			Rada	252		
		Smolača		122		
		Kovože		196		
		Radubevci		276		
			Pokrovnik	227		
			Nadbrezi	123		
6	Ribarićka	Vesmiće		141	1.838	
			Orašc	145		
		Orlje		180		
			Jelici	54		
			Mrkonje	30		
			Čmanjci	61		
			Žuče	62		
			Izsok	51		
		Ribarići		389		
			Popići			
		Prosla		92		
		Strunci		117		
			Jablanica	103		
			Vrapče	51		
			Jengrovica	124		
		Starčevići		214		
			Perolo	24		

7	Sovodolsko	Borošica		198	2.268	
		Bračokovići (Bračak)		174		
		Oraćac		99		
		Devreće		95		
		Đerekare		342		
		Jarebice		104		
			Donje Šarotje			
		Leskova		210		
		Naboje		219		
		Rešetviće		160		
		Suvi Do		281		
			Borovac	40		
		Donje Šaronje		256		
		Šipče		90		
8	Tutinska	Dobrinje		329	1.446	
			Vrujce			
		Dubovo		131		
		Tutin		114		
			Mitrova	144		
			Žapa	105		
		Crniš		337		
		Poljevo		286		

Po broju stanovnika u Srezu Štavičkom 51 naseljeno mjesto bilo je veće od Tutina, a to su: Borošica sa 198, Bračak sa 174, Bujkoviće sa 119, Crniš sa 337, Čarovina sa 131, Ćukote sa 116, Delimađe sa 187, Detane sa 207, Debri Dub sa 217, Dobrinje sa zasecokom Vrujce sa 329, Dolovo sa 443, Donje Šaronje sa 256, Draga sa 616, Dubovo sa 131, Đerekare sa 342, Glogovik sa 208, Gluhavica sa 196, Godovo sa 147, Jezgroviće sa 124, Kočarnik sa 153, Koniće sa 347, Kovače sa 196, Leskova sa 210, Lukavica sa 129, Meluje sa 253, Milanoviće sa 119, Mitrova sa 144, Mojstir (Muhamedanski) sa 356, Mojstir (Srpski) sa 447, Nadumci sa 123, Oraće sa 145, Orlje sa 180, Ostrovica sa 134, Paljevo sa 286, Pokervnik sa 227, Pope sa 190, Pružanj sa 150, Radubovci sa 276, Ramoševo sa 174, Rešetviće sa 219, Ribarići sa zasecokom Popiće sa 389, Riđa sa 252, Sali sa 126, Smolnća sa 122, Starčevići sa 214, Strumci sa 117, Suvi Do sa 281, Škrijelje sa 303, Špiljani sa 116, Vele Polje sa 127, Veseniće sa 141 stanovnika.

Na području Tutina i šire okoline osnovan je Srez štavički (1912-1914), koji je pripadao Okrugu užičkom. Sresko mjesto (sjedište) ovog sreza bio je Tutin.[18] Takav položaj u XX vijeku omogućit će Tutinu da izraste u pravi grad 1951. godine.[19] U vrijeme državnih praznika i narodnih svetkovina, sreskom načelniku pripalo je prvo mjesto, ako mjesni komandant nije bio od njega stariji. Ako je sreski komandant bio mladi od komandanta mjesta, onda je sreski načelnik dolazio na drugo mjesto. Pri opštinskim svetkovinama opštinske samouprave nisu praktikovale davati posebne čestitke.[20]

Na području Sreza štavičkog osnovan je Sreski sud[21] i u svakoj opštini poseban opštinski sud[22]. Opštiski odbor birao je 24 sudije i 12 zamjenika. Kockom se izvlačilo u sudskom zasjedanju, u prisustvu svih državnih sudija dotičnog suda kao i djelovođe, kao i sudije gradani (porotnici) i njihovi zamjenici. O izvlačenju kocke sastavljao se zapisnik, koji su ovjeravali predsjednik suda i djelovođa. Zapisnik su potpisivali prisutni sudije-gradani kao i njihovi zamjenici. Za svaki mjesec izvlačila se kocka za dvojicu sudija i jednog zamjenika i to: jednog sudija za prvu polovinu, a drugog sudija za drugu polovinu mjeseca. Sudije su polagali zakletvu koja je glasila: „Zaklinjem se jedinim Bogom i svim, što mi je po mom zakonu najsvetije i na ovome svetu najmilije, da ću poverenu mi sudijsku dužnost verno ispoljavati; da ću pri svakom delu, za koje se kao sudija budem pozvan, pažljivo pratiti sudijsko izvidanje, iznete dokaze u korist tužilačke i tužene strane savesno ispitati i pri rešavanju dati glas po svome sopstvenome uverenju, osnovanom na izvidenju i poznavanju stvari, a ne po mrzosti, naklonosti, nagovoru ili iz straha, i kako pravo radio, onako mi Bog pomogao".[23] Sudovi su gradanima davali posebna uverenja o imovnom statusu i vladanju, koja su im bila potrebna radi naseljavanja u novooslobođenim i prisajedinjenim oblastima Kraljević Srbije.[24]

18 Rečnik mesta u osloboćenoj oblasti Stare Srbije, (Izrađio Mil. Ant. Vujičić), Beograd, 1914. str. 3. i 121.

19 „Službeni glasnik NRS", br. 15, Beograd, 1952.

20 Vidi, „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 58, Beograd, 12. marta 1914. godine, str. 1.

21 Uredba o uređenju oslobodenih oblasti, „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXX, br. 181, Beograd, 21. avgusta 1913. str. 1-2.

22 Uredba o uređenju oslobodenih oblasti, „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXX, br. 181, Beograd, 21. avgusta 1913. str. 1.

23 Uredba o uređenju sudova i o sudskom postupku u prisajedinjenim oblastima Stare Srbije, „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 40, Beograd 19. februara 1914. godine, str. 2. – Ova uredba je donijeta 17. februara 1914. godine. Imena opštinskih sudija nisu nam očuvana jer je arhivska građa na teretu uništena u toku Prvg i Drugog svjetskog rata.

24 Uredba o naseljavanju u novooslobodenim i prisajedinjenim oblastima Kraljevine Srbije, „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 44, Beograd, 23. februara 1914. godine, str. 1. – Zemljište koje se davalo naseljenicima nije moglo biti ni u kom slučaju za jednu kuću manje od 5 ha. Naseljenici su se oslobadali svih državnih, okružnih, srezkih i opštinskih dažbina, izuzev školskog priteza, za prve tri godine, od dana prijavu isprave o naseljenju. Naseljenici su bili obuzeti da prime srpsko podanstvo (državljanstvo).

Prema Rješenju Petra I Karađorđevića, kralja Kraljevine Srbije od 23. januara (po starom kalendaru) ili 2. februara 1914. godine (po novom kalendaru), proglašena su gradska mjesta u naseljena mjesta za varoši i varošice. U Sandžaku varoši su Novi Pazar, Prijepolje i Sjenica; a varošice bile su Brodarevo u Srezu mileševskom, Nova Varoš u Srezu novo-varoškom i Priboj u Srezu pribojskom.[25] U Srezu štavičkom nije postojala nijedna varoš niti varošica. Stanovništvo se isključivo bavilo stočarstvom i poljoprivredom.

Na osnovu Rešenja da se za prisajedinjenje oblasti Stare Srbije uvedu u život ovi propisi zakona o okružnim, srezkim i opštinskim budžetima, od 31. januara 1901. godine, Kralja Petra I donijetog 16. januara 1914. godine,[26] donijeti su prvi srezki i opštinski budžeti. Srezke budžete sastavljao je srezki sud na inicijativu srezkog načelnika. Opštinski budžet sastavljao je opštinski sud sa odborom opštinskim. Srezki budžet sadržao je sva srezka primanja i izdatke. Opštinski budžet obuhvatao je sva opštinska primanja i izdatke za određenu godinu.

Slika br. 4 – Panorama sela Glogovika (Srez štavički). Ograda avlije i orijentalni stil gradnje[27]

25 Vidi, „Srpske novine"(Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 21, Beograd, 25. januara 1914. godine, str. 1.

26 Vidi, „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 15, Beograd, 16. januara 1914. godine, str. 1. – Srezke budžete sastavljao je srezki sud, a opštinski budžete sastavljao je opštinski sud u određene opštine. Budžete je odobravao (potpisivao) kralj Kraljevine Srbije. Budžeti su pripremani od 15. januara do 15. aprila 1914. godine.

27 IARNP Zbirka fotografija (u daljem tekstu ZF) kat. 1. – Panorama sela Glogovika u prvoj polovini XX vijeka.

Da bi se prikupili porezi od stanovništva, određeni su prvi poreznici Poreškog odjeljenja u Srezu štavičkom: Svetozar Knežsclac i Dragutin Čukić[28]. Pri inspekciji novopazarskoj sa sjedištem u Novom Pazaru osnovano je 14. maja (24. maja po novom kalendaru) 1914. godine Poreško odjeljenje u Srezu štavičkom,[29] radi prikupljanja poreza u srezu. Ovo odjeljenje je preraslo u Sreski poreski odbor iste godine. Imalo je upravnika i predsjednike ili zamjenike predsjednika svih opština u srezu. Načelnik sreski zakazivao je sjednice Poreškog odbora i pozivao sve predsjednike opština sreza na sastanak.[30] Porez je određivan i prikupljan na osnovu Poreške uredbe o razrezu i naplati poreza u oslobođenim i prisajedinjenim oblastima Kraljevine Srbije donete 29. januara 1914. godine.[31]

Nakon formiranja organa vlasti pristupilo se primjeni niza uredaba, koje su se odnosile na novoprisajedinjene krajeve Kraljevine Srbije. Opštinski sudovi, zajedno sa opštinskim odborima, unosili su u registar sve trgovačke, zanatske i industrijske radnje.[32] Takvi registri nisu očuvani, ali, saznajemo da su u Srezu štavičkom postojale sljedeće zanatlije: kačari u selu Konću[33] Ahmed, Avdo, Hamid i Šućo Habibović – iz Tutina,[34] kolari su bili Bećo Gološ iz Brnišćeva i Numan Redžović iz Prutaja[35], krojači Vojislav Belojica i Jovan Pantelić iz Tutina[36], obućari Nazif Dervišturović i Hamza Imamović – iz Tutina[37], pekar Hivzo Hamzagić – iz Tutina[38] i mnogi drugi.

28 Vidi, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 58, Beograd, 12. marta 1914. godine, str. 1.

29 Vidi, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 109, Beograd, 17. maja 1914. godine, str. 1.

30 Poreska uredba o razrezu i naplati poreza u oslobođenim i prisajedinjenim oblastima Kraljevine Srbije, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 26, Beograd, 1. februar 1914. godine, str. 5-7.

31 Poreska uredba o razrezu i naplati poreza u oslobođenim i prisajedinjenim oblastima Kraljevine Srbije, Isto, str. 1-5.

32 Uredbe o protokolisanju i registrovanju radnja u prisajedinjenim oblastima, „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 31, Beograd, 8. februar 1914. godine, str. 2.

33 Mr. Hivzo Gološ: Sandžak u političkom i društveno-ekonomskom životu Jugoslavije (1918-1941), (Odbranjena doktorska disertacija 2009. godine na Internacionalnom univerzitetu u Novom Pazaru), (Rukopis), str. 271.

34 Privredni adresar Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1934-1935. str. 298.

35 Mr. Hivzo Gološ: Sandžak u političkom i društveno-ekonomskom životu Jugoslavije (1918-1941), isto, str. 286.

36 Isto, str. 654.

37 Isto, str. 567.

38 Isto, str. 822. i 856.

Slika br. 5 – Kolari Sandžaka se ponose svojim izamom „širokim podom", kolima sagrađenim od drveta za prenos kabaste robe: sijena, slame, lisnika, kukuruzovine, koja su korištena samo na Pešterskoj visoravni.

Prvi organizirani oblik izgradnje boljeg puta u Sandžaku bila je izgradnja puta Kosovska Mitrovica – Rožaje – Berane, koja je počela 1889. godine, a trasa puta rađena je dolinom rijeke Ibra.[39] To je bio prvi ozbiljniji državni poduhvat u koji su bili uključeni zanatlije, trgovci, stočari, poljoprivrednici na ovom području. Putevi su u to vrijeme rađeni putem čuvenog kuluka.[40] Izgradnja objekata pored puteva u selima i gradovima, *građenje* i održavanje drumova vršeno je po Izmenama i dopunama u Uredbi po struci građevinskoj u oslobođenim i prisajedinjenim oblastima donijetoj 29. marta 1914. godine.[41]

39 Branko Petranović: Pisma srpskih konzula iz Prištine (1890-1900), Beograd 1985. str. 411.

40 Milan Vujaklija, Leksikon stranih reči i izraza, Prosveta, Beograd, 1986. str. 485. – Kuluk (tur. kullak) označava besplatan rad turskom spahiji, odnosno težak, naporan rad za drugoga; kao i obavezan besplatan rad na izgradnji puteva i drugih objekata u korist zajednice.

41 Izmene i dopune u Uredbi po struci građevinskoj u oslobođenim i prisajedinjenim oblastima, „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 74, Beograd 1, aprila 1914. godine, str. 1-2.

Slika br. 6 – Panorama Tutina 1916. godine[42]

RAZVOJ OSNOVNOG OBRAZOVANJA

U tutinskom kraju osnovno obrazovanje ima dugu i interesantnu tradiciju. Prve škole su bili mektebi, koji su rađili pri džamijama. Svaki džemat u osmanskom periodu imao je svoj mekteb. Najpoznatiji mektebi nalazili su se u Dobrom Dubu[43], Dragi[44], Derekarima[45], Gracu[46], Koriću[47], Melajama[48], Radubovcima[49], Škrijelju[50]

42 IARNP ZF kut. 1 – Panorama Tutina 1916. godine.

43 Fatih Hadžić: Isto, str. 95. – Džamija u Dobrom Dubu sagrađena je 1890. godine. Od tada pa sve do 1926. godine uspješno je radio mekteb.

44 Fatih Hadžić: Džamije u Sandžaku, Novi Pazar 2012. str. 90. – Džamija u Dragi sagrađena je 1750. godine. Od tada pa sve do 1926. godine uspješno je radio mekteb.

45 Fatih Hadžić: Isto, str. 93. – Džamija u Derekarima sagrađena je 1808. godine. Od tada pa sve do 1926. godine uspješno je radio mekteb.

46 Fatih Hadžić: Isto, str. 91. – Džamija u Gracu sagrađena je 1764. godine. Od tada pa sve do 1926. godine uspješno je radio mekteb.

47 Šefkija Namanović: Konćani, Tutin 2004. str. 19-23.

48 Fatih Hadžić: Isto, str. 92. – Džamija u Melajama sagrađena je 1806. godine. Od tada pa sve do 1926. godine uspješno je radio mekteb.
Prema sjećanju Hakije Hodžića, mektebi su na prostoru Mafaja i šire okoline radili tokom cijelog XIX i početkom XX vijeka. Ali, prema kazivanju Abita Sadovića iz Bačice, prve mektebi na Pešterskoj visoravni otvarali su imami i porodica Sadovića, Makića i Hodžića.

49 Fatih Hadžić: Džamije u Sandžaku, Novi Pazar, 2012. str. 89. – Džamija u Radubovcima sagrađena je 1740. godine. Od tada pa sve do 1926. godine uspješno je radio mekteb.

50 Fatih Hadžić: Isto, str. 99. – Džamija u Momima (Škrijelju) sagrađena je 1829. godine. Od tada pa sve do 1926. godine uspješno je radio mekteb; Husein Habibović: Glubavica kroz vijekove, Novi Pazar 2010. str. 141-147. – Husein Habibović iznosi podatke o izgradnji i radu džamija u Škrijelju, Radubovcima i Glubavici.

(Moranima) i Tutinu.[51]

Svjetovne škole radile su u Crnoj Reci od 1901. godine i Suvom Dolu od 1904. godine.[52] U ostalim mjestima Sreza štavičkog škole su otvarane između Prvog balkanskog rata i dva svjetska rata.

Osnovna škola u Suvom Dolu počela je sa radom 1904. godine[53], mada ima indicija da je otvaranje škole započeto i 1903. godine. Škola za vrijeme ratova nije radila. Jeremija Jera Popović je postavio temelje prosvjetiteljskog rada u Suvodolskoj školi.[54] ***Škola u Suvodolu*** izgrađena je 1903. a počela sa radom 1904. godine.[55] Prvi učitelj ove škole bio je Jeremije Popović.

Državna narodna škola „Kralja Aleksandra Prvog" u Tutinu osnovana je 1914. godine.[56] Među prvim učiteljima ove škole bili su Milivoje Cemović, Kosara Radević, Božidar Radović, Magdalena Golubović, Milivoje Jelić, Poleksija Đukić, Vasilije Dimitrijev, Crnovršanin Čazim i Gusinac Feriz vjeroučitelji.[57] „U cijelom poslijeratnom periodu, sve do 1987. godine, na gradskom području Tutina ovo je bila jedina osnovna škola"[58]. U toku Prvog svjetskog rata, škola u Tutinu nije radila, ali za vrijeme okupacije, u toku Drugog svjetskog rata, u školi se nastava izvodila na albanskom jeziku. Iako je škola osnovana 1914. godine, počela je da radi 1922. godine.[59] Od 1958. godine radila je kao Matična osnovna škola u Tutinu i pripojene su joj nepotpune osnovne škole u Crnišu i Dobrinju.

Državna narodna škola „Rastko Nemanjić" u Ribariću počela je sa radom 1901. godine i radila je u konaku manastira Crna Reka sve do 1912. godine.[60] Prvi učitelji škole bili su Milan Kragović[61], Golub Marijanović, Andrija Šipalov i

51 Fatih Hadžić: Isto, str. 94. – Džamija u Tutinu sagrađena je 1825. godine. Od tada pa sve do 1926. godine uspješno je radio mekteb.

52 Milić Petrović: Dokumenti o ratkoj oblasti (1900-1912), Beograd, 1995. str. 348. i 352.

53 Milemir Popović Rade: Letopis OŠ „Jovan Popović" Leskova 1903-1997/4, Kraljevo, 2005. str. 31-35; Milić F. Petrović: Dokumenti o Ratkoj oblasti (1900-1912), Beograd, 1995. str. 3352. – Škola je otvorena mitropolitovim sklom. Dakle, radila je bez rahatrome; Abdulah Škaljić: Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, „Svjetlost", Sarajevo 1989. str. 536. – Ruhsatnama je dozvola za rad svjetovne škole koja su davale osmanlijske vlasti.

54 Mr. Sait Kačapor i Halil Pepić: Naše mesto i okolina, Tutin, 1989. str. 57; Milemir Popović Rade: Letopis OŠ „Jovan Popović" – Leskova, Kraljevo, 2005. str. 30.35.

55 Mr. Sait Kačapor i Halil Pepić: Isto, str. 110.

56 IARNP ZK, kut. 1; AS MP f. 18 - Školski list Osnovne škole u Tutinu, 16. aprila 1950. godine.

57 Vuk Popović: Polterko-štavički vihori, isto, str. 117.

58 AS MPON f. 12 – Statistički Izvještaj Osnovne škole Melaje za 1949. godinu; Mr. Sait Kačapor: Školstvo u Novom Pazaru i okolini od 1918. do 1941. godine, Novi Pazar, 1987. godine, 56.

59 Mr. Sait Kačapor: Školstvo u Novom Pazaru i okolini od 1918. do 1941. godine, Isto, str. 57.

60 Mr. Sait Kačapor i Halil Pepić: Isto, str. 58.

61 Milić F. Petrović: Isto, str. 385.

Šaban Hurtić, vjeroučitelj.[62] U vrijeme osmanlijske vlasti škola je radila bez ruhsatname.[63] Od 1925. godine, nakon izgradnje školske zgrade, sjedište škole nalazi se u Ribariću.

Slika br. 7 – Manastir Crna Reka u kome je radila Narodna škola od 1901. godine.

ZAKLJUČAK

U augustu 1914. godine počeo je Prvi svjetski rat. U Srezu štavičkom, kao i u svim okruzima, srezovima i opštinama u novim krajevima Srbije, nisu sprovedeni predviđeni izbori za časnike. Vršena je mobilizacija stanovništva. Stanovništvo Sreza štavičkog pripadalo je sandžačkoj vojsci, pod komandom vojvode Jovana Popovića (rodom iz Sjenice), koja je pretežno učestvovala u odbrani zemlje na dijelu fronta od Višegrada do Loznice.

U toku Prvog svjetskog rata na području Sreza štavičkog radile su pojedine svjetovne škole i većina mekteba.

Nakon završetka Prvog balkanskog rata, formiranja Sreza štavičkog, opština i organa vlasti u njima, približio se Prvi svjetski rat. Ovaj kraj je ostao izolovan od saobraćajnica; bez savremeno obrazovanih ljudi, veda stanovništva; bez razvijenih privrednih grana, izuzev stočarstva i ekstenzivne poljoprivrede. Opstanak stanovništva je bio otežan i neizvjestan. Golgote rata, stradanja i egzodusa ga nisu mimoišle. Ali uvijek se kretalo uzlaznom putanjom. Stvaralo se od ničega sve što je najneophodnije za napredak.

62 JAMP SN f. 546 – Statistička narodnih škola 1937/1938. godine i dokumenta školskih budžeta koje je finansirala opština; Vule Popović: Pešterško-štavički vihori – Hronika, Beograd, 2003. str. 117.

63 Milić F. Petrović: Isto, str. 348;

Literatura

1. "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 58, Beograd, 12. marta 1914. godine,
2. "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 109, Beograd, 17. maja 1914. godine,.
3. „Službeni glasnik NRS", br. 15, Beograd, 1952.
4. „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 58, Beograd, 12. marta 1914. godine.
5. „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 15, Beograd, 16. januara 1914. godine,
6. „Srpske novine"(Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 21, Beograd, 25. januara 1914. godine,
7. Abdulah Škaljić: Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, „Svjetlost", Sarajevo, 1989.
8. Administrativna podela oslobođenih krajeva, „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXX, br. 186, Beograd, 27. avgusta 1913.
9. Aleksandar Stipčević: Iliri, Zagreb 1974.
10. Arhiv Srbije (u daljem tekstu AS) Ministarstvo unutrašnjih dela (u daljem tekstu MUD) f. 18. p. 125;
11. AS MP
12. Branko Perunčić: Pisma srpskih konzula iz Prištine (1890-1900), Beograd, 1985.
13. Dr. Miloš Jefić: Rezultati sondažnih istraživanja gornjih prahistorijskih slojeva u Smolučkoj pećini kod Tutina, ,,Novopazarski zbornik", br. 9, Novi Pazar, 1985.
14. Ejup Mušović: Tutin i okolina, Beograd, 1985.
15. Enciklopedijski leksikon, Mozaik znanja, Istorija, Interpres, Beograd 1970.
16. Enciklopedijski leksikon, Mozaik znanja, Istorija, Interpres, Beograd 1970.
17. Fatih Hadžić: Džamije u Sandžaku, Novi Pazar, 2012.
18. Fedor Nikolić: Lokalna uprava Srbije u XIX i XX veku: oblast, okrug, srez , Beograd, 1927.
19. Historija osmanske države (Priredio Ekmeledin Insonoglu), Sarajevo 2004.
20. Husein Habibović: Glubavica kroz vijekove, Novi Pazar, 2010.
21. IARNP Zbirka fotografija (u daljem tekstu ZF)
22. IARNP ZK
23. Istorijski arhiv "Ras" Novi Pazar (u daljem tekstu IARNP) Opština novopazarska,
24. Izmene i dopune u Uredbi po struci građevinskoj u oslobođenim i prisajedinjenim oblastima, „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 74, Beograd, 1. aprila 1914. godine.
25. Ljubomir Stojanović: Stare srpske povelje i pisma, knj. 1, drugi deo, Beograd – Sremski Karlovci 1934.
26. Milan Vujaklija, Leksikon stranih reči i izraza, Prosveta, Beogad, 1986.
27. Milić F. Petrović: Dokumenti o Raškoj oblasti (1900-1912), Beograd, 1995.
28. Milomir Popović Rade: Letopis OŠ „Jovan Popović" – Leskova, Kraljevo, 2005.

29. Mr. Hivzo Gološ: Sandžak u političkom i društveno-ekonomskom životu Jugoslavije (1918-1941), (Odbranjana doktorska disertacija 2009. godine na Internacionalnom univerzitetu u Novom Pazaru), (Rukopis).
30. Mr. Sait Kačapor i Halil Pepić: Naše mesto i okolina, Tutin 1989.
31. Mr. Sait Kačapor: Školstvo u Novom Pazaru i okolini od 1918. do 1941. godine, Novi Pazar, 1987. godine.
32. N. A. Muškin: Istorija starog Rima, Beograd, 1978.
33. Poreska uredba o razrezu i naplati poreza u oslobođenim i prisajedinjenim oblastima Kraljevine Srbije, "Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 26, Beograd, 1. februar 1914. godine,
34. Privredni adresar Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1934-1935.
35. Ranka Kuić: Srpsko- keltske paralele, 5 – Najdugovečniji trag i dokaz, „Politika", God. XCVI, br. 30935, Beograd, 8. decembra 1999.
36. Ranka Kuić: Srpsko-keltske paralele, 6 – Onazivima vrhova planina i reka, „Politika", God. XCVI, br. 30936, Beograd, 9. decembra 1999.
37. Ranka Kuić: Srpsko-keltske paralele, 7 – Poznamna reka koj se otima i penje, „Politika", God. XCVI, br. 30937, Beograd 10. decembra 1999.
38. Rečnik mesta u oslobođenoj oblasti Stare Srbije, (Izradio Mil. Ant. Vujičić), Beograd, 1914.
39. Samersej Fraj: Ilustrovana istorija sveta, (Prevela Olga Đekić), Beograd, 1972.
40. Šefkija Numanović: Konićani, Tutin 2004.
41. Uredba o naseljavanju u novooslobođenim i prisajedinjenim oblastima Kraljevine Srbije, „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 44, Beograd, 23. februara 1914. godine,
42. Uredba o protokolisanju i registrovanju radnja u prisajedinjenim oblastima, „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 31, Beograd 8. februara 1914. godine,
43. Uredba o uređenju oslobođenih oblasti, „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXX, br. 181, Beograd, 21. avgusta 1913.
44. Uredba o uređenju sudova i o sudskom postupku u prisajedinjenim oblastima Stare Srbije, „Srpske novine" (Službeni dnevnik Kraljevine Srbije), god. LXXXI, br. 40, Beograd, 19. februara 1914. godine,
45. Uredba za Novu Srbiju, „Politika", br. 2305, Beograd, 15. decembra 1912. godine (po starom kalendaru) ,
46. Uredba za Novu Srbiju, „Politika", br. 3202, Beograd, 15. decebar 1912.
47. Vuk Popović: Peštersko-štavički vihori – Hronika, Beograd 2003.
48. Zvonimir Kahuđerović: Izveštaj o arheološkim iskopavanju Smolučke pećine, „Novopazarski zbornik", br. 10, Novi Pazar 1986.
49. Zvonimir Kahuđerović: Izveštaj o istraživanju arheološkog nalazišta Smolučka pećina kod Tutina, „Novopazarski zbornik", br. 11, Novi Pazar 1987.

Hivzo Gološ
Historical Archive „Ras" Novi Pazar

The County of Stavicki (1912-1914)

Abstract: The paper "The County of Stavicki (1912-1914)" discusses a political administrative-territory division of the County of Stavicki in the period (1912-1914). The findings are given on the origin of the name Tutin, formation of the County and population's list in 1913. In this County, for the first time, authority bodies were formed, which worked pursuant to the valid legislation of the Kingdom of Serbia, which brought a number of new laws, regulations, orders, solutions and directions related to newly united areas after Balkan War I.

After formation of the County, municipalities were formed, County's Courts for each municipality and Tax Department of the County of Stavicki.

Within the County of Stavicki, in the Ottoman period, 9 Mektabs worked. The most famous Mektabs were in Dobri Dub, Draga, Djerekare,Grac, Konic, Melaje, Radulovci, Skrijelj (Morani) and Tutin. Besides these Mektabs, there were three secular primary schools and they also worked: Primary School in Suvi Do, Public National School in Ribarice later named after "Rastko Nemanjić" and Public National School in Tutin, later named after "The King Alexander I".

Key words: Balkan War I, County of Stavicki, municipality, village, small village, County's Court, Primary School, Tutin, Tax Department

Драгиша Премовић Алексић
Београд

УДК 94(497.11-14-89)(091)
35.071.51(497.11-14-89)(091)

ИСТОРИЈАТ ТЕРИТОРИЈАЛНО-АДМИНИСТРАТИВНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ РАШКЕ ОБЛАСТИ/САНЏАКА[1]

Сажетак: *Територија Рашке области/Санџака, односно простора између слива Лима и Ибра, од пристиглих до данас припадала је различитим племенским и државотворним организацијама. Тежиште пристиглих, југоисточни део наведене територије припадао је Дарданцима, а северозападни Илирицима, да би исном римске доминације територија припадала провинцијама Горњој Мезији и Превалитани. Након распада Римског царства, највећи део територије припао је Источном римском царству, односно Византији. Доласком Словена на ово подручје, Срби су, као једно од већих словенских племена, формирали своју државу, која се у изворима помиње као покрштена Србија и Рашка. Након што је после Косовске битке Османлијско царство читавог овог простора покорило, територијалне поделе, што је детаљније обрађено у раду. Крајем 18. века – после 179. године – формиран је Новопазарски санџак са кадилуцима Нови Пазар, Стари Влах, Митровица и Тршаниће, а већ 1865. године обновљен је Босански вилајет, који је био подељен на седам санџака, међу којима и Новопазарски, са казама – Нови Пазар, Сјеница, Пљевља, Нова Варош, Пријепоље, Бијело Поље, Митровица, Беране, Колашин и Тршаниће. Већ 1872. године из Босанског вилајета су издвојени Новопазарски и Ниш санџак и формиран је Новопазарски вилајет. Одлуком Берлинског конгреса 1878. године Босна и Херцеговина је предата на управу Аустроугарској. У Новопазарском санџаку, који је раздвајао Србију од Црне Горе, остала је и даље турска управа, али је он мада дефинитивно одвојен од Босанског и прикључен Косовском вилајету. Таква административно-територијална подела остала је све до 1912. године, када је овај крај коначно ослобођен од Турака.*

Кључне речи: *територија, Рашка, Санџак, земља, нахија, вилајет, кадилук, Новопазарски санџак*

Захваљујући свом географском положају, у централном делу Балканског полуострва територија Старе Раше представља транзитну зону између централних делова Европе и Мале Азије. Становништво подручја југозападне Србије је још током праисторије успостављало комуникацију са суседним областима, што је углавном настављено и у каснијим епохама. Претпоставља се да је римски пут Епидаурум–Нови Пазар ишао преко Сјенично-пештерске висоравни. Тај пролаз је једини пролаз који све до данашњих дана води са западног у источни део Балканског полуострва. Развијена слободајна инфраструктура, тј. постојање пута у овом делу Балкана, кроз лимску и ибарску долину, била је више него неопходна првенствено због транспорта метала и готових производа, али и стоке. Комуникативност ове територије у римском периоду базирала се, пре свега, на коришћењу магистралне комуникације која је из Приморја долазила у горње Подриње и преко долине Лима, Сјенице, Новог Пазара и Косова шла даље на исток или у Македонију.[2]

Од постанка и стварања првих сталних насеља, шире новопазарско подручје културолошки се везује за Косово и централну Србију.[3] Те везе су настављене и кроз касније временске епохе, посебно кроз период бронзаног и старијег гвозденог доба, што је потврђено археолошким истраживањима на Пештери и у околини Новог Пазара. Археолошки материјал са истражених локалитета припада култури Доња Брњица, названој по истоименом локалитету на Косову. Ова култура настала током бронзаног доба највећи успон достиже у 8. веку пре нове ере и распрострањена је на територији коју су почетком историјског периода насељавали Дарданци.[4] Аутаријати, који су живели на територији омеђеној Романијом, Дурмитором, Таром и Лимом, око 700. године п.н.е. продрли су на исток све до Голије и заносили пределе између Лима и Ибра. На пространој Сјенично-пештерској висорани и у долини Рашке сачувани су материјални остаци њиховог присуства.[5] (Сл. 1)

1 Рад представља реферат прочитан на међународном научном скупу "Историјски и културолошки процеси у Старој Рашкој/Санџаку", одржаном у Пријепољу 3–4. децембра 2010. године.

2 Д. Премовић-Алексић, Траса римског пута на деоници Пријепоље–Нови Пазар у светлу новијих археолошких истраживања, Новопазарски зборник 15/1991, 39–47.b

3 М. Гарашанин, Археологија новопазарског краја, Нови Пазар и околина, Београд 1969, 80–84.

4 Драгослав Срејовић, Праисторијска некропола у Дојевићима и њен значај за оцену етничке припадности становника долине Рашке у предрашко доба, *Новопазарски зборник* 1/1977, 74 (73–81)

5 Драгослав Срејовић, Културе гвозденог доба, *Историја српског народа*, прва књига, Београд 1981, 56–57.

Сл. 1, Територија илиријских племена, 2. век пре нове ере

Није довољно позната територија коју су у предримско доба насељавали Дарданци, али се може реконструисати на основу граница римске провинције Далмације и Горње Мезије. Према писању Фануле Папазоглу, граница ове две провинције подударала се са данашњим границама између Србије, с једне, и Црне Горе и Албаније, с друге стране. Од Метохије према Голији граница се поклапа са природном границом коју чине Мокра гора и Сјенично-пештерска висораван.[6] Наведени правац ће касније чинити границу између Превалитане и Дарданије у позном Римском царству, али и у време раносредњовековне српске државе.

На основу података које је оставио антички писац Апијан, Аутаријати су 310. године п.н.е. задесила најезда жаба, које су изазвале пустош и приморале их на исељење. Међутим, Аутаријати су напустили своју територију заиста келтске најезде и напада Скордиска 279. године пре нове ере, а преживели међу њима придружили су се Дарданцима.[7] Последња историјска вест о Дарданцима је податак о нападу Бастрана из 30/29. године пре нове ере. То је и крај дарданске самосталности.[8] Њихова територија је из преплаз из старе у нову еру прикључена Римској империји, која је територију коју су они насељавали назвала Дарданијом.

6 F. Papazoglu, 150–151. Fanula Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, 149.

7 Исто, 90–91, 96.

8 Fanula Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, 143.

Римском територијалном поделом, подручје Новог Пазара је улазило у састав Горње Мезије, док су се предели западно од обода Сјенично-пештерске висоравни нашли у оквиру римске провинције Далмације. (Сл. 2) Када је цар Диоклецијан смањио подручје провинције Далмације, она више није долазила до обода Сјенично-пештерске висоравни и Гепиде већ до ушћа Лима у Дрину, тако да је подручје Новог Пазара и Сјенично-пештерске висоравни након поделе Римског царства (395) припало Источном римском царству односно Византији.[9]

Сл. 2, Римске провинције

После поделе Римског царства уследила је Велика сеоба народа, највећајшији покрет у историји Европе, који представља почетак вишевековне византијске борбе против источних суседа – на првом месту Персије, али и против многобројних варвара који су надирали са севера. Балканско полуострво је крајем 6. и почетком 7. века било место одигравања значајних и корисних историјских промена, које су утицале на друштво, али и економске, друштвене, етничке и културне односе. На овом подручју је престао римски робовласнички поредак и класичатички начин живота, а

9 Г. Острогорски, Историја Византије, Београд 1969, 60.

почеле су да се формирају прве јужнословенске државне творевине.[10]

Када је упоредним Аварима и Словенима пошло за руком да сруше византијски одбрамбени систем, почели су да се шире по Балканском полуострву. Крајем 6. века поједина словенска племена, незадовољна само пљачкањем византијских територија, словенска колонизација. Након неуспеле Маврикијеве дунавске експедиције 602. године, судбина Балканског полуострва препуштена је Словенима.[11]

Закључно са почетком 7. века, овим пространствима су затосподарили Словени. Словенско племе Срба овде је формирало један од најранијих, могуће и прво српско племенски савез у 9. веку, у Летопису Попа Дукљанина познат као Рашка. Овај назив за Србију утврђен су користили западни извори кроз цео средњи век.[12] Како је Порфирогенит за сваку од наведених кнежевина дао посредне или непосредне податке о географском положају, то се на основу њих одређује и положај Србије. Сви научници који су се бавили овим питањем утврђен се слажу куда је ишла западна и јужна граница Србије, што није случај са источном и северном, па и са границом као таквом уопште.[13] На западу се Србија граничила са српским кнежевинама Пагањом, Захумљем, Травунијом, Конавлима, а на југозападу са Дукљом. „Од извора Нерете преко извора Сутјеске, Пиве, Таре до извора Лима. Од извора Лима ишла је, обухватајући Плавско језеро, косом северних арбанских Алиа на чијој се јужној страни налазило византијско Пилот. Даље је ишла граница дуж вододелнице између Лима и Белог Дрима, обухватајући долину горњег Ибра,

10 Литературе о словенском освајању Балканског полуострва је доста обимна, али ћемо навести само неколико значајнијих дела и оних којима је обухваћена старија литература: Константин Јиречек, Историја Срба, прва књига, Београд 1981, 46–62; Георгије Острогорски, Историја Византије, Београд 1969, 70–153; Исти, Византија и Словени, Београд 1970, 7–45; Фердо Шишић, Иво Хрват и Срби, и теорије о досељењу Хрвата и Срба, *Годишњица Николе Чупића*, књига XXXV, Београд 1923, 1–49; Јован Ковачевић, Досељење Словена и образовање српске државе, *Историја српског народа*, прва књига, Београд, 1981,109–124; Владимир Ћоровић, Историја Срба, први део, Београд 1989; Љубомир Максимовић, О хронологији словенских упада на византијску територију крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година VI века, *Зборник радова Византолошког института* VIII/2, Београд 1964, 263–270; Фрањо Баришић, Цар Фока (602–610) и подунавски Авари–Словени, *ЗРВИ XLIV*, књ. 4, Београд 1956, 73–86.

11 Георгије Острогорски, Историја Византије, Београд 1969, 99–101.

12 М. Динић, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 40.

13 К. Јиречек, Историја Срба I, Београд 1981, 67–68; М. Динић, Србија од VII до XIV века, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 63; К. Јиречек, трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку, Зборник Константина Јиречека I., Београд 1959, 243–244; Владе Станојевић, Карактер византијске границе на Балкану у IX и X веку, Трећа југословенска конференција византолога, Београд–Крушевац 2002, 277–295.

па је скрећући западно од данашњег Новог Пазара ишла на север. О даљној граници знамо само да је ишла преко Рудника до у близу Београда, који је тада био у бугарским рукама. Не зна се да ли је Србија у 10. веку допирала до Саве. На западу је ишла граница вододелницом између Дрине и Босне до првобитне Босне".[14] (Сл.3)

Сл. 3, Србија 9 – 10. века

Од средине 9. века у Србији постоји владарски род и од тада се знају имена владара. Међу првим владарима је кнез Властимир, у чије време се власт српских кнезова проширила на Травунију, област у залеђу Дубровника, која је обухватала и Конавле. Пре средине 9. века травуњански жупан повезао се с владарским родом Србије на тај начин што се Крајина, син жупана Белоја, оженио кћерком кнеза Властимира.[15] Властимира су наследили његови синови Мутимир, Стројимир и Гојник, а крајем 9. века водиле су се династичке борбе између њихових наследника. У другој половини 9. века, у време византијског цара Василија I (867–886), Срби су коначно покрштени, а први српски кнез који носи хришћанско име је Петар, Гојникин син, који је дошао на власт 892. године[16]. Владари Србије 9–10. века столовали су у граду Достиници, чији су остаци откривени на локалитету Велика градина у селу

14 К. Јиречек, Трговачки путеви…, 244.

15 С. Ћирковић, Образовање српске државе, Историја српског народа, Београд 1981, 148

16 К. Порфирогенит, нав. дело, 49, нав. 154

Врсеницима код Сјенице.[17]

Први владари из династије Немањића, чији је родоначелник Стефан Немања, оснивач независне српске државе, имали су своје престонице у рашком крају, где су подигли и бројне задужбине како у долинама Рашке и Лима, тако и на простору њихових сливова. Стално место Рашке тј. Србије везано је за овај крај све до ступања краља Милутина на српски престо. Србија је тада представљала велесилу и за европске појмове, па су у том смислу ови крајеви одиграли важну историјску, политичку, али и културно-историјску улогу.

Доласком Турака у Европу решена је судбина народа и држава на Балкану. Византија је била свесним изнурена и неспособна да се бори, Бугарска је била растрзана унутрашњим растројством, Србија се после смрти цара Душана почела распадати, а иста судбина је крајем 15. века задесила и Босну. Насупрот њима, Турска је била млада и снажна држава са добро организованом и дисциплинованом војском задојеном верским фанатизмом.

Турска победа на Марици (1371) један је од најважнијих догађаја у историји Балканског полуострва. Јужни крајеви Душановог царевине постали су касније територије турског султана, са обавезом да са својом војском помажу султану у ратним походима и да плаћају данак. Хаос и анархија који су владали у српским земљама омогућили су лако продирање Турака. Док су Балшићи гробили остатке Урошеве царевине и Вукашинових земаља, Турци су 1385. године преко Македоније брзо дошли до границе Балшићевих земаља и поокрили целу Балшићеву државу пре боја на Косову.[18] Његову земљу дали су албанском властелину и своме вазалу Леки Дукађину. Независност на Балкану имали су још само кнез Лазар, Вук Бранковић и Босна.[19]

Османлије су 1395. године освојиле Зету и све земље Балшића између приморја и државе Вука Бранковића, до границе Хума тј. предео око Зете и Мораче и горњих токова Таре и Лима. Дубровчани 28. марта 1396. године пишу „поштеному пријатељу кадији у Гњаници", који је тражио да само писму плаћају царину и да само преко Гњаванице пролазе трговци.[20] Путеви између Србије и Дубровника се већ 1399. године налазе у рукама Турака. Вук Бранковић је изгубио власт крајем 1394. или почетком 1395. године, његови поседи су дати Стефану Лазаревићу, а Турци су задржали градове Звечан и

17 Д. Премовић-Алексић, Настанак града Сјенице, Новопазарски зборник 19/1995, 89-101.

18 Стојан Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века, Историјске студије о јужној борбама с најездом турском пре и после боја на Косову, друго издање, Београд 1933, 243.

19 Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i uprava pašaluka*, Sarajevo 1959, 19.

20 Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, Београд С.Карловци 1929, 217.

Јелеч.[21] Почетком 1402. године Вукови наследници су успели да поврате део својих поседа на Косову, део Полимља, сјенички крај и Брсково.[22]

Сматра се да је дотиче Ранке дефинитивно покорена 1455. године када је извршен први турски попис овог краја, који је тада припадао области Бранковића, а од тада хоћу Иса-бега Исхаковића.

Вукова област је за Турке имала изванредан стратешки положај за даља освајања. Под посебним режимом према Турцима, ова област је остала и после обнављања деспотовине 1444. године. У турским рукама су и даље Звечан, Јелеч и Глухавица, у којој већ 1451. године има настањених Турака.[23]

Од 1392. па све до пада Новог Брда 1455. године у области Бранковића је постојала двојна српско-турска управа, о чему говоре и први занични пописи те области. Турци су најкасније за време султана Мехмеда I (1413–1421) и Мурата II (1421–1451) почели да врше пописе својих поседа на Балканском полуострву. Међутим, попис Крајишта Иса-бега Исхаковића и Области Бранковића из 1455. године сматрају се најстаријим турским пописима наших области. Ранијих пописа нема, јер су до пада Новог Брда турски поседи били незнатни и сводили су се само на мање оазе око тврђава и слобрађишта. У детаљном попису из 1453/5. године уписани су само царски хасови у вилајету Звечану (мајдан Ржаве и село Мургуле), хасови бегларбега у вилајету Јелечу (Глухавица са шест села), у Вуковој области десет села и хасови у Никшићима.[24]

При коначном паду под турску власт целе Србије (1459) и Босне (1463), освојене области су биле организоване као крајиште и то је била прва организована турска област у југословенским земљама.[25] Мали градови, односно тврђаве и њихова подручја увек се помињу као вилајети.[26] Крајиште Иса-бега Исхаковића зауздивало је стратешки важне Скопље–Тетово преко Косова и Санџака са Сарајеву. Вероватно овако као су та подручја и освајана, непосредно после тога била су у војничком и економском погледу и организована, а турске катастарске књиге представљају поуздану разноврсну и конкретну веродостојну грађу за изучавање друштвене и економске историје Отоманске царевине и посебно сваке пописане области.

Пре турских освајања у Србији, основна територијална јединица била

21 Стојан Новаковић, Срби и Турци XIV и XV века, Историјске студије о јачим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову, друго издање, Београд 1933, 249–251; Михаило Динић, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 173.

22 J. Калић, Велики проврет, Историја српског народа II, Београд 1982, 64.

23 Михаило, Динић, Српске земље, 176.

24 Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića – zbirni katastarski popis iz 1455. godine* (даље: Крајиште), Sarajevo 1964, LVI.

25 Hazim Šabanović, *Bosanski pašalук*, Sarajevo 1959, 25.

26 M.Tayyib Gökbilgin, Ajalet Rumelija (popis sandžaka i gradova na početku vladavine Sulejmana Veličanstvenog, prevod H. Šabanović, *Prilozi za orijentalnu filologiju XVI-XVII/1966-67, Sarajevo 1970, 307-308*

је жупа, мања или већа географска и друштвена целина која је представљала и територију и све житеље. Жупа је била правно тело са одређеним колективним правима и обавезама.[27] Називе су добијали по речним долинама или по утврђеним градовима (Рас, Звечан, Јелеч, Соко) или по одређеним областима (Сјеница, Нишићи). Постојале су и пограничне жупе називане крај, крајина или крајиште.

Као посебна територијална целина, жупа се у турским изворима 15. века назива вилајет. Иначе, вилајет је јединица нижа од санџака а виша од нахије; заступа га војвода или субаша. Назив војвода Турци су преузели од покорених Словена на Балкану.[28] У пописима из 1455. године новопазарска област је подељена на четири вилајета – Звечан, Јелеч, Рас и Сјеница.

Вилајет Звечан први пут се помиње 1455. године. Само место Звечан тада је имало 86 домова (84 хришћанска и 2 муслиманска), 10 удовица и 12 неожењених, а давало је приход од 15.502 акче.[29] Иса-беговом хасу припадало је 12 села овог вилајета, тимаре у 44 села имали су чувари (мустахфизи) тврђаве Звечан, а ниже спахије (спахијије) биле су посједници мањих тимара у 27 села. Субаша тврђаве Звечан тада је био извесни Јусуф, слуга (гулам) Иса-бегов.[30]

Средиште вилајета Јелеч био је истоимени утврђени град југоисточно од Новог Пазара. Турци су га заносили вероватно већ 1396. године.[31] Пет села овог вилајета припадало је Иса-бегу, а међу њима и село Прљомир, чији су становници били зидари (дуђери) са обавезом да одржавају град Јелеч. Субаша Јелеча био је Скендер, слуга Иса-бегов, који је у поседу имао 6 села и приход од 4.498 акчи. Чувари тврђаве Јелеч имали су своје поседе у 31 селу, а мање спахије, који су били обавезни да учествују у војним походима (спахијије), имали су поседе у 108 села. Наведених 139 села налазило се на територији данашњих општина Нови Пазар, Рашка, Сјеница и Тутин.[32]

Средњовековна жупа Рас дала је назив турском вилајету који се помиње у попису из 1455. године. Не може се рећи где се налазило средиште ове жупе, јер је средњовековни град Рас напорен и напуштен средином 13. века, наиме чега није више обновљен. Турци су у његовом подножју затекли трг – Трговиште, које се од 1392. године помиње у документима. Оснивањем Новог Пазара (Јени базар), Трговишту је промењен назив у Стари трг (Ески базар) или Пазариште. Турски кадија и субаша помињу се већ 1467. године у Новом

27 Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 196.

28 Исто, 113.

29 Крајиште, 3.

30 Исто,4–7, 23–35.

31 Хатиџа Чар-Дрнда, Оснивање Новог Пазара и његов развитак до краја XVI столећа, Новопазарски зборник (раније:НПЗ) 8/1984, 77, 79.

32 Крајиште, 36-57.

Пазару.[33] Средиште вилајета Рас се вероватно налазило у тек основаном Новом Пазару, који до 1468/69. године носи име Рас. Наведене године Нови Пазар је средиште нахије Рас.[34] Са територије вилајета Рас 15 села је припадало директно Иса-бегу Исхаковићу, а делови многих села били су у поседу чланова посаде града Јелеча.[35]

Када је у питању вилајет Сјеница, стар је мало компликованија. Наиме, у попису из 1455. године помиње се 13 сјеничких села која припадају директно Иса-бегу. Посебно се помиње џемат (заједница) Влаха Сенице који Иса-бегу даје годишњи приход од 24.950 акчи. Након тога је посебно уписана нахија Сеница, где се каже да су њени становници исељени из војнука и задужени харачем. Иса-бег их је уврстио у свој хас, али њима није давала натуралне даће него исвенцу (лични порез). Ешкинције тврђаве Јелеч имали су своје поседе и у 12 сјеничких села.[36]

Становници нахије Сеница до средине 15. века били су слободни сељаци који нису били укључени у тимарски систем, нису били потчињени спахијама, а њихове баштине биле су слободне. Из пописа Крајишта Иса-беговог види се да су они до 1455. године деградирани на статус обичне раје са свим припадајућим обавезама.[37]

У вилајету Нахијићи уписано су четири села и сва су била хасови Иса-бега Исхаковића.

У 15. и 16. веку Турска је на освојеним територијама средњовековне жупе претворила у нахије, најнише управне јединице које имају своју сталну и тачно одређену територију.[38] Нахије су називане именима старих жупа, а на њиховом челу се налазио муселим или мудир. Управо је једна нахија претежно била насељена Власима (сточарима), она је називана влашком нахијом. То су биле области са унутрашњом самоуправом, многим поклоницима, посебном војном организацијом и биле су потчињене директно султану, бегларбегу или санџакбегу.[39]

Неколико нахија је чинило казу или кадилуку тј. подручје на које се протезала стварна и територијална надлежност једног кадије – представника правосуђа. Величина кадилука је зависила од броја муслиманског живља на одређеном простору. Ако је тај број био мала, територија кадилука се могла поклопити са целом територијом санџака. У оквиру Босанског пашалука казе и кадилуци су редовне управне јединице на средњи између нахије и санџака.[40]

33 К. Јирочек, Историја Срба I, Београд 1981, 334-355.

34 Х. Чар-Дрида, Оснивање Новог Пазара, 77, 79.

35 Крајиште, 8, 11-13

36 Исто, 8–10, 42–48, 50.

37 Исто, 8 и нап. 38.

38 *Bosanski pašalik*, 110.

39 Исто, 110–111.

40 Исто, 111.

У систему турске управе поред налазе се и нијабети. То су одређена подручја, са једном или више нахија, у којима је судско-административне послове обављао кадијин заступник – наиб. Нијабети се јављају у кадилуцима са већим бројем муслиманског становништва.[41]

Отоманска империја је током 15. и 16. века на освојеним територијама формирала санџаке – основне административно-територијалне јединице већег обима и значаја. На челу санџака (ливе) налазио се санџакбег – војни намесник који је заступао султанову изврину власт, док је за правосуђе био задужен кадија. Освајањем Босне, вилајети су претворени у нахије, а на освојеним деловима територије Србије и Босне формиран је Босански санџак (Сл.4) Први босански санџакбег, „господар српској земљи", био је Мехмед-бег Минетовић са седиштем у Сарајеву. На том положају је остао непуну годину дана, јер га је заменио Иса-бег Исаковић. Наша територија је прикључена Босанском санџаку 1464. године, када је Иса-бег Исаковић постао санџакбег овог санџака,[42] али је и даље остала у оквиру Румелијског бегзербеглука или паша лука.

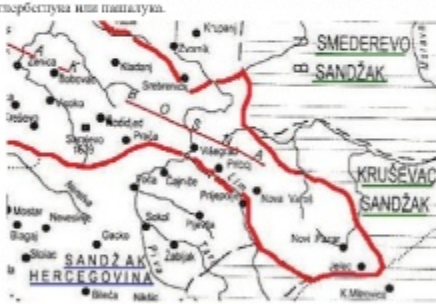

Сл. 4, Југоисточни део Босанског санџака

41 Исто, 111.

42 Радован Самарџић, Српски народ под турском влашћу, Историја српског народа III, Београд 1993, 51, 54; Е. Пецијија, Административно-територијална подела Новопазарског санџака кроз историју, Тутински зборник 3, 2003, 113-114, Bosnioski pašalluk, 41.

Раније мање вилајете у Старој Рашкој Турци су одмах по њиховом прикључењу Босанском санџаку претворили у нахије, које су сједињене у један вилајет називан вилајет Јелеч. Овај вилајет се први пут помиње 1469. године и средиште му се налазило у граду Јелечу, најзначајнијој њефани целе области.[43] Вилајет Јепеч је у исто време био и кадилук, а нешто пре 1485. године средиште му је премјештено у Нови Пазар и од тада називана територија припада вилајету и кадилуку Нови Пазар.[44]

Вилајет и кадилук Јелеч, односно Нови Пазар, дјелио се на нахије: Звечан, Јелеч, Рас, Сјеница, Барче, Враче, Митровица и Никшићи. У нахији Звечан се 1469. године помињу тргови Дмитровица и Ржане, у нахији Јепеч трг Глухавица, док се у нахији Рас помиње Тргоиште и „шехер Нови Пазар, који се другачије звао шехер Рас".[45]

По народном предању које је забиљежио Глиша Елезовић, Новопазарска нахија се протезала до Ибра и Ситнице и административно је припадала Босни. „По неким народном сећању, „дуг" Босни био је негдје код Мекића хана, километар-два уз жељезничку пругу, између Вучитрна и Митровице. Старији људи су ме пре четрдесетак година уверавали да су чак памтили тамо негдје и камен „мећаник" који је дјелио Босну од Румелије".[46]

Нахија Сјеница је 1469. године уписана као „нахија клаха Сенице, друго име Барче". То је и први помен нахије Барче, која је обухватала територију око Нове Вароша, за Златар и Јавору. Између река Рашке и Ибра и нахије Јелеч простирала се територија нахије Враче, која је у саставу Новопазарског кадилука све до 18. вијека.[47]

Нахија Никшићи, раније истомени вилајет, обухватала је територију Потомља и Потарја. По Шабановићу, средњовјековна жупа Брезово, која се не помиње у турском периоду, била је прозвана Липски Никшићи.[48]

Новопазарски вилајет и кадилук од свог оснивања је представљао посебну цјелину у Босанском санџаку и у управном погледу увијек је посебно третиран. Непосредна политичка управа у овој области повјеравана је посебним органима који су имали шира овлашћења, што се види и из једне канун-name за Босански санџак из 1516. године: „Нека у Новом Пазару сједи једно лице од стране санџакбега и нека оно у сагласности са кадијом извршује потребне казне".[49] Нови Пазар је имао посебан положај у административном погледу захваљујући свом геополитичком, привредном и саобраћајном значају.

43 Исто, 117.
44 Исто, 118.
45 Исто 118.
46 Глиша Елезовић, Турска споменица, књига I, свеска 1, 1348–1520, Београд 1940, 907
47 Исто 118.
48 Историја Црне Горе 2, Титоград 1970, 366; Кнајић, 22, пар. 178.
49 Kanuni i kanun-name, Sarajevo 1957, 28-29.

После 1470. године у Новопазарском кадилуку тј. вилајету доживе су се промене у административном погледу. Ликвидиране су неке нахије које су настале издвајањем из већ постојећих нахија: Ржане и Дмитровића из нахије Звечан, нахија Нови Пазар из Нахије Рас, а формиране су и нове – Радоша, Остатија и Бобаљ.[50]

Нахије Сјеница, Моравица и Барче из Новопазарског и Радоша, Остатија и Бобаљ из Брњичког кадилука издвојене су крајем 16. века и од њих је формиран кадилук Стари Влах. Зна се да овај кадилук није формиран пре 1572. године. Главно седиште му је било у Сјеници, где се налазио и кадија, а у 18. веку кадија је имао свог помоћника (наиба) у Новој Вароши.[51]

На другој страни, након заузимања територије средњовековне Босне, Турци су у јулу 1465. године предузели нову офензиву против Херцеговине и њихова војска је под вођством Иса-бега Исхаковића стигла до Дубровника. Поседи херцега Стјепана и његових синова су до 1470. године претворени у један вилајет, који је приључен Босанском санџаку. Непосредно после тих освајања вршена је реорганизација управе и образовани посебни Херцеговачки санџак са седиштем у Фочи. Територија овог санџака била је подељена на три мања вилајета: Дрину, Благај и Милешево или Пријепоље, који су у исто време представљали и кадилуке. Вилајет и кадилук Милешево, касније Пријепоље, први пут се помиње у попису из 1477. године. Милешевски је био један од три главна града на истоку Херцеговине који су још у исто 1465. године пали под турску власт.[52] Међутим, без обзира на ту чињеницу, овај кадилук је вероватно основан 1470. године.

На тлу данашње Црне Горе формирана су још два кадилука: Благајски и Дрински са нахијама Соко и Кукањ. Седиште нахије Кукањ налазило се у Пљевљима, да би током неких промена у унутрашњој организацији Кукањ припао Милешевско-пријепољском кадилуку, док је Соко остао у Дринском, који је сада обухватао и вилајет ранијег Благајског кадилука. Милешевско-пријепољском кадилуку припадале су вилајет: Будимље, Љубовиђ (Полимље), Матаруге, Подбилије и Кричак.[53]

При попису Херцеговачког санџака Турци су завршили 1477. године, а 1482. године судско и административно седиште померено је из Милешева у Пријепоље. Пријепољски кадилук се први пут помиње у попису из 1519. године, у коме се каже да „нахија Милешево припада кадилуку Пријепоље". Централну области овог вилајета представљало је херцеговачко Полимље, које се у турским изворима помиње као шира област. Вилајет и кадилук Милешево заузимао је у најранije време област између горњег и средњег Лима и Таре и био је подељен на следеће нахије: Милешево, Кукањ, Будимља, Љубовиђа, Побиђе и Кричка.[54]

50 Bosanski pašaluk, 145-146.

51 Исто, 182.

52 Bosanski pašaluk, 156, 163

53 Историја Црне Горе, књига друга, од краја XII до краја XV вијека, други том, Црна Гора у доба обласних господара, Титоград 1970, 311

54 Bosanski pašaluk, 164

Нахија Кукањ, са седиштем у Пљевљима, припадала је Дринском кадилуку до оснивања Милешевског кадилука, а 1532. године основан је и Пљевљски кадилук.

Нахија Будимља први пут се спомиње 1477. године у саставу Херцеговачког санџака, а касније је укључено у Призренски санџак и постала седиште истоименог кадилука који се помиње у другој половини 16. века. Нахија Будимља са 27 села 1485. године је у саставу Скадарског санџака.[55] Поређено и из краћег временског период ова нахија је опет припадала кадилуку Пријепоље, што се види из податка да се касније помиње „Кадилук Пријепоље са Будимљом."[56]

Нахија Љубовија у близини данашњих Шаховића помиње се 1477. године као влашка нахија која је припадала области Полимља. Крајем 15. века припада Полимљу и кадилуку Пријепоље, када су Власи подељени на земље. Касније су они образовали посебну нахију која се звала Врановци. Влашка нахија у пријепољском кадилуку је и Матаруге. И она се први пут помиње 1477. године. Исте године Власи и Срби живе заједно Кричка, смештене између Пљеваља и Сињајевине. Као влашка нахија подељена на земље помиње се и крајем 15. века. Нешто раније (1469) поменута је нахија Поблиће (Поблићи), уписана као влашка 1469. и 1477. године, а већ 1519. године она је тимарска нахија, што значи да се њени становници баве земљорадњом.[57]

Треба рећи да је поред Херцеговачког и Босанског санџака нешто касније, пре 1483.године, основан је и Зворнички санџак тако да је цела територија бившег босанског краљевства подељена на три санџака који ће касније чинити језгро Босанског пашалука.

На простору северне Црне Горе Стефан Вукчић је до 1441. године коначно победио Павловиће и заокружио своју област. Границу његове области према Србији представљала је долина Лима јужно од Пријепоља, затим је ишла према југу између Коморана и Брезе да би пододелилцом Лима и Чехотине (између Брсковске жупе и Кричана) избила на Тару, потом на Морачу. Поседи Хранића, разређем горњег тока Таре и Мораче, прешо Цуца до Риста, граничили су се са Зетом. На територији властеле Босића живеле су дружине сточара Матаруге, Кричак, Дробњаци, Онотошти, Никшићи, Бањани и Рифани. На тој територији је и Стефан Вукчић имао неколико тврђава и градова. Град Соко налазио се на ушћу Пиве и Таре, Кукањ у жупи Брезници, а источно од Кукња налазио се трг Пљевља.[58]

Како се види из свега наведеног, предео североисточне Црне Горе, односно Бихор и Корита са Рожајем и Тревиште, само повремено су

55 М. Премовић, Земљорадња у средњовековној жупи Будимља, Новопазарски зборник 33/2010, у припреми.

56 Г. Елезовић, Турски споменици I, 867

57 Босански пашалук, 166; Елезовић, I, 23, нав. 3 и стр.865)

58 *Историја Црне Горе*, књига 2, том 2, Титоград ????? 188.

припадали Босанском санџаку. Нахија Бихор први пут се помиње у турским пописима крајем 15. и у првој половини 16. века, а 30-их година 16. века помиње се и тврђава Бихор. ***Бихор*** и његову околину бележе турски и други путописци. У 17. веку турски географ Хаџи-Калфа помиње Бихор, а Евлија Челебија га бележи као „нахију града Бихора". Нахија Бихор је обухватала и десет сјеничких села која граничарају Бијелом Пољу, од којих је пет имало влашки статус.[59] Бихор се помиње као кадилук односно каза 1585. године, када је уређен попис ситне стоке и оверен од стране кадије овог подручја.

Када је реч о територији нахије и касније кадилука Трговиште, питање је доста сложено. На основу пописа, почев од Крајишта Иса-бега Исхаковића па на даље. Након турских освајања нахија Трговиште је приключена Вуковој области, односно Вучитрнском санџаку. У пописима из 1477. и 1487. године нема нахије Трговиште, а 1488/9. године нахија има 3.602 хришћанска домаћинства, која су на име џизије давала 171.445 акчи. Нахија је најкасније 1527/30. године приключена Призренском санџаку, заједно са нахијама Призрен, Хоча (Таковица), Трговиште, Жежна и Бихор. Нахија Трговиште се простире од Новог Пазара, око горњег тока реке Рашке, преко Пештерске висоравни, обухвата мањи део предела Корита и Рожаје и лежом обалом Ибра и западних падина Рогозне долази опет до Новог Пазара. Већ у 16. веку ова нахија се помиње у саставу Призренског санџака. Многи аутори назив ове нахије повезују са Рожајем, међутим, сигурно је да је она добила назив по средњовековном Трговишту, великом трговачком центру на ушћу Собечевске реке у Рашку, где су и Дубровчани имали своју колонију. Ту се 1459. налази турска субаша, а 1461. године и кадија.[60] Овај податак очито говори да је ово Трговиште седиште нахије и касније кадилука. О идентификацији Трговишта са Рожајем Хатиџа Чар-Дрида пише: „Нема изворног материјала који би ово и потврдио. Трговиште је старо градско насеље које је постојало и пре Турака, а 1455. године цела једна административна јединица носи његово име. Године 1528/30. и 1531. Рожаје је само село у оквиру нахије Трговиште. Није познато на основу чега Шабановић сумњичи да је седиште кадилука Трговиште у Призренском санџаку било Трговиште крај цео 16. век. Е. Челеби помиње кадију Трговишта, а не Рожаја. Хаџи Калфа наводи Трговиште као седиште кадилука, док Абдулах Хуремовић сумњичи да је кадилук Трговиште (не Рожаје) приключен Новом Пазару." [61] У 16. веку у једној канун-нами Призренског санџака помињу се нахије Трговиште, Жежна и Бихор.[62] Тек у

59 О. Зиројевић, Кроз бихорску нахију 1571. године, Сеоски дани Светог Вукосављевића XIV, Пријепоље 1992, 181, 183, 185, 187-189.

60 К. Јиречек, Историја Срба II, Београд 1981, 332, нап. 20.

61 Хатиџа Чар-Дрида, Насеља нахије Трговиште – прилог познавању доб. из 1527/30 године, Рожајски зборник 4, 1985, 29-30.

62 Hatidža Čar-Drida, Kanun-nama Prizrenskog sandžaka, Rožajski zbornik, Godina V, Broj 5, 1986.

18. веку Кадилук Трговиште се налази у саставу Босанског пашалука, а у 19. веку је један од мудиријатса новопазарског кајмакамлука.

Услед тежње за даљим територијалним проширењем и учвршћењем власти, у 16. веку је спроведена реформа управне поделе Османског царства. У оквиру ове поделе, 1580. године основан је Босански пашалук, ејалет или беглербеглук, највиша управна јединица Османског царства. (Сл.5) До ове реформе Османско царство на Балканском полуострву дељило се на три пашалука: Румелијски (коме је припадало и наше подручје), Будимски и Темишварски.

Сл. 5, Југоисточни део Босанског пашалука

Босански пашалук, беглербеглук или ејалет, за разлику од многих других пашалука Османског царства, основан је после пуних 170 година, колико је прошло од пада Босанског краљевства и оснивања Босанског санџака 1463. године до оснивања Босанског пашалука 1580. године.

Средњовековни санџак Босанског пашалука био је истоимени санџак коме је припадао и новопазарски крај. Међутим, крајем 18. века, после 1790. године, новопазарска област је издвојена из Босанског санџака и формиран

је засебан, Новопазарски санџак. Он је обухватао само кадилуке Нови Пазар, Стари Влах, Косовску Митровицу и Трговиште. Новопазарски санџак је постојао само двадесет седам година, односно до 1817. године, када је његова територија опет прикључена Босанском санџаку.[63]

Крупне промене у оквиру административне поделе настале су у доба Омер-паше Латаса (1850–1852). Он је све дотадашње управне термине укинуо и увео нову поделу. Уместо термина санџак и кадилук, увео је административну поделу на кајмакамлуке (округе) и мудирлуке (срезове). Тако се Босански пашалук делио на шест кајмакамлука: Сарајевски, Травнички, Бањалучки, Зворнички и Новопазарски.

Новопазарски кајмакамлук делио се на мудирлуке: Нови Пазар (са Митровицом и Бањском), Вишеград, Сјеница (главно место кајмакамлука), Аково (Бијело Поље са Бихором), Трговиште (са Ржајем) и Нова Варош.[64]

Наведена административна подела остала је до јула месеца 1865. године, када је донета уредба за Босански вилајет. Овом уредбом је обновљени Босански вилајет подељен на седам санџака, међу којима је и Новопазарски санџак са седиштем у Сјеници. У његов састав ушли су казе: Нови Пазар, Сјеница, Пљевља (Таслџа), Нова Варош, Пријепоље, Бијело Поље, Митровица, Бераве, Колашин и Трговиште.[65]

Ни ова територијална подела није била дугог века. Наиме, седам година, јула месеца 1872. године Новопазарски санџак је издвојен из Босанског, а Нишки санџак из Румелијског вилајета. Од та два санџака је формиран Новопазарски вилајет, који је био кратког века. Наиме, стаје на нешто пет година пређено на старо, а 2. фебруара 1877. године, односно одлуком Берлинског конгреса 1878. године Босна и Херцеговина предата је на управу Аустроугарској. У Новопазарском санџаку, који је раздвајао Србију од Црне Горе, остала је и даље турска управа, с тим што је Аустроугарска добила право да у њему држи гарнизоне и да контролише комуникације. Новопазарски санџак је тада дефинитивно одвојен од Босанског и прикључен Косовском вилајету. Така административно-територијална подела остала је све до 1912. године, када је овај крај коначно ослобођен од Турака.[66]

Уместо резимеа, кажимо да је најдуже опстао Новопазарски кадилук – 95 година (1485–1580), а обухватао је простор који омеђавају данашње Рогозна, Хајла, Гиљева, Зајтар, Јавор и Голија, тј. нахије Звечан, Јелач, Рас, Сјеница, Врање, Барче и Моравица. Новопазарски санџак је постојао у два наврата (укупно 34 године), 1795–1817. и 1865–1877. године. У оба случаја припадале су му нахије: Нови Пазар, Сјеница, Барче – Нова Варош, Моравица – Ивањица, Ржаје и Митровица. У периоду од 1865. до 1877. године, поред

63 Исто, 94.
64 Исто, 232-233.
65 Исто, 233-234.
66 Исто, 234.

наведених нахија, приврођене су му и нахије: Пљевља, Пријепоље, Бијело Поље и Беране. После 12 година заједништва, нахија Беране више никада није била заједно са осталим нахијама. Није била ни у саставу Новопазарског кајмакамлука који је трајао 13 година. Током тзв. партизанске аутономије Санџака у његов састав биће уврштени Дежевски (новопазарски), штавички (тутински) и сјенички срез, нити су они имали своје представнике приликом формирања ЗАВНОС-а. Њих су тада држале немачке трупе у сарадњи са јаким снагама муслиманске милиције и великоалбанске жандармерије, тако да ова три среза немају никакву додирну тачку са оснивањем ЗАВНОС-а и партизанском аутономијом Санџака.

Уместо закључка, навешћемо запис Француза Гастона Гранијеа, који је пропутовао овим крајем непосредно пред балканске ратове 1912. године. Тада је забележио и следеће: „Са изузетком Пештери и Рожаја, становништво Санџака је од исте расе. То становништво је српске крви, типа и језика, али се дели онако као у Босни, само без католика, на два врло одсечна елемента: с једне стране муслимани, а с друге православни хришћани. Једни се називају Турци а други Срби: једни воле да говоре босанчки, а други српски. Муслимани имају скоро целокупно експлоатисано земљиште. За ту земљу хришћани плаћају закупнину. Муслимани најрадије станују по варошима, а хришћани уопште острије сељак. За разлику од истока Санџака, често је овде врло тешко да се разликује хришћанин од муслимана, нарочито с леве стране Лима, јер и једни и други носе скоро истоветно одело"[67]

67 Гастон Гранијеа, *Новопазарски санџак*, Нови Пазар 1977, 10.

Dragica Premović - Aleksić
Belgrade

The History of Territory-Administrative Organisation of Raška Area / Sanjak

Abstract: *The territory of Raška Area / Sanjak, i.e. the area between two rivers' mouth Lim and Ibar, from prehistoric period until today, belonged to different tribal and state organisations. During prehistoric period, the south-eastern part of the stated territory belonged to Dardanians, and north-western part to Autariats (Illyrian tribe), and during Roman domination of the territory, it belonged to the provinces of Moesia Superior and Praevalitana. After collapse of the Roman Empire, the most part of the territory belonged to the Eastern Roman Empire, i.e. Byzantine. By Slovenians' arrival, in this area they were Serbs, one of the largest Slovenian tribes, and they formed the state where it was mentioned in some sources under its name of Crossed Serbia, but also under the name of Raška. After the battle on Kosovo, the Ottoman Empire occupied a larger area of Novi Pazar, firstly provinces were formed, and later on, regions and municipalities, and by conquering Bosnia, administrative regions or sanjaks. The largest part of the territory between the rivers Lim and Ibar, belonged to the Bosnian Sanjak, and later on, to its Pashalik. Through the entire Ottoman reign, very often in this area, administrative division was changed, and it is discussed more detailed within the paper. At the end of 18th century, after 1790, Sanjak of Novi Pazar was formed, and its kadiluks: Novi Pazar, Old Vlah, Mitrovica and Trgoviste, and in 1865, Bosnian province was restored and divided into 7 sanjaks: among them was Novi Pazar's one, with its kazas in: Novi Pazar, Sjenica, Pljevlja, Nova Varoš, Prijepolje, Bijelo Polje, Mitrovica, Berane, Kolašin and Trgoviste. Already in 1872, from the Bosnian Pashalik, they were separated the ones of Novi Pazar and Nis Sanjaks, and it was formed Novi Pazar province. By the decisions of Berlin Congress in 1878, Bosnia and Herzegovina were subdued to its government to Austria-Hungary. In Sanjak of Novi Pazar that separated Serbia from Montenegro, the Turkish government still remained, but it was definitely separated from the Bosnian one and joined to Kosovo province. Such an administrative-territory division remained until 1912, when the area was finally liberated from the Turks.*

Key words: *territory, Raška, Sanjak, region, municipality, province, kadiluk, Sanjak of Novi Pazar*

Живојин Р. Андрејић
Центар за миталошке студије Србије
Ћићи – Крагујевац

УДК 94:327(497.11-89)-82"11/12"
271.2-36929 Сава, свети

АРХИЕПИСКОП САВА I – ДВОСТРУКИ ПРИЈАТЕЉ ВИЗАНТИЈСКОГ ЦАРА ТЕОДОРА I ЛАСКАРИСА

Сажетак: *На основу житија Светог Саве од Доментијана и Теодосија, уз разматрање историјских извора и родбинских веза, сагледају се и духовно-политичких односи српског архиепископа Саве и династије Немањић са византијским, угарским, епирским и бугарским владарима – Алексијем III Анђелом, Андронијем II Дукином, Теодором I Ласкаристом, Теодором I Анђелом, Јованом Дукин Ватацом и Јованом II Асенем. На основу тога, у раду се долази до сазнања да је Теодосије исто нагиђу читаницу о двоструком родбинском вези Немањића и Ласкариса на основу сазнања другог брака српског краља Радослава. Уз дипломатску акцију, архиепископ Сава је посредовао да свог синовца Радослава, из политичких разлога, по други пут оженi Јованом византијског цара Теодора I Ласкариса.*

Кључне речи: *Доментијан, Теодосије, житија, слуги пријатељ, цар Алексије III Анђео, цар Теодор I Ласкарис, краљ Радослав, цар Теодор I Анђео, цар Јован II Асен, архиепископ и патријарх Сава*

Полазећи од тврдње из златописног натписа Светог Саве на претњу тамбура Богородичине цркве у Студеници да је велики жупан Стефан Немања „свет“ извесног византијског цара „Алексеа“ и чињенице из житија да је Немања „пријатељ“ цара Алексија (III) Анђела, с обзиром да се Стефан Приморчанин соколно Еђдокијом, нећаком Ђерком (1191), а повезујући све са византијским изворима о боравцима великог жупана у Цариграду који су, на основу наше анализе, били 1169. и 1172. године, у раду се антиципира да је велики жупан Стефан Немања био свет – сведок на крштењу сина цара Манојла Комнина, Алексија II Комнина, или стари свет на свадби Алексија III и Еуфросине Каматарисе 1172. године. У раду се, у вези са овим сазнањима, упозорава на већ успостављене тезе да се Стефан Немања у свом другом браку ородио са владарском кућом Комнина (1143–1146) женидбом са Анастасијом Анном Комнин Дукином Мономах, Ђерком бана Борића Мономаха Арпада и сестричином византијског цара Јована II Комнина, што је утицало на то да у

Нишу од цара Манојла I добије и царску титулу. (Андрејић, 2016, стр. 59–74)

Поштo звање сват – стари сват и пријатељ не могу бити исто, неком грчком цару *Алекси* је велики жупан Стефан Немања могао бити сват, али у исто време није могао бити са Алексијем III пошто је са њим био пријатељ све до 1204. године по основу женидбе Стефана Првовенчаног Евдокијом Комнин. Велики српски жупан Стефан Немања је могао бити сват – сведок на крштењу сина цара Манојла Комнена, Алексија II Комнена. Уколико је крштење било четрдесет дана по рођењу, онда је то могло бити на Светог Димитрија, 26. 10. 1169. године, када је Немања боравио у Цариграду. Велики жупан Стефан Немања је могао бити и сват – стари сват на свадби Алексија III и Евфросине Каматарисе 1172. године. Тако би Немања могао бити и сват и потомак пријатељ Алексија III. На овај начин се дошло до сазнања о јаким родбинским и државничким односима великог жупана Стефана Немање и византијских царева. (Исто)

И први српски архиепископ Сава, најмлађи син великог жупана Стефана Немање, помиње се као дворска пријатељ и сват једног византијског цара.

Доментијан у *Житију светог Саве* (1243) износи податак да се архимандрит Сава (1219?) обратио цару Теодору Ласкарису као пријатељ: „... подигавши се оде на исток на **свату (пријатељу) своме** приградском **цару кир Теодору званом Ласкару**...". (Доментијан, 1938, стр. 113–114) Сматра се да се он тако обраћа цару Теодору јер је овај пашеног његовог брата, краља Стефана Првовенчаног. Теодосије тврди да је Сава решио „да иде у царски град Константинов (Никеју), а тада у њему **цароваше Теодор Ласкар**. И он дочека Светога с великом честитљивошћу, јер беше слушао о њему чији је син... али му и **сват (пријатељ) падаше, јер кћи цара Теодора Ласкара би дана за жену Радославу, сину Стефанову, а синовцу светог Саве**. Тога ради, **он га дочека с двогубом (двоструком) чашћу**...". (Теодосије, 1997, стр. 131–132) Имајући у виду да архиепископ Сава одлази у Никеју код цара Теодора I Ласкариса 1219. године, претпоставља да су већ били пријатељи по основу удаје исте немањићке ћерке цара Теодора за будућег српског краља Радослава.

У науци није приказан податак да је Свети Сава „двогуби" пријатељ цара Теодора Ласкариса тиме што је Савин синовац Радослав био ожењен неком његовом немањићком ћерком. Прихвата се једино да су они пријатељи пошто су Стефан Првовенчани и цар Теодор I Ласкарис били пашеници, јер су били ожењени ћеркама византијског цара Алексија III Анђела – Стефан Првовенчани царевом ћерком Евдокијом, а Теодор Ханом. Тврди се и да Теодосије није био довољно обавештен те да је замаглио српске цара Теодора I Анђела и византијско-никејског цара Теодора I Ласкариса. (Ласкарис, 1990, стр. 51)

Намеће се решено питање – како је могуће да поуздани Теодосије направи превид, односно да је био у толиком незнању и непознавању историје српских владара од које га је делило само двадесетак година? Зато хајде да све још једном размотримо.

*

Стефан Немања II и Евдокија Дука су добили сина Радослава 1192. и кћер Комнину око 1194. године (Андрејић, 2011, стр. 97). После очеве смрти (1228) Радослав је постао српски краљ потпуно са мајчиним презименом Дука. Сачуван је златан прстен за који се сматра да је веренички прстен краља Радослава: **„Ово је веренички прстен Стефана, изданка лозе Дука, те стога, Ако из рода Комнина, у руке га прими“**. Прстен је настао 1219–1220. године. (Милошевић, 1980, стр. 56, бр. 220; Баришић, 1978, стр. 264)

Када је био у двадесет четвртој години (1216), Радослав је отац покушао да оженит Теодором, бројном епирском деспота Михајла Анђела, а синовићком солунском цара Теодора I Анђела. До овог брака није дошло због противљења цркве јер су **„Радослав и Теодора били у крвном сродству седмог степена“** (треће и четврто колено). Тврди се да је нека непозната сестра Стефана Немање II била удата за Михајла, трећег брата епирских Анђела. Ова забрана се може разумети пошто је Радослављева мајка Евдокија преко своје мајке Евфросине била из рода Дука, као и Зое ?/ Дука, мајка деспота Михајла и цара Теодора I Анђела. Годину дана касније велики жупан Стефан Немања II по трећи пут је покушао да се оженит, сада удовицом Маријом, другом бројном деспота Михајла. Међутим, ни до овог брака није дошло због противљења цркве пошто су били у сродству петог степена (друго и треће колено). Стефан Немања II се 1217. године оженио Аном Дандолом, унуком млетачког дужда Енрика.

У науци се сматра да се Радослав неколико година касније (око 1220) оженио Аном Анђео Комнин, бројном солунског цара Теодора I Анђеа. Доментијан пак каже да га је оженио стриц, архиепископ Сава, после очеве смрти, што је могло бити тек 1228. године. (Ласкарис, 1990, стр. 38-40) Имајући у виду да су Стефан Првовенчани и његов син били родоскрвни са децом деспота Михајла, нема сумње да је и свини брак са кћерима цара Теодора I Анђела родоскрвни. С обзиром на то, не треба безрезервно одбацити **Теодосија** који каже да **„кћер цара Теодора Ласкара дата беше невеста Радославу, сину Стефана, рођаку Светога Саве“**. Ана, Евдокија и Ангелина Ана, прва жена цара Теодора Ласкараса, биле су рођене сестре, кћери цара Алексија III. Ако је Ана, жена краља Радослава, била из другог или трећег брака цара Теодора Ласкариса са Филипом Јерменком или са Маријом Куртис Анђу (Андрејић, 2011, стр. 132), претпоставка да није била родоскрвна са Радославом. Краљ Радослав је свргнут са престола 1233. године и са супругом је отишао у Дубровник. У Србију се вратио 1234. године, након чега је замонашен као Јован. Остали су непознати датуми њихових смрти. (Ласкарис, 1990, стр. 49-52) За Радослава се сматра да је сахрањен у Студеници.

*

Цар Теодор I Ласкарис је имао три брака, и то са Аном Ангелином Комнином Анђео (о. 1204) (*1190–1192. + 1212); Филипом Јерменком (1214) (*1183. +о.1218) и Маријом Куртис Анжу (1218) (*1204. +1222). За Теодора I Ласкариса се зна да је имао синове – Константина (*1214), Николу и Јована и пет кћери – Ирину (*о. 1200. +1241), удату за будућег цара Јована III Дуку Ватаца; Марију (*о. 1207. +1270), која је била удата за угарског краља Белу IV (*1206. +1270); Софију (*о.1210), удату за аустријског војводу Фридриха II; Евдокију, удату за Роберта Куртнеа, и Ђерку непознатог имена, која је била удата за барона Де Кајеа. (Острогорски, 1993, стр. 534; Андрејић, 2011, стр. 133) Није искључено да је цар Теодор Ласкарис могао имати и шесту кћер.

Теодор Ласкарис је рођен око 1174. године у Цариграду од оца Манојила (?) и мајке Јоване Кереше (Кантакузен). По повратку цара Алексија III Анђела у Цариград, оженио се његовом ћерком Аном (1199). На тај начин је постао пашеног српског великог жупана Стефана Немање II, који је био оженио Анином старијом сестром Евдокијом Анђео. Као царев зет, Теодор је био деспот и војсковођа. Са својим братом Константином ишао се у време крсташких опсада Цариграда 1203–1204. године. Тада доласк до свргавања Алексија III и повратка на престо његовог нећака свргнутог брата Исака II (1203), а за самодржа је постављен Алексије IV. Већ 25. јануара 1204. године Анђели су збачени са престола и на власт је дошао Алексије Дука Мурзуфле. Пошто су крсташи почели да продиру у град, цар Алексије Дука је напустио Цариград, а за новог цара је проглашен Константин Ласкарис. Међутим, са братом Теодором он напушта град и одлази у Никеју. Крсташи су их напали и у децембру 1204. године поразили код Појманенона. У бици је рањен цар Константин Ласкарис, наиђе чета је 13. марта 1205. године преминуо у Никеји. Теодор Ласкарис је успео да се одржи у Никеји пошто су се Латини повукли због побуне Византинаца у Тракији и великог бугарског напада у коме су претрпели велики пораз, када је погинуо латински цар Балдуин I. Нови напад Латина на Никеју спречио је бугарски владар Калојан. Теодор се већ 1205. проглашио за цара, а Анин Анђео се оженио око 1207. године. До његовог званичног крунисања за цара дошло је на Васкрс, 6. априла 1208. године од стране новопроглашеног васељенског патријарха Михаила Ауторијана (1208–1212). Иконијски султан је заратио од Теодора да преда власт свом тасту Алексију III Анђелу, који је био на његовом двору. У пролеће 1211. године дошло је до битке у којој гине иконијски султан, а Алексије III бива заробљен. Одведен је у Никеју и замонашен. Октобра исте године Латини су победили у бици на Ринداку. Латинско и Никејско царство су закључили мир у Никефору 2014. године и утврдили границе. Ради јачања, Теодор је ступио у савез и са малојерменским краљем Левоном II, а пошто је умрла царева супруга Ана (1212), Теодор се оженио Филипом Јерменком 1214. године. Међутим, она умире 1218. године и Теодор се оженио Маријом Куртис, ћерком латинског цара Петра II. Са Венецијом је 1219.

године закључио уговор којим су потврђене све привилегије које је имала пре пада Цариграда. Исте године је никејски патријарх Манојло, уз сагласност цара Теодора, уздигао српску цркву на ранг аутокефалне архиепископије. Цар Теодор I Ласкарис је умро 1222. године, а на престо је дошао други супруг његове кћерке Ирине, Јован III Ватац. Претходила се да је Јован Ватац био унук Константина Ватаца, војводе цара Манојла I Комнена а син војсковође Василија Ватаца и неке рођаке царева Исака II и Алексија III Анђела. Рођен је око 1192. године, а Иринои, кћерком цара Теодора Ласкариса, венчао се 1212. године. Његов једанаестогодишњи син Теодор се 1234. године оженио Јеленом, кћерком бугарског владаоца Јована II Асена, која је била још дете, чиме је утврђен савез Византије и Бугарске. У сарадњи са Бугарима напао је Цариград 1235. године, али није успео да га заузме. Године 1239. умрла му је супруга Ирина Ласкарис и цар се 1244. године оженио Констанцом Анжу, кћерком Фридриха II Хохенштауфена, римског цара (1220–1250) и јерусалимског краља (1228–1243). Цар Јован Ватац је 1246. године успео да без борбе заузме Солун а потом и Трансију, Македонију и област око Кроје. Наиме тога је потчинио Епирску деспотовину и острва Лесбос, Хиос, Самос, Икарију и Родос (1252). Умро је 1254. године. (Острогорски, 1993, стр. 401-418)

*

Растко, најмлађи син великог жупана Стефана Немање из његовог другог брака са Аном Арпад Комнен, (Андрејић, 2010, стр. 62–65) рођен је у Расу 1169–1175. године. У то време Немања је имао 57–62 године, а Ана 39–45. година. Навршивши пунолетства, Растко је на управу добио Хум и Захумље као уделну област (1188–1190). Године 1191. велики жупан Стефан Немања је на Морави поражен од стране византијског цара Исака II. Са својим тастом, угарским краљем Белом II, цар Исак се састао на Сави и закључен је мир са Србима, а царева синовица Евдокија, кћер протостратог Алексија III, удата је за Немањиног сина Стефана Немању II (Првовенчаног). Исте године Сава је избегао на Свету Гору Атосу, у руски манастир Светог Пантелејмона, а потом у манастир Ватопед, где је замонашен под именом Сава. Монах Сава путује у Солун и **Цариград 1192. године**. У Солуну је „од почетка" боравио у манастиру Филокал, који је и обновио. На царградским просто се 1195. године кратко Алексије III, а то је успоковило силнике са власти великог жупана Стефана Немање. После абдикације и монашења, у манастир Ватопед код Саве долази и његов отац, сада као монах Симеон (1196). Сава је **у Цариграду** 1197–1198. **примљен код византијског цара Алексија III, када** је добио напуштени манастир у Миријима на Светој Гори. Том приликом је Сава царградском манастиру Свете Богородице Еверетиде – Добротворке дао велики прилог. Са својим оцем монахом Симеоном 1199. године завршава градњу манастира Хиландара, у којем исте године умире монах Симеон као великосхимник. Сава борави у Солуну 1200–1203. године, где је пропашао

за архимандрита. Године 1203. на власт се враћа цар Исак II Анђео. После пада Цариграда у руке Латина, Сава 1207. године долази у Србију са моштима Светог Симеона и покрањује их у његову задужбину, Богородичину цркву у Студници. Као архимандрит, Сава напушта манастир Студеницу и поново одлази на Свету Гору. На Свету Гору одлази и после женидбе Стефана Немање II Анон Давидовог и добијања краљевске круне 1217. године. Ради решавања статуса српске цркве, дуже борави у Никеји (1219), где се обраћа никејском цару Теодору Ласкарису за добијање претвене аутокефалије за Србију. Из Никеје се враћа на Свету Гору, у манастир Хиландар, а потом одлази у Солун, у манастир Филокал, где борави неко време код солунског митрополита Константина Месопотамита, са којим је био пријатељ од младости. У новоосвојеној епископској цркви у Жичи одржава сабор Српске православне цркве. Смотра се да се приш Радослав венчао 1220. године и да је венчану присуствовао и његов стриц архиепископ Сава. **Поново је код цара Теодора Ласкариса у Никеји** 1220. године, где је на Васкрс, 29. марта, хиротонисан за првог српског архиепископа од стране васељенског патријарха Манојла. Према Теодосију, архиепископ Сава је венчао и венчао синовца Радослава после смрти краља Стефана II Немање 1228–1229. године. Архиепископ Сава потом прво пут одлази у од крсташа тек ослобођену Свету земљу и Јерусалим (1229). У Јерусалиму се састао са јерусалимским патријархом Атанасијем. Постао је сабрат манаса гавре Светог Саве Јерусалимског, а затим је у Јерусалиму саградио манастир Светог Јована Богослова и у Акри манастир Светог Ђорђа. **На повратку из Свете земље, архиепископ Сава је посетио цара Јована Дуку Ватаца и у Солуну цара Теодора I Анђела.** Међутим, после победе Бугара у бици на Клокотници и погибије цара Теодора Анђела 1230. године, у Србији је дошло до промене политике и пада краља Радослава, пакоји нога на престо1233. године доводи Владислав I Немањић. Иначе, за Владислава је била удата ћерер бугарског владара Јована II Асена (1230) тако да је он био његов штићеник. Идуће године (1234) бугарски владар се ородио са византијским царем Јованом III Дуком Ватацом и са њим ступио у савез против Латина. Архиепископ Сава постарала на приеми престо своје сестрића Арсенија I Сремца и по други пут 1234. године одлази у Свету земљу и Јерусалим. На Васкрс, 8. априла 1235. године јерусалимски патријарх Атанасије је „пророковао" архиепископа Саву за патријарха Срба и Бугара, што су потврдили и патријарси Египта и Антиохије. По повратку из Свете земље, **патријарх Сава је у Великом Трнову на Богојављење, 6. Јануара 1236. године крунисао за бугарског цара Јована II Асена.** Нажалост, патријарха Саву на путовању затиче смрт и он умире у Великом Трнову на Васкрс, 30. марта исте године. Његове мошти су доцније од стране краља Владислава и архиепископа Арсенија, пренете и у Мишешевски манастир 6. маја 1240. године (Станојевић, 1935, стр. 8; Јиречек, 1978, стр. 147–159; Милутиновић, 1989, стр. 40; Андрејић, 2004, стр. 84–87, 91–128; Андрејић, 2008 а, стр. 77–102; Андрејић, 2008 б, стр. 67–92; Андрејић, 2009, стр. 43–76)

За живота Светог Саве, првог српског архиепископа и патријарха Срба и Бугара, Србијом су владали следећи владари: велики жупан Стефан Немања I (1168–1195), његов отац; велики жупан и краљ Стефан Немања II Првовенчани (1195–1228), његов брат; краљ Стефан Радослав (1228–1233) и краљ Стефан Владислав I (1233–1243), његови синовци. Савременици су му били и бројни византијски цареви: Манојло I Комнен (1143–1180), Алексије II Комнен (1180–1183); Андроник I Комнен (1183–1185); Исак II Анђео (1185–1195, 1203); Алексије III Анђео (1195–1203); Алексије IV Анђео (1203–1204), Алексије V Мурзуфло (1204); Константин XI Ласкарис (1204–1205); Теодор I Ласкарис (1205–1222) и Јован III Дука Ватац (1222–1254).

Из наведених подата и успостављене хронологије могу се сагледати родбинске и дрђавничке везе између византијских и српских владара.

* * *

+ Из житија Светог Саве од Доментијана и Теодосија доживљамо да се Сава више пута сусрео са неколико византијских царева и патријарха, патријарсима Истока, угарским краљем, епирским и бугарским царем. Доментијан и Теодосије јасно упућују и на Савине родбинске везе са већином поменутих знаменитих људи.

„И када је он дошао на цареву у Константинов град, био је примљен од цара (Алексија III Анђела) са великом чашћу (1197–1198. године)... и замета га цар о пробивању опа пстова... Јер му **бејаше пријатељ**... И одпивова светог назиманинна Божијег кир Саву сваким частима... И мовиоје (манастир) Хиландар и би му дан од цара; и врати се од цара у Свету Гору са великим даровима... посла преподобног богумиог сина свога кир Саву написавши са љубазноме своме **пријатељу, цару кир Алексију** о утврђењу црквином... И подигнвши се, **богоносац оде у Царград ка своме пријатељу** цару кар Алексију. И би примљен од цара с великом љубављу... И имеоша цар кир Алексије царградски Хиландар царским манастиром...". (Доментијан, 1938, стр. 63–67)

„При уласку у Свету Гору, у месту званом Просфора, био је манастир... испрослиши од цара Алексија (III Анђела),[1] који тада управљаше скиптром грчким... пошље добросмисленог **Саву** уместо себе. А, кад је он дошао у царски

1 И Свети Сава у *Житију Светог Симеона* каже да његов отац „измоли у цара кир Алексе, пријатеља свога, место пусто за устројење манастира у Светој Гори". (Свети Сава, 1998, стр. 171) Доментијан у *Житију Светог Симеона* каже да „дрвоодобан отац Симеон каваса ка своме љубазном пријатељу кир Алексију, цару царградском... и са тим посла богоугодного сина свога кир Саву. И подигнвши се, богоносац оде у Царград ка своме пријатељу цару кир Алексе. И би примљен од цара са великом љубазношу и затраго му о пробивању пресвобитно... И царградски цар кир Алексе шаље Хиландар царским манастиром и врисоки га даровим манастирима Свете Горе... и уселиши заповест цареву, оде у варију на просту и на своју заповеш светих отаца и дивни не заповеш цареву, уз од њих манастир Зи и приложи га пресветој Богородици Хиландарској". (Доментијан, 1938, стр. 280–281)

град, **пријатељ цар га дочека** с великом чашћу, што је овај био као Анђео из младости. Цар га хвали о здрављу и животу светога старца, оца његова... А богомудрени Сава, много дана од царе гоњен и љубљен... И даде им Хиландар са свим насељем, утврди царским писмом и својим златним знамењем. А... тадаје владао српским земљама благочастиви **самодржац Стефан, зет благочастивог Алексија** (III Анђелај, цара грчкога. Њему предаде манастир под власт нашу и да се старо о њему...". (Теодосије, 1997, стр. 91–92, 96)

„И, кад дође у свој манастир Хиландар, позван би у Хиландар тадашњи епископ Ерасе Николај, који... освети Светога за ђакона, а сутрадан га учини јерејем... отиде у град сопуски... уђе у свој манастир у Филокалији и живљаше... Потом отиде к светом оцу митрополиту тадашњем Костандину... и тада га митрополит и епископ (Николај) благословише и изиваше га архимандритом... И тако се опет у Свету Гору врати... А самодржац Стефан даде му велико мноштво злата на потребу њему и на раздавање манастирима у Светој Гори... И живљаше доста времена у првој ћелији тиховаја у Кареји". (Теодосије, 1997, стр. 107–108, 127)

Види се јасно да је велики жупан Стефан Немања постао пријатељ византијског цара Алексија III Анђела женидбом његовог сина Стефана Немање II (Првовенчаног) царевом кћерком Евдокијом, па су самим тим и цар Алексије и Свети Сава пријатељи.

*

„Док је богоносни кир Сава пребивао у Светој Гори у рукотвореном своме манастиру... подигавши се оде на исток **ка свету (пријатељу) своме цариградском цару кир Теодору, званом Ласкару**... И пошло га је цар много дана држао код себе... Часни патријарх Герман примио Божји и царев савет да је он по вољи Божјој и царевој. И кад је био нарочити дан и кад се патријарх обукао по чину велике васељенске цркве са многим митрополитима и епископима и са поповима и ђаконима, био је приведен и овај преподобни кир Сава на освећење и руком свеосвећеног васељенског патријарха Германа (Манојла) и заповедају цариградски цар кир Теодора Ласкара (1214. ?) би постављен за архиепископа... А благоверни цар сапири тога дана празник... И опет дође на поклоњење ка благоверном **цару своме пријатељу**. А цар га прими љубазно са сваком царском чашћу и опет насамо много беседоваше с њиме... И тако дође у сопуски град... и порадовавши се са светим митрополитом тога града, са часним Костадијем и са њим љубезно беседоваше о светим заповестима... јер оба из младости имађаху велику љубав између себе... и тако оде у свој манастир Филокал, где од почетка имађаше пребивање.". (Доментијан, 1938, стр. 113–115, 117, 121)

„После овога, ради манастирских послова хтеде Свети... да иде у царски град Константинов (Никеју), а тада у њему царошше Теодор Ласкар.

И он дочека Светог с великом нестрпљивошћу, јер беше слушао о њему чији је син... **али му и пријатељ падоше, јер кћи цара Теодора Ласкара би дана за жену Радославу, сину Стефанову, а синовцу Светога Саве... Тога ради, он га дочека с двогубом чашћу**... Тако га је много време цар гостио и поштовао... Цар извести патријарха о молби Светога и рече да другога не удостоји да иђаше на високо достојанство до њега самога који моли... И, када је дошао нарочити божански пратник, освети се Свети за архиепископа све српске земље руком пречасног и свеосвећеног васељенског патријарха и архиепископа Константинова града, новога Рима, Јермена". (Теодосије, 1997 стр. 131–133)

Свети Сава је био пријатељ и византијског – никејског цара Теодора Ласкариса. Наиме, Теодор Ласкарис је био сокољен Анђел, другом бајном цара Алексија III Анђела, тако да је он био пашеног великог жупана Стефана II Немање (Провенчаног), па је самим тим и владарска кућа Немањића била у родбинској вези са Ласкарисима. Међутим, Теодосије објашњава да је Свети Сава царев пријатељ и на основу жељиде краља Радослава, синовца Светог Саве, неком бајном цара Теодора Ласкариса. Чини се да је овај двоструки родбински однос цара Теодора пресудно утицао на његову одлуку да одобри и од васељенског патријарха изделјствује архиепископат и аутокефалију за српску цркву и Светог Саву.

*

„И тај сам краљ (Андрија II) доашавши у стан његов, поклонивши се паде на његове ноге молећи га... А овај ванстину богољубац краљ (угарски) постаде сличан Павлову узвољеницу... и љубазним везама апостолске љубави уловиоа овога краља и савеза га... и приведе га истинитом христијанству... И тако се љубазно растаде великі краљ са преосвећеним...". (Доментијан, 1938, стр. 141, 145–146)

„А Ђаво... позиве на њих краља угарског (Андрију II) заиђиђу због краљевства, јер пређе међу њима није било краља... А благочастиви Стефан... одмах дошла светога архиепископа... па га молаше да пође на Угрина с великашима који су од њега дошли... Кад је дошао краљу угарскоме, би с великом чашћу примљен... Договори се са својим својим великашима да његову молбу испуне, да имају мир и љубав с краљем српским и сви утврдише реч, заједно с краљем дофине Светом... Посла и од својих благородних да га сваком почашћу дочрате, док се и преко Саве реке не преселе...Говоре и о том угарском краљу какво је добро сачувао веру свога православља...". (Теодосије, 1997, стр. 144–148)

Занимљиво је да се не помиње пријатељски родбински однос Немањића са угарским краљем Андријом II имајући у виду да је византијски цар Исак II Анђео, брат цара Алексија III, био сокољен угарском принцезом Маргаретом

Арпад (1185), рођеном сестром краља Андрије II. Штавише, за Андријиног сина, будућег угарског краља Белу IV, била је удата Марија (1218), ћерка византијског цара Теодора I Ласкариса, а за бугарског Јована II Асена била је удата Марија (1221), ћерка краља Андрије II. Значи, Асени и Арпади су били двоструки пријатељи. И Асени и Немање су пријатељи јер је Болеслава, ћерка Јована II Асена, била удата за Владислава, другог синовца Светог Саве.

На основу Теодосијеве тврдње произилази да су Бела IV и Радослав патиенози, па су, према томе, Арпади, Асени, Ласкариси и Немање вишеструки пријатељи.

*

„(У) Јерусалим ка животворећем гробу (1229) (оде Свети Сава). И опет оде ка његову часном служитељу патријарху Атанасију... и много пута служаху заједно свету литургију код животворећег гроба слични светим одајама... И тако се са божанственом радошћу врати у свети град Јерусалим. И опет се поредова са богоносним патријархом Атанасијем... И измоли место на задање манастира, и би му дано место од игумана и од све браће, и од часног патријарха Атанасија...". (Доментијан, 1938, стр. 153, 157, 159)

„Свети... похита потом да отиде камо имађаше много жеље, у свети град Јерусалим, и да се поклони спасоносе и животворном гробу Христа Бога... стиже у свети и жељени град Јерусалим, и уђе у свету божанствену цркву Вазнесења, поклони се... Би сјајно примљен од часног и светог патријарха Атанасија... Сутрадан сврши свету и божанствену службу у светој и великој цркви заједнореда са светим патријархом. (Теодосије, 1997, стр. 151)

На основу наведеног, јасно је да постојала велика блискост и пријатељство између јерусалимског патријарха Атанасија и арменијанског Саве. Међутим, не наводи се од када потиче њихово пријатељство и тешко поистовећивање арменијанског Саве.

*

„...оде право у Анатолију (1229)... И када је лађа пристала, посла ка благоверном цару Калојану (Јовану Дуки Ватацу) да му дају коње... Када је то било, сам преосвећени оде ка благоверном цару, и цар га прими са љубављу као Божијег ученика и сапаследника светих, и свељубазно угостивши га... Такође и богољубиви **царица (Ирина Ласкарис), пошто знађаше преосвећеног док је још жив био отац њезин благоверни цар кир Теодор Ласкарис**, и пошто га виде да је био у великој љубави са њезиним оцем... И тако им преосвећени даде мир Божји, и благослови њих и рођено од њих сина њихова кир Теодора (II Ласкариса)... И дошавши у солунски град... и тако се **састаде са пријатељем својим царем кир Теодором (I Анђелом)**. И цар сатвори

свелубазно весеље због преосвећених, и остаде са царом у свему добро...". (Доментијан, 1938, стр. 161–162, 164)

„И, украси се у лаћу... навеле се у Азију... где бејаше цар. Јер царски град Константинов Фрузи су били тада освојили... Свом Тесалијом и Илиријом у Солуну цареваше Теодор (I Анђео) који би после у бици ухваћен и ослепљен од Асена (Јована II), цара загорског, а свим Понтом, Галатијом и Витанијом у Азији царовоше благочастиви цар КалојоанВатац... Са великом љубављу га прими цар... Много дана с многе љубави и почасти Светога су цар и царица држали... Царица га опет позва, хотећи се од њега благословити. И она га одликова горе поменутим почастима, и тако Свети изиђе из царске палате радујући се... стиже у Свету Гору Атон". (Теодосије, 1997, стр. 153–154)

„Дође у град звани Солун (1229)... **прими га цар Теодор (I Анђео), свет Светог**... и он га одликова многом љубављу и гостбом и даривањем. Цар и митрополит много изговорише Светом **да благочастиви краљ Радослав буде с њима у љубави и миру**, и тако га љубазно отпустише да пође у своју земљу... Дође Свети у лавру свете Богородице Студеничке... Потом и сам пропутова по земљи народа свога... Јавио... подиже млађега брата Владислава против старијег... Радослав би изгнан и одбеже у град Драч. Ради лепоте жене његове... јер по вољи њеној, Фрут велики који владаше градом оте је од њега... А свети архиепископ венча краљевством и молитвама свога синовца, поменутог Владислава... тада и Владислав краљ, узех благослов од светог архиепископа, поче зидати манастир у месту званом Милешева". (Теодосије, 1997, стр. 154–157)

Архиепископ Сава је по повратку са првог путовања у Јерусалим био примљен од стране византијског цара Јована ДукеВатца, зета покојног цара Теодора II Ласкариса, двоструког пријатеља архиепископа Саве. Иначе, Јован ДукаВатац је био оженљен Ирином Ласкарис (1212), унуком цара Алексија III Анђела, бићерком цара Теодора Ласкариса.

*

„И отуда опет (1235) оде... у свети град Јерусалим... И великог светилника живоносећег гроба Господњег часни патријарх велики Атанасије примивши светлу радост дође у цркву у сусрет светом другу своме... Богоносни патријарх Атанасије тешећи се преосвећеног ... пророкова посред цркве пред лицем целог сабора јерусалимског... (Доментијан, 1938, стр. 182–183)

„А Свети... путује до Синајске свете горе... Уста велико мноштво злата од краља Владислава и од архиепископије... опет путоваше лађом у Јерусалим... А часни патријарх јерусалимски Атанасије... брзо потече у цркву Христову гробу да га види, па, љубазно се целивавши... Патријарх узе Светога у свој дом... Узе благослов од светог патријарха..." (Теодосије, 1997, стр.157–161)

„Уставши оде у Александрију... би часно примљен од александријског

патријарха... И отуда опет крени се у свети град Јерусалим и... настављаше се са богосветим патријархом... оде у Синај... пређе пустиње јорданске, и дошавши у град Корак... отуда оде у Велики Вавилон... И дошавши у град синајски би часно примљен од епископа града тога... Дошавши (са Синаја) у свети град Јерусалим... с богоносним патријархом Атанасијем... Дошавши у Антиохију... порадова се са патријархом антиохијским... и овај одликова овога преосвећеног превеликом светим даровима. И патријаршким рилама... И пронашавши Јермениј (малу) и турчку (турску) страну и дошавши на сријско море, пађе лађу која иде у Анатолију... и пристаде у Анатолију. И пође Анатолију, и потом Византију, и дође у Цариград". (Доментијан, 1938, стр. 187–190, 200-203)

„...дођоше у александријски град... Свети беше часно дочекан од светог патријарха александријског... Потом се Свети крени у свети град Јерусалим... у многој љубави с часним Атанасијем патријархом... Одавде... стиже у велики Вавилон... јави султану о свом путу у Египат... путу у свету Синајску гору... дође опет у свети град Јерусалим... дође у велику Антиохију... часно и љубазно би примљен од светог антиохијског патријарха... Одатле дође у Арменију... и дође опет на сријско море... дођоше у царски Константинов град. (Теодосије, 1997, стр. 161–166)

На основу вишегодишњег свеобухватног изучавања на нов и примеренији начин, доказали смо да је Свети Сава, први српски архиепископ, на Васкрс 1235. године у Јерусалиму од стране патријарха Атанасија хиротонисан за патријарха.

*

„...И пође Анатолију, и потом Византију (Никејско царство Јована ДукеВатаца), и дође у Цариград. И прво дошавши, поклони се пресветој Добродетељници, пречистој Богородици Јеверготиси... И ту остаде чинећи свете потребе са царским мајсторима... то му се предложи пут у земљу Бугарску, и отуда оде у град Несебар. И посла напред за **свету (пријатељу) своме благоверном цару Јовану (II) Асену**... дође у град Трнов. И прими га цар са великом чашћу и љубазно славаше сатворивши због њега благоверни цар Јован. А када је прикпео пресвети празник Просвећења Господњег (Богојављање)... и просвети цара светим просвећењем крштења Господњег, и освети сав сабор његова народа". (Доментијан, 1938, стр. 203–204)

„И од Константинова града опет пођом поће, путујући морем на загорску страну, хотећи видети **пријатеља свога Асана, цара загорскога**, јер овога кћи беше удата за Владислава краља. Дође у град Несебар... А кад дође у свети у град Трнов, цар га пресрете и љубазно дочека... А кад дође светли и велики празник божанственога Богојављања... Свети просвећењем крштења Христова и кропљењем свете воде освети и просвети цара, и све који су били". (Теодосије, 1997, стр. 167)

Као почаствовани патријарх Срба и Бугара, Свети Сава се упутио у Велико Трново, где је свог пријатеља Јована II Асена крунисао за бугарског цара.

*

„Када је прошао дан суботњи и када је приспела недељна ноћ, и када је озарио дан недељни... и хотећи прославити празник по обичају Пресветог Васкрсења... И тако се приближи крају живота. ... И би јављено пару за успеније преосвећеног... И тако погребене бише његове свете мошти у дому светих Четрдесет мученика при реци Јетри, у граду новом, а у месту званом Трнову". (Доментијан, 1938, стр. 205–207)

„По одласку пареву обузе болест Светога... И у поноћи дана Васкрсења, када је недеља осванула... И тако, до краја захваљујући Богу, предаде у руке његове душу своју... Цар, чув о престављењу Светога, много се негодовао на патријарха што је утајио болест Светога од њега, послав, рече, да поноше Светога у манастиру који је он саградио, у цркви Светих и великих четрдесет мученика... јер цар веома љубаше Светога". (Теодосије, 1997, стр. 167–168)

Патријарх Сава је изненада преминуо у Великом Трнову на Васкре, 30. марта 1236. године. Сахрањен је у царском манастиру Четрдесет мученика.

* * *

Обративши се директно никејском патријарху Манојлу и цару Теодору Ласкарису, Свети Сава је 1219. године добио аутокефалност српске цркве и посвећен за архиепископа на Васкрс, 29. марта 1220. године на сабору у Никеји. Поврх је организовао и учврстио своју архиепископију, Сава предузима нову дипломатску акцију и одлази у Јерусалим ово 1229. године, а у повратку борави код васељенског патријарха Германа. Израстајући својим делима у велику интерправославну црквено-државну фигуру, српски престо је у великом превирању и без конкуренције јер је утицај охридског архиепископа слаб, а унијатска бугарска црква у то време ван сваког благослова у православном свету. Примат и ауторитет Саве I је наметао следећи корак у хијерархији за српску цркву. Бугарска, окренута Западу и у савезу са омраженим Латинским царством, онемогућавала је род Асена да се домогне царског трона и патријарха који су некада владари Првог бугарског царства остварили кроз православну симфонију. Поставши најмоћнији владар после битке на Клокотници (1230), а увиђајући цивилизацијску ситуацију у којој се налази, Асен II се поново окреће ка Никеји и православљу. Обнова православног модела бугарског царства изискивала је остваривање обнове Бугарске патријаршије. У сложеној политичкој ситуацији изазваној страхом од потпуне бугарске ренесансе, српски архиепископ Сава се наметнуо као право и једино прихватљиво решење за византијског владара и патријарха Истока, а поготову јерусалимског патријарха Атанасија.

Пре другог пута у Свету земљу, Свети Сава је за свог наследника на трону српског архиепископа изабрао сестрића – јеромонаха Арсенија, кога је у Жичу довео из „српске земље" после мирошке мисије и сусрета са угарским краљем Андријом II (око 1222). Одмах после прве посете Јерусалиму 1229. године, архиепископ Сава је добио одређене поштоваве знаке и, у договору са краљем Владиславом, преселио се у Милешеву. Да би Милешева испунила услове за будућу Савину улогу, извршено је дограђивање есонартекса са две куле и катихуменом на спрату, а целокупна позадина фресака украшена је мозаиком од злата. Тако је црква Вазнесења Христа Спаса постала најлепша и најраскошније украшена српска црква тог времена.

После посете четворици патријарха – Јерусалима, Антиохије, Александрије и Никеје, уз пуну сагласност, биваи српски архиепископ Сава I је као новопроглашени патријарх, крунисао Јована Асена II за цара на Богојављење, 6. јануара 1236. године. О томе да је Сава легално титулисан као патријарх постоји више разноврсних доказа – детаљи из житија светог Саве и правилног псалмиства, натписи на крсту Светог Саве из Пиенце у Италији, портрет са натписом на источном зиду спољне припрате Светих апостола у Пећи, на источном зиду припрате у Богородици Љевишној, у Љубостињи и у манастиру Милешеви.

Преко Доментијана и Теодосија, патријарх Сава I је умро у бугарској престоници „у при сат кад је свањало на Васкрсну Недељу". Дакле, то се догодило на Васкрс, 30. марта 1236. године, а потом је сахрањен у меморијалној цркви бугарских владара - Четрдесет мученика. Срби су два пута покушали да мирним путем врате у земљу мошти архиепископа и патријарха Саве I. Исто, сачекали су згодну прилику да крену на Трново свим расположивим војним снагама на челу са краљем Стефаном Владиславом I. У такној ситуацији је бугарски цар Јован Асен II пристао и Савине мошти су однете у Србију, где су на Ђурђевдан, 6. маја 1239. године покрењене у есонартексу Милешеве. Међутим, покривањем мошћију Светог Саве је отпочело у четвртак, на дан храмовне славе – Вазнесења Христовог, Спасовдан – која је 1239. године била 5. маја.

И Доментијан и Теодосије кажу да је архиепископ Сава пријатељ и са сопственим царем Теодором I Анђелом. У науци влада мишљење да је та родбинска веза из основу женидбе Савиног синовца Радослава Аном (1219),ћерком цара Теодора I Анђела. Међутим, ни Доментијан ни Теодосије не помињу ни наговештај тог претпостављеног брака. Штавише, Теодосије наговештава да краљ Радослав није у добрим односима са Сопуном. Иначе је са српског престола свргао брат Владислав (1233), зет бугарског цара Јована II Асена. После битке код Клокотнице 1230. године, бугарска војска Јована II Асена заробила је Теодора I Анђела, наиме чела је ослепљен. После смрти његове друге жене, Марије Арпад (1237), уследила је женидба Јована II Асена Ирином (1237), ћерком поменутог Теодора I Анђела. (Андрејић, 2011, стр. 97, 130–134, 145, 150)

Пронађен је златан прстен са натписом на грчком језику: „Ово је вереничког прстена Стефана, изданка лозе Дука, те стога, Аја из рода Комнена, у руке га прими". На основу повеље епирског деспота Манојла Анђела издате Дубровнику 1234. године, у којој се помиње „преузвишени краљ Србије и премиа ми зет кир Стефан Дука и вољена ми синовица краљица Ана Дукина", дошло се до сазнања да је овај прстен заправо вереничког прстена краља Радослава за Ану Анђео. (Баришић, 1978, стр. 257–260) Радосављева мајка Евдокија била је кћи цара Алексија III Анђела и Евфросине Дукине док је мајка Ане Анђео била Марија Дукина Петралифина.

Натпис вереничког прстена краља Радослава не садржи годину венчања. На основу извора, у науци се дошло до сазнања да је до женидбе краља Радослава Аном Анђео дошло 1219–1220. године. (Кисас, 1978, стр. 133) После његове женидбе, краљ Стефан Немања II Првовенчани га је изабрао за свог сакладара 1220. године. (Синдик, 1988, стр. 28) То је време борења јеромонаха Саве у Никеји код цара Теодора Ласкариса и стицања путопаћалије и архиепископства 1219–1220. године. Византијски цар Теодор I Ласкарис умире 1222. године, а српски краљ Стефан Немања II Првовенчани 1228. године. Врло поуздани Доментијан тврди да је Радослава тек после тога оженио стрин Сава. Тај податак се подудара са Теодосијевом тврдњом да је архиепископ Сава двострук пријатељ цара Теодора Ласкариса с обзиром да је краљ Радослав био оженјен неком царевом неименованом кћерком. Подудара се и са борењем архиепископа Саве у Никеји код цара Јована ДукеВатаца 1229. године, годину дана након смрти краља Стефана Немање II Првовенчаног. У то време је цар Јован Дука Ватац ушао у савез са Јованом II Асеном, који се уз то спремао да нападне епирског цара Теодора I Анђела. Био је то опасан савез по краља Радослава, јер је његов брат Владислав био оженјен бугарском принцезом. Из тих разлога су Радослав и његов стриц Сава одлучили да се разведе од прве супруге Ане Анђео и да се новом женидбом повеже са византијским царем и окрене против његовог суседника, епирског цара Теодора I Анђела. Ана се вратила у своју отаџбину, где се замонашила и умрла 1258. године. Заправо, тада је архиепископ Сава испросио неку кћер Теодора I Ласкариса, сестру актуелне никејске царице Ирине ЛаскарисВатац. По свему судећи, Радосављева нова невеста је боравила на царском двору у Никеји, а најпре на двору у Малој Јерменији.

Када је архиепископ Сава стигао у Солун код цара Теодора I Анђела, он га је молио да његов синовац Радослав буде у љубави и миру са њим, односно да га Србија не нападне у рату који се спремао. Постоји мишљење да овај део треба тумачити на следеће начин: „сва је прилика да је Теодор Дука Анђео скренуо пажњу Сави на то да би Србија требало да прими његово удајање на царски трон" и „свака претпоставка у вези с тим је новијо незаходна, у ствари, непотребна (?!), јер је Клокотница разрешила све евентуалне дилеме". (Ферјанчић, Максимовић, 1998, стр. 24) Доиста, Бугарска је напала Епирско

царство 1230. године и у бици код Клокотнице победили Грке. Краљ Радослав се припремао одрекао на престолу, али га је његов брат Владислав свргао уз помоћ свог таста Јована II Асена крајем 1233. године. Радослав је био протеран и са супругом је отишао у Дубровник 4. фебруара 1234. Теодосије тврди да је Радослав одбегао у Драч и да се ту његова пена жена окренула против њега и да ју је отео „Фруг велики који владаше градом". Фруг је потом кренуо на Радослава како би га убио. Радослав је побегао и дошао код архиепископа Саве, који га је замонашио под именом Јован. Реално је претпоставити да је као монах отишао у Студеницу, где је као краљ саградио сасопштеке Богородичине цркве. Према Данилу, његове мошти су биле у Студеници.

Цар Теодор I Ласкарис је имао три брака, и то са Аном Анђелином Анђео (1204 ?), затим Филипом Јерменком (1214) и Маријом Куртис Анжу (1218), са којима је добио пет кћери. Са Аном је имао Ирину (1204), Марију (1207) и Софију (1212); у другом или трећем браку је имао Евдокију, удату за латинског цара Роберта Куртиса и кћер непознатог имена, удату за барона Де Кајеа.

Имајући у виду да је архиепископ Сава пре цара Јована Дуке Ватаца посетио Малу Јерменију из које је била Филипа Јерменка, друга супруга цара Теодора I Ласкариса, може се претпоставити да је неименована, друга супруга краља Радослава била из овог брака. Са Филипом, Јерком малојерменског краља Лава II, Теодор је био годину-две дана. Имајући у виду да је неименована кћер Теодора I Ласкариса била удата за барона Де Кајеа, произилази да је она била друга супруга краља Радослава коју је Фруг отео од њега у Драчу.

Архиепископ Сава (Милешева)

Врх оркоса архиепископа и патријарха Саве (Пећ)

Цар Алексије III Анђео

Краљ Радослав (Студеница)

Цар Теодор I Ласкарис

Цар Јован Дука Ватац

Краљ Владислав I (Милешева)

Литература

1. Андрејић Ж. (2004). *Свети Сава*, Рача.
2. Андрејић Ж. (2008 а). Размишљање о датуму смрти Светог Саве према подацима Доментијана и Теодосија. У: *Известија на регионален исторически музеј* XXIII, Велико Тарново.
3. Андрејић Ж. (2008 б). Размишљање о датуму смрти и хиротонисању Светог Саве за првог патријарха Срба и Бугара. У: *Братство* XII, Београд.
4. Андрејић Ж. (2009). Србија и Свети Сава између Византије, Угарске и Бугарске. У: *Братство* XIII, Београд.
5. Андрејић Ж. (2010). О пореклу великог жупана Стефана Немање. У: *Братство* XIV, Београд.
6. Андрејић Ж. (2011). *Света српска лоза*, Рача
7. Андрејић Ж. (2016). Велики жупан Стефан Немања – пријатељ и сват цара грчког кир Алексе. У: *Новопазарски зборник* 39, Нови Пазар.
8. Баришић Ф. (1978). Веридбени прстен краљевића Радослава. У: *Зборник радова Византолошког института* XVIII, Београд.
9. Доментиан (1938). *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, Л. Мирковић, Београд.
10. Јарешек К. (1978). *Историја Срба*, I, Београд.
11. Кисас К. С. (1978). О времену склапања брака Стефана Радослава. У: *Зборник радова Византолошког института* XVIII, Београд.
12. Острогорски Г. (1993). *Историја Византије*, Београд.
13. Свети Сава, *Сабрана дела*, Т. Јовановић, Београд 1998.
14. Станојевић С. (1935). *Свети Сава*, Београд.
15. Синдик Д. (1988). О свадаврству краља Стефана Радослава. У: *Историјски часопис* XXXV, Београд.
16. Теодосије (1997). Живот Светог Саве. У: *Стара српска книжевност – Житија*, Љ. Јухас-Георгијевска, Београд.
17. Ферјанчић Б., Максимовић Љ. (1998). Св. Сава и Србија између Епира и Никеје. У: *Свети Сава у српској историји и предању*, Београд.

Živojin R. Andrejić
Mythology Centre Studies of Serbia
Rača - Kragujevac

The Archbishop of Sava I- A Double Friend of the Byzantine Emperor of the Tsar Theodor I Laskaris

Abstract: Based on the Life of St. Sava of Domentian and Teodosije, with reconsidering historical sources and siblinings' relations, state-political relations are also reconsidered of the Archbishop of Sava the dynasty of Nemanjics with the Byzantine, Austrian, Epir and Hungarian rulers of: Aleksey III Angel, Andria II Arpad, Theodor I Laskaris, Theodor I Angel, Jovan Duke Vatac and Jovan II Asen. Based on it, there is a finding within the paper that Teodosije exposed a valid fact on his double siblings' relations of the Nemanjics and Laskaris based on the second concluded marriage of the Serbian King of Radoslav. With a diplomatic action, the Archbishop Sava was a mediator to many his nephew Radoslav for the second time with the daughter of the Byzantine Tsar Theodor I Laskaris, from purely political reasons.

Key words: Dometian, Teodosije, Life, a double friend, Tsar Aleksey III Angel, Tsar Theodor I Laskaris, King Radoslav, Tsar Theodor I Angel, Tsar Jovan II Asen, Archbishop and Patriarch Sava

Nadžib Kočan
Muzej „Ras" Novi Pazar

UDK 304.117(497.16)

SELO VRŠEVO
- osvrt na prošlost sela -

Sažetak: *Selo Vrševo se nalazi sjeveroistočno od srednjovjekovnog grada Bihora. Pod istim imenom, zajedno sa selom Azane, čini mjesnu zajednicu, a teritorijalno pripada opštini Petnjica. O starosti naselja najbolje govore ostaci materijalne kulture na terenu. Pored njih značajne podatke daju i pisani dokumenti, a prije svega popisi turske administracije koji su vršeni sa različitim namjenama. Popisi su rađeni na cjelokupnom prostoru otomanskog carstva, pa samim tim i na teritoriji Bihora u čijem sastavu je bilo i današnje selo Vrševo. Na osnovu njih vidi se da je selo bilo dosta ekonomski jako, a osnovne djelatnosti stanovništva su bile zemljoradnja i stočarstvo. Iseljavanje i doseljavanje sa ovih prostora je učinilo svoje i dovelo do promjene etničke strukture stanovništva, tako sada u ovom selu je većinsko stanovništvo islamske vjeroispovijesti. Po popisu stanovništva iz 2011. godine Vrševo je imalo 65 domaćinstava i 352 stanovnika.*

Ključne riječi: *Vrševo, selo, Bihor, popis, porez, domaćinstvo, stanovništvo.*

Na sjeveroistoku današnje Crne Gore, na udaljenosti 10 km od Petnjice i 30 km od Berana, nalazi se selo Vrševo koje zajedno sa selom Azane čini Mjesnu zajednicu (u daljem tekstu MZ) Vrševo. Sve do 2013. godine u administrativnom smislu pripadalo je opštini Berane, a od tada novoformiranoj opštini Petnjica. Novom teritorijalnom reorganizacijom opštine Petnjica izdvaja se iz MZ Tucanje i sa selom Azane sada čini MZ Vrševo.[1]

Vrševo spada u red ivičnih naselja.[2] Sa istočne strane graniči se sa selom Radmance, sa južne je selo Tucanje, zapadno selo Azane, a sjevero je planina Ciglen. Smještено je na blagim padinama koje se od Veljeg vrha, Krša, prevoja Pocka i Noska spuštaju prema Vrševskom potoku.[3] O starosti sela najbolje govore

1 U registar Mjesnih zajednica upisana je 08. 09. 2016. godine (ove podatke dao je predsjednik Mjesne zajednice Vrševo Selvadin Šabotić 30. 04. 2018. godine).

2 Salija Adrović, Gornji Bihor, Berane, 1995, 52.

3 Милисав В. Лутовац, Бихор и Корита, антропогеографска истраживања, Насеља и порекло становништва 40, Српска Академија наука и уметности, Београд, 1967, 72.

nazivi pojedinih poteza kao što su: Kućišta, Gluša, Letina, Kostova glavica, Gaj, Jovanove kuće, „Latinsko groblje", Ilijino gavno, Podgorice, Svilan, Tocila, Preljub itd. Ovi nazivi su potvrđu starijeg stanovništva na ovom prostoru, kao i „latinsko groblje" koje se nalazi na sred sela.[4] Ekipa arheologa koja se nešto malo bavila istraživanjima na prostoru Bihora u nekoliko vremenskih intervala, pored ostalih lokaliteta, na području Vrteva (Gaj) našla je grobnicu koja je stara između 2.500 i 3.000 godina.[5] Jedna nadgrobna ploča je dužine 2 m i širine 90 cm.[6]

Sve ovo pokazuje da je ovo selo, kao i šire područje, bilo naseljeno još od najstarijih vremena. Za formiranje naselja postojali su povoljni prirodni uslovi, jer je cjelokupni kraj bogat vodom i ispresijecan većim brojem rijeka i potoka. Kako su ove doline bile pogodne za izgradnju puteva, još u rimsko doba, preko ovog područja vodile su saobraćajnice koje su povezivale Skadar sa unutrašnjim dijelom Balkana, a u srednjem vijeku karavanski putevi su, također, kroz Gornji Bihor povezivali Dubrovnik sa gradovima Srbije. Uz rijeku Lješnicu i Popču put je vodio od grada Bihora prema Pešteri i dalje prema Novom Pazaru.[7] Također, na svim važnijim strateškim mjestima podignuta su brojna utvrđenja i pored ostalih na mjestu gdje se rijeka Lješnica ulива u Lim, sagrađen je grad Bihor po kome je i cjelokupna oblast dobila ime Bihor.[8] On je bio i centar istoimene nahije i sjedište bihorskog kadiluka.[9]

Nahija Bihor se dijelila na dva dijela: Donji i Gornji Bihor. Donji Bihor teritorijalno pripada opštini Bijelo Polje, a Gornji Bihor zahvata prostor sadašnje opštine Petnjica, odnosno nalazi se na krajnjem sjeveroistoku današnje Crne Gore. Zato je bio i ostao prirodna spona Crne Gore i Srbije.

Etnička miješanja u Gornjem Polimlju, samim tim i na području Bihora, počela su da se vrše još od najstarijih vremena. Prvo dolazi do mješavine Ilira sa autohtonim stanovništvom, potom Rimljana sa Ilirima, Slavena sa zatečenim romanizovanim ili neromanizovanim stanovništvom[10], a zatim Osmanlija sa zatečenim stanovništvom.

Rimljani podižu, na svim strateškim važnijim mjestima, gradove i garnizone i uvode dobre komunikacije.[11] Kod ušća rijeke Lješnice u Lim podigli su utvrđeni grad, za koji se pretpostavlja da je preteča srednjovjekovnog grada Bihora.[12]

---

4 Милисав В. Лутовац, нав. djelo, 72-73.

5 Raif Hajdarpašić, Bosna i Bošnjaci Bihora, Sarajevo, 1977, 13.

6 Isto, 16.

7 S. Adrović, Gornji Bihor... 49.

8 Б. Храбак, Војводе у Трговишту (Розаје), Бихору, Будимља, Пећи, и Копоонику 1485. године, Новопазарски зборник, 30, Нови Пазар, 2007, 88

9 М. Вујић, Пад градова под Турке и њихов живот под новом господарима, Историја Црне Горе, Књига трећа, Титоград, 1975, 516-517.

10 М. Провоповић, Жупа Будимља у средњем веку, Цетиње, 2012,49.

11 В. Ћоровић, Историја Срба, I, Београд, 1989. 35.

12 S. Šabotić, Život i običaji stanovništva Gornjeg Bihora, Toponi, 1/2009, Beograd, 2009. 58.

Slaveni počinju naseljavati Balkanski poluotok početkom VI i prvih decenija VII vijeka, a od treće decenije VII vijeka postaju stalni stanovnici Gornjeg Polimlja.[13] Oblast Bihora i Pešteri su teritorije na kojima je konstituisana prva srpska država[14] u čijem će sastavu Bihor ostati skoro do njegovog pada pod tursku vlast.

Turci su ovu oblast zauzeli pred sam kraj srednjovjekovne srpske države. Turskim prodorima na Balkan 1455. godine zauzeto je Novo Brdo, za nekoliko dana Turci su osvojili čitav jugozapadni dio Despotovine: Prizren, Lipnjan, a 21. juna i grad Bihor u Zagoru.[15]

Na svojoj teritoriji turska administracija je redovno i urađno vršila popise su različitim namjenama. Tako da prilikom turskih osvajanja i ovih prostora, kojem pripada i područje Bihora, redovno su vršeni popisi. Veliki značaj, kako za ovo područje, tako i za našu srednjovjekovnu historiju imaju turski popisni (katastarski) defteri. Oni obuhvataju sve vrste naselja i raznovrsne kategorije stanovništva.[16] Postoje detaljni i sumarni popisni defteri. Detaljni su opšimi, pomenični popisi u kojima su sadržana imena svih nosilaca domaćinstava i u kojima su pojedinačno nabrojani svi izvori feudalnih prihoda popisane oblasti. Sumarni bilježe ime naselja i broj kuća u njemu i raspodjelu prihoda na hasove, zeamete i timare.[17]

Za područje Gornjeg Bihora dragocjene podatke o naseljima i stanovništvu sadrži sumarni popis dela Paše sandžaka iz 1477/78. godine.[18] Ovim popisom su data imena posjednika tvrđave Bihor i vrijednost njihovih timara, kao i spisak sela u okviru samog timara sa brojem poreskih obveznika.[19] Imena nekih gornjobihorskih sela po prvi put se spominju ovim popisom. Ovdje se spominju samo sela koja su data na korištenje pojedinim posjednicima tvrđave Bihor, odnosno, sela koja nisu bila u posjedu posjednika tvrđave nisu ni popisana, što ne znači da neka od današnjih sela Gornjeg Bihora nisu tada postojala.

Popisom iz 1477/78. godine pored ostalih gornjobihorskih sela obuhvaćeno je i selo Vrševo.

Selo Vrševo[20], timar Jakuba, sina Balabana, musthafiza tvrđave Bihor – kuća 31, neoženjenih 7, udovica 1, prihod 1938[21]

13 M. Premović, Župa Budimlje u srednjem vijeku, 49.

14 E. Muminović, Muminovići Crne Gore od pada Zete (1449)), Muzej „Ras", Novi Pazar, 1997. 39.

15 O. Zirojević, Tursko vojno uređenje u Srbiji (1459-1683), Istorijski institut, Knjiga 18, Beograd, 1974. 59.

16 Marijan M. Premović, Sredje i Donje Polimlje i Donje Pešterje u srednjem vijeku, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd, 2013, 83.

17 Isto.

18 Tatjana M. Katić, Tvrđava Bihor u 15. i 16. vijeku, Turčevi stupovi u Budimljanskoj starojiji, Bijelo – Beograd, 2011, 486.

19 Isto.

20 Danas selo Vrševo, sjeveroistočno od grada Bihora.

21 T. Katić, Tvrđava Bihor u 15 i 16. vijeku, 486.

Godine 1571. urađen je opširni popis Prizrenskog sandžaka, a kako je teritorija Bihora tada bila njegov sastavni dio, popisana su sva biherska sela sa svim poreskim obveznicima i naturalnim i novčanim davanjima. Porezi su izraženi u novcu (akčama), a lica su popisana tako što je uz lično ime upisano očevo ime, dok, kod muslimana, između ličnog i očevog imena stoji odrednica „sin", odnosno „bin", koja je u prevodu data u skraćenom obliku „b".[22] Ovim popisom na području Gornjeg Bihora ubicirano je 16 sela i jedna mezra među kojima i selo Vrševo.[23]

„9. Selo Vrševo[24], pripada Bihoru, deo hasova Mustafa-paše"

Ivan Radisav; Cvetan Pavlo; Radonja Radisav neoženjen; Cvetan Radeta neoženjen; Kupljen Vuk; Todor Stepan; Radisav Stepan; Radko Todor neoženjen; Dabižev Živko; Toma Dabiživ neoženjen; Rado Novak; Nikola Rado; Stepan Rado neoženjen; Dimitar Jovan; Rajan Dimitar; Jovan Rajan neoženjen; Ilija Rahan; Niko Ilija neoženjen; Srđa Radić; Vukadin Radić; Radonja Srđa; baština Radman drži je Srđa Vukadin sin Radića; Dimitar Vukča; Vučihna Dimitar; David Dimitar neoženjen; Pavle Dimitar; Ranko Pavle; Cvetko Pavle neoženjen; Radenko Stepan; Jovan Stepan; Nikola Jovan neoženjen; Marin Jovan; Radonja Marin neoženjen; Damjan Miloš; Nikola Damjan neoženjen; Ranko Branko; Vukadin Ranko; Brajan Vuko neoženjen; Rajo Radisav; Radić Radonja; Rajan Radul neoženjen; Ilija Vujo; Stepan Vujo neoženjen; Ranko Jovan; Rado Jovan; Manojlo Ranko neoženjen; Marin Stepan; Marko Stepan; Maraš Stepan neoženjen; baština Ivan drže je Jovan i Nikola sinovi Stepana; Malo Radulo; baština u rukama stanovnika sela; baština Petar u rukama stanovnika sela; baština Vuk drži je njegov sin Mladen.

Kuća i baština 37	Neoženjenih 17
Prihod	
spendža[25]	1350
pšenica tovara[26] 18	900
ječam tovara 10	240
raž tovara 5	180

22 Т. Камф, Опширни попис Призренског санџака из 1571. године (у даљем тексту Попис 1571), Историјски институт; Посебна издања, књига 58. Београд, 2010, 13.

23 Isto, 457-547

24 Isto, 438-439

25 Lični porez koji su plaćala sva odrasla, za rad sposobna i neoslobođena raja svom spahiji u iznosu od 25 akči, A. Kupusović, Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. III (u daljem tekstu Popis 1604), Sarajevo, 2000, 584.

26 Po kanun-nami Prizrenskog sandžaka iz 1570. godine tovar pšenice, nohuta, sočivice, graha i boba iznosi po 50 akči, tovar ječma po 24 akče, grahorice i prosa po 40 akči, raži po 36 akči, zobi i kapladže po 20 akči, a 1 čabar šire po 32 akče, Hariđa – Čar Dmda, Kanun-nama Prizrenskog sandžaka, Rožajski zbornik, godina V, broj 5, Rožaje, 1986, 33.

krupnik[27] i zob tovara 20	400
travarina[28]	185
resum na povrtnjak[29]	74
resum na drva[30]	74
resum na čuvanje šuma[31]	74
svinjarina sa Božićem[32]	20
užur[33] od lana	30
užur od kupusa	32
užur od kožnica	40
badž[34] na vino	18
mlin[35], 3 žrvnja	45
nadoknada za seno[36]	30
nijabet[37], mladarina[38], tapija na zemin[39] i drugo	105
	Ukupno 3797[40]

Po popisu iz 1571. godine selo je imalo 37 kuća i baština (dvije su bile u rukama sela) i 17 neoženjenih.[41] Popisana imena su bili sva hrišćanska. Prema

27 Vrsta mješavine s takvim oskudnim iznosom, čes ocja, izgužvanog zrna koje pri mljevenju ne ostaju na sjeru, Tarjana Kurah, Ilonac 1571, 597.

28 Taksa za košenje trave koju je plaćalo svako najmoko domaćinstvo, a u Prizrenskom sandžaku iznosila je pet akči po kući, T. Kurah, Ilonac 1571, 605

29 Taksa za uzgoj povrća male tržišne vrijednosti koja je iznosila dvije akče po kući, T. Kurah, Ilonac 1571, 601.

30 Novčani ekvivalent za kola ogrevnog drveta u iznosu od dvije akče po kući, T. Kurah, Ilonac 1571, 601.

31 Dažbina skupljana za ime čuvanja šuma i livada koje je selo koristilo za napasanje stoke i iznosila je dvije akče po kući, T. Kurah, Ilonac 1571, 602.

32 Porez na uzgoj svinja, ubiran u iznosu od jedne akče na svake dvije svinje, T. Kurah, Ilonac 1571, 602.

33 Opštinaziv za naturalni porez na proizvode od poljoprivrede, vrtlarstva, vinogradarstva, pčelarstva i radarstva, a iznosio je desetinu za određenu godinu, Popis 1604, 594.

34 Taksa za uposet osma za seniro, Tarjana Kurah, nav. delo, 593.

35 Od mlina koji radi cijelu godinu uzima se 30 akči, a od mlina koji radi pola godine uzima se 15 akči, Halidža-Čar Druda, Kanun-name Prizrenskog sandžaka, 35.

36 Novčani ekvivalent običajne dažbine dopremanja sijena za zimsku ishranu gospodarevih konja, T. Kurah, Ilonac 1571, 599.

37 Prihod od novčanih kazni koje je plaćalo stanovništvo za mlade prestupe, T. Kurah, Ilonac 1571, 600.

38 Porez za udaju kćeri koji su plaćali svi podanici osmanske države svome gospodaru, Popis 1604, 587.

39 Zemlja, zemljište koje se obrađuje, Popis 1604, 595.

40 Tačan zbir je 3692.

41 Tarjana Kurah, Ilonac 1571, 438.

datom porezu primjećuje se da je selo bilo dosta ekonomski jako i da je pogodno za uspijevanje poljoprivrednih kultura, a prvenstveno žitarica.

Osim zemljoradnje stanovnici ovog sela su poznati i kao stočari. Tako se početkom XVI vijeka u jednom defteru spominju u Vrševu dva domaćina sa brojem ovaca i to: Dimitrije Jovan 100 i Radivoj Jovan 300 ovaca.[42]

Po defteru iz 1583. godine primjetno je znatno povećanje stočnog fonda, ali kod pojedinih domaćinstava nedostaje broj sitnogrle stoke. U Vrševu su tada popisana sljedeća domaćinstva: Dimitar Jovan, Radosav Vuk, Radica Marko, Stepan 100, Radivoj Jovan 300, Radivoj Novak 55 i Branko Ranko 80 ovaca.[43]

Za XVI vijek o razvijenosti stočarstva kao privredne grane najbolje podatke daju zvanični podaci o stočnom fondu na području Novog Pazara, Trgovišta, i Bihora iz 1585. godine.[44] Vrševo se kao selo spominje i 1585. godine, također, pri popisu sitne stoke. Popisano je sedam domaćinstava koja su ukupno imala 625 ovaca: Dimitri Jovan 60, Radosav Vuk 70, Radica Vujica 180, Marko Stepan 100, Radivoj Jovan 80, Radivoj Novak 55 i Branko Ranko 80 ovaca.[45]

Prilikom popisa džizje[46] kaže Bihor iz 1644/1645. godine zabilježeno je 16 kuća u selu Vrševu.[47] Defteri džizje su posebno značajni za XVII vijek, jer drugih popisa stanovništva uglavnom nema. Njihov je značaj i u tome što bilježe imena naselja, a to omogućava pouzdanija toponomastička i demografska istraživanja i gradskih i seoskih naselja. Kod ovog popisa karakteristično je što se broj upisanih hrišćanskih kuća razlikuje od postojećeg broja, jer su od plaćanja džizje bili oslobođeni muškarci koji su radeći u određenim službama bili u korist države, zatim, džizju nisu plaćali sveštena lica, siromašni, starci i žene. Naselja sa isključivo muslimanskim stanovništvom nisu popisana, pa njihovo nespominjanje nikako ne znači da ona nisu tada postojala.[48]

Kako se vremenom mijenjala nacionalna i socijalna struktura stanovništva, tako se mijenjao i broj domaćinstava i stanovnika. Posebno je to bilo izraženo tokom ili poslije svakog većeg rata. U narednim tabelama će se dati podaci o broju domaćinstava i stanovnika na osnovu zvaničnih popisa.

---

42 Raif Hajdarpašić, Bosna i Bošnjaci Bihora… 46.

43 Мушицки В. Лутовац, нав. дело, 29.

44 Хашим Хаџибегић, Значајни подаци о сточном фонду за подручје Новог Пазара, Трговишта и Бихора, ИЗ, Година XXII, Књига XXVI, Свеска 4, Титоград, 1969, 585-616.

45 Isto, 612.

46 Džizja – glavarina, lični porez koji su plaćali odrasli i za rad sposobni nemuslimanski podanici u islamskoj državi, ukoliko nisu bili oslobođeni zbog određenih usluga državi ili su bili kalađeri. Od muslimanskog stanovništva džizju su samo plaćali Cigani. Popis 1604, 582.

47 Olga Zirojević, Popis džizje kaže Bihor iz 1644/1645. godine, Rožajski zbornik, 11, Rožaje, 2002, 93.

48 Isto, 90-91.

Broj domaćinstava sela Vrševa po popisima iz određenih godina prikazani su u tabeli br. 1[49]

Tabela 1

Naselje	Broj domaćinstava po godinama								
	1851	1911	1913	1921	1948	1953	1961	1971	1981
Vrševo	51	69	43	70	68	70	66	70	82

Broj stanovnika sela Vrševa po popisu stanovništva prikazan je u tabeli br. 2[50]

Tabela 2

Naselje	Broj stanovnika po godinama								
	1921	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2003	2011
Vrševo	190	417	455	426	463	554	438	267	352

Nacionalna struktura stanovništva sela Vrševa popisom iz 2003. godine data je u tabeli br. 3.[51]

Tabela 3

Naselje	Nacionalna struktura stanovništva po popisu 2003. godine					
	Bošnjaci	Muslimani	Crnogorci	Srbi	Ostali	Ukupno
Vrševo	189	69	4	-	5	267

Na osnovu prikazanih tabela može se zaključiti da je broj stanovnika bio u blagom porastu sve do 1981. godine, kada dostiže svoj maksimum, a od tada broj stanovnika vidno opada. U tabeli br. 2 popisom iz 2011. godine nisu popisani stanovnici koji se nalaze na privremenom radu u inostranstvo. Kao i kod ostalih bihorskih sela, tako, i iz Vrševa zadnjih tridesetak godina u potrazi za boljim životom pojačano je iseljavanje stanovništva pretežno u inostranstvo i nešto u manjem broju u središnji i južni dio Crne Gore.

49 Књига 9, Становништво, упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2003, подаци по насељима, Републички завод за статистику, Подгорица, септембар, 2005; Raif Hajdarpašić, Bosna i Bošnjaci Bihora, Sarajevo 1977; Salija Adrović, Gornji Bihor, Berane, 1995.

50 Становништво, упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2003, подаци по насељима, Републички завод за статистику, Књига 9, Подгорица, 2005.

51 Књига 1, Становништво, национална или етничка припадност, подаци по насељима, Републички завод за статистику, Подгорица, септембар 2004.

U balkanskim ratovima 1912. godine, Osmanlije su pretrpjeli poraz, a srpska i crnogorska vojska su zauzeli Bihor[52] i od tada on postaje sastavni dio Crne Gore. Pošto je prestala turska uprava, u Bihoru se formiraju sljedeće opštine: Rasovska, Zatonska, Lozanska, Koritska i Petrjićka.[53] U tadašnjem administrativno-teritorijalnim podjelama selo Vrševo je pripalo lozanskoj opštini.[54]

Tokom Prvog svjetskog rata i na području Bihora provođena je akcija dobrovoljnog odlaska na Istočni front protiv Rusa. Ti dobrovoljci, zvani đurumlije, su poslati na Istočni front 1916. godine, a učestvovali su u bitkama na Bukovini i Galiciji protiv Rusa.[55] Jedan od tih đurumlija koji je 1916. i 1917. godine učestvovao u tim bitkama je bio i Agan Hajdarpašić koji je čak i zapamtio neke pjesme koje su se tada pjevale na frontu.[56]

Administrativnom podjelom Kraljevine SHS na oblasti 1921. godine, Gornji Bihor je ušao u sastav Beranskog i Bjelopoljskog sreza.[57] Godine 1930. kada je Vrševo pripadalo lozanskoj opštini odbornici iz ovog sela bili su Hajdarpašić Šefto i Javorovac Avdo.[58]

Proučavanja u antropogeografskom i etničkom pogledu su zaobilazila područje Bihora, a prvi koji je terenski obradio ovu oblast je Milisav Lutovac. On je u dva navrata (prvi put 1926-1927. godine, i drugi put 1960-1965. godine) pored ostalog u svojim zapažanjima popisao i tadašnja plemena u selu Vrševo. To isto čini i Salija Adrović u posljednjoj decenziji XX vijeka. Slijedi prikaz plemena koja su živjela, ili i danas žive, u ovom selu, kako na osnovu njihovih bilješki, tako i na osnovu sadašnjeg stanja.

Milisav Lutovac: Tokom vijekova ovdje se stanovništvo mijenjalo. Od XVII vijeka u Vrševu su živjeli Hajdarpašići i njihove sluge Ivezići.[59] *Hajdarpašići*, vode porijeklo od Hajdar-paše, kome je dat spahiluk u Bihoru i priča se da je kula starog paše bila na sred sela.[60] *Zverotić*, porijeklom su iz Meduna, a primili su islam poslije doseljenja. *Javorovci*, doseljeni su iz gornjebihorskog sela Javorova, a tamo iz Škrelja u Malesiji.[61] Ivezići su u Vrševu živjeli sve do 1910. godine, a zatim su se iseljavali u razne krajeve, a kažu da su porijeklom iz Kuča. O njihovom prisustvu na ovom prostoru potvrđuje groblje Ivezića u kraju Delimi.[62]

Salija Adrović: *Hajdarpašić, Zverotić, Javorovac, Serhatlić, Batilović.*[63]

52 Raif. Hajdarpašić, Bosna i Bošnjaci Bihora…33.
53 Isto, 97-100.
54 Isto, 99.
55 Isto, 101.
56 Isto, 102.
57 Salija Adrović, nav. djelo, 82.
58 Isto, 88.
59 Murneau Jlyosam, nav. djelo, 73.
60 Isto.
61 Isto.
62 Isto.
63 Salija Adrović, nav. djelo, 52

Danas: *Hajdarpašić (Ajdarpašać), Zverotić, Javorovac, Serhatlić*[64]

Predak Batilovića je doseljen iz Krastenića (Malesija) u Prijepolje, nešto kasnije se preselio u Trubitnu (Bihor), a odatle u susjedno selo Crniš.[65] Batilovići koji su jedno vrijeme živjeli u Vrševu, vjerovatno su doseljeni iz Crniša, i odatle se iselili u Makedoniju, osim Hamze koji se nastanio u Podgorici.[66]

Istražujući porijeklo Hajdarpašića, historičar Ratif Hajdarpašić ističe da „brojni podaci kazuju da je Hajdar-paša Nadim rođen u Bosni, te da je u tursku carevinu odveden još kao dječak. Takvu hipotezu da se opravdati u njegovom vladanju srpskohrvatskim jezikom".[67]

Hajdar-paša Nadim je živio i umro u Carigradu, sahranjen je kao i svi turski velikodostojnici.[68]

Hajdarpašići su od ranije po i danas poznati kao stari bajraktari.[69]

64 Serhatlići ne znaju svoje porijeklo. Postoji legenda da su bili rožajske čipčije i da su ih oni naselili u Vrševo. Doselila su tri brata: Dumo, Juso i Duljko. Dumo i Juso su se odselili u Tursku krajem 60-ih ili početkom 70-ih godina XX vijeka, dok je Duljko ostao u Vrševo. Duljko je imao sina Džeka koji je umro 2017. godine, a njegovi potomci i sada žive u istom selu (podatke dao Šećo Ajdarpašić mještanin sela Vrševa, a sekretar JU Osnovne škole „Mahmut Adrović" u Petnjici, dana 04. 05. 2018. godine).

65 Мушикан В. Лутовац, Бихор и Коприва...97.

66 Podatke dao Šećo Ajdarpašić 04. 05. 2018. godine.

67 Ratif Hajdarpašić, Prošlost kao budućnost, Sarajevo, 1990, 2.

68 Isto.

69 Ratif Hajdarpašić, Bosna i Bošnjaci Bihora,...33.

Literatura

1. Adrović, Salija, 1995, Gornji Bihor, Berane.
2. Bulatović, Milan, 1997, Levačkom ustanku sa osvrtom na prošlost kraja, Bijelo Polje.
3. Vasić, Mihailo, 1975. Pod gradove pod Turke i njihov život pod novim gospodarima, Istorija Crne Gore, Knjiga treća, Tom prvi, Titograd: 503-525.
4. Garašanin, Draga i Garašanin, Milutin, 1967, Crna Gora u osnovi nacionalne istorije, Istorija Crne Gore, I, Titograd, 89-139.
5. Garašanin, Draga i Garašanin, Milutin, 1967, Crna Gora u transformacionoj dobi, Istorija Crne Gore, I, Titograd, 37-86.
6. Zirojević, Olga, 1992, Kroz bioskopsku nahiju 1571. godine, Sesnaesti dani Srednjih Balkana, XIV, Prijepolje, 175-190.
7. Zirojević, Olga, 2002, Popis džizje kaze Bihor iz 1644/1645. godine, Radjadio zbornik, II, Rožaje: 89-98.
8. Zirojević, Olga, 1974, Tursko vojno uređenje u Srbiji (1459-1683), Istorijski institut, Knjiga 18, Beograd.
9. Kotić, Tatjana, 2010, Opširni popis Pripreskog sanџaka iz 1571. godine, Istorijski institut, Posebna izdanja, Knjiga 58. Beograd.
10. Kotić, Tatjana, 2011, Tefter Bihora u 15. i 16. veku, Turfevi stupovi u Budimljanskoj starčevici, Berane – Beograd.
11. Kurtović, Anđela, 2000, Opširi popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, SV. III, Sarajevo.
12. Lutovac, B. Miroslav, 1967, Bihor i Kraina, antropogeografska istraživanja, Naselja i porekla stanovništva 40, Srpska Akademija nauka i umetnosti, Beograd.
13. Muković, Ejup, 1997, Muslimani Crne Gore od pada Zete (1449)), Muzej „Ras", Novi Pazar.
14. Premović, Marijan, 2010, Bihor grad, Almanah, 48-49, Podgorica: 7-13.
15. Premović, Marijan, 2012, Žuta Budimlja u srednjem vijeku, Cetinje.
16. Premović, Marijan, 2013, Srednje i Donje Polimlje i Gornje Podrinje u srednjem vijeku, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd.
17. Ćorović, Vladimir, 1989, Istorija Srba, I, Beograd.
18. Hajdarpašić, Raif, 1977, Bosna i Bošnjaci Bihora, Sarajevo.
19. Hajdarpašić Raif, 1990, Prošlost kao budućnost, Sarajevo.
20. Handžić, Adem, 2000, Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, SV. I/1, Sarajevo.
21. Hadžibegić, Hamdija, 1969, Zaostavštine iz starog fonda u arhivu Novog Pazara, Tragovima u Bihora, Istorijska zbornik, Godina XXII, Knjiga XXVI, Sveska 4, Titograd: 285-616.
22. Hajdža-Čar Dervda, 1986, Kanun-nama Prizrenskog sandžaka, Radjadio zbornik, Godina V, Broj 5, Rožaje.
23. Hrabak, Bogumil, 2007, Bojtuja u Tregovištu (Rožaje), Bihoru, Budimlji, Peči i Kosovskom 1485. godine, Novotarijerski zbornik, 30, Novi Pazar: 83-89.
24. Šabović, Sait, 2009, Život i običaji stanovništva Gornjeg Bihora, Tokom, 1/2009, Berane: 57-84.

Kočan Nadžib
Museum „Ras" Novi Pazar

The Village Vrsevo
-The Review of the Village Past -

Abstract: The village Vrsevo is located north-east from the middle age town of Bihor. Under the same name, together with the village Azane, it makes a local community and in its territory, it belongs to the municipality of Petnjica. The remains of the material culture speak the best in the field on the old time of the village. Besides them, significant data gives other written document either, and primarily, lists of the Turkish administration, performed for different purposes. The lists were made in the entire area of the Ottoman Empire, thus in the territory of Bihor, which its consistent part was, the present village of Vrsevo. Based on them, it can be seen for the village to be economically very strong and the basic activities of its population were agriculture and cattle breeding. Emigrations and arrival from these areas made their own and they brought to the change in ethnic structure of its population, thus now, in the village the majority of its population is of Islamic religion. According to the list of population from 2011, Vrsevo had 65 households and 352 inhabitants.

Key words: Vrsevo, village, Bihor, list, tax, household, population

Fuad Bačićanin
Muzej „Ras" Novi Pazar

UDK 811.163.4(497.6)-083.332.5

AREBICA, MODIFICIRANO ARAPSKO PISMO U VIŠEVJEKOVNOJ UPOTREBI KOD NAS

Sažetak: *Kako se Osmanska država širila na Balkanu, tako je kod nas stizalo i arapsko pismo. Najprije upotrebljavano od administrativne osmanske uprave i njihove birokratije, ovo je pismo vremenom zauzimalo svoje mjesto u pisanoj komunikaciji i toliko se raspostranilo da se moralo prilagoditi našem glasovnom sistemu. U početnom periodu je korišteno osmansko pismo, osmanska varijanta arapskog pisma, da bi kasnije svaki autor za sebe prilagođavao grafeme našem glasovnom sistemu. Svi ti prilagođeni oblici pisma su imali smisla, ali nisu naišli na široku podršku. Jedan od reformatora arapskog pisma i njegovog prilagođavanja našem glasovnom sistemu je bio i Arif Brkanić Sarajlija iz Novog Pazara. Reis Džemaludin Čaušević je modificirao arapsko pismo i začetnik jedinstvenog pisma arebice koje je naišlo na široku primjenu. Sve knjige koje su nakon toga izlazile iz štampe bile su pisane Čauševićevom arebicom, tzv. matufovačom ili mektebicom.*
Arapsko pismo, odnosno arebica se više vjekova koristila na našem govornom području. Muslimanska populacija ga je u potpunosti prihvatila jer je ono i kur'ansko pismo. Početkom XX vijeka arebica je zabranjena, ali je kod pojedinaca, najčešće vjerskih lica, ostala u trajnoj upotrebi. Mi ovim radom želimo skrenuti pažnju na arebicu, jedno od tri pisma koja su na našem području bila u najširoj upotrebi.

Ključne riječi: *arebica, arapsko pismo, osmanska država, turski jezik, Džemaludin Čaušević, Arif Sarajlija.*

Arapsko pismo u našem jeziku

Prve riječi našeg jezika napisane arapskim slovima zabilježene su u administrativnim dokumentima i spisima osmanskih činovnika. Oni su zbog potrebe kommikacije sa domaćim stanovništvom imali potrebu neke naše riječi pisati arapskim pismom. „Arebica se pojavljuje najprije u vakufnamama, sidžilima,

defterima, kanunnamama i raznim administrativnim odlukama, tjeđenjima, poreskim i matičnim knjigama" (Huković 1986: 18). *Arebica* se može naći i u toponimima kao i u pisanju vlastitih imena, a Muhamed Huković smatra da je to „prvi, početni period uvođenja arebice u naš jezik. Međutim, do njenog većeg prodiranja trebalo je čekati čak do XVII vijeka, kada se javlja izvjestan broj pisaca i pjesnika koji u svojim djelima upotrebljavaju arebicu kao pismo" (Huković 1986: 18).

Upotreba *arebice*, odnosno arapskog pisma, može se vezati za početni period širenja arapske države, od sredine VII vijeka naše ere. Na taj način širio se i uticaj njihove kulture na osvojene teritorije, a arapski jezik i pismo prenosili su se drugim narodima. Arapsko pismo se toliko raprostranilo da je poslije latinice bilo najviše korišćeno pismo na svijetu. Kako je arapska kultura bila islamska, u jednom vremenskom periodu svi muslimanski narodi u Africi, Aziji pa i Evropi koristili su arapsko pismo. Ovo se pismo raprostranilo „od Malajskog arhipelaga na istoku do Atlantskog okeana na zapadu i od sredine evropske Rusije na sjeveru do kraja Zanzibara na jugu. Skoro je vremena prešlo i u Ameriku i na mnoga ostrva po okeanima" (Handžić 1933: 82). Pored Arapa koji koriste svoj jezik i pismo, prema Handžiću, arapskim su se pismom služili i brojni narodi širom svijeta, počev od Turaka, Perzijanaca, Tatara, Malajaca, Mongola, Kurda, Berbera, Čerkeza, Abesinaca, pa sve do kineskih muslimana koji koriste svoj jezik, ali arapsko pismo, te muslimana u Kaplandu koji govore holandskim jezikom, a piše arapskim pismom. „Arapsko pismo spada u najraširenija i najznačajnija pisma na zemlji. Ono služi ne samo za pisanje arapskog, nego i drugih islamskih jezika, kao perzijskog, urdu i berberskog. Prije turske reforme pisma iz godine 1928, uvođenjem latiničnog pisma, bilo je ono i pismo turskog jezika. Nadalje, njime su se pisali kafkaski jezici, malajski, somalski, hausa i svahili jezici. Tako se njegovo područje širi od središnje Azije do središnje Afrike i od Dalekog istoka do Atlantika" (Smailović 1990: 74). Dugo vremena su Arapi, koji su nakon protjerivanja njihovih saradnika ostali u Španiji, govorili starim španskim jezikom, a pisali arapskim pismom. Ovo pismo je u nekim sredinama imalo toliku nadmoć da je potpuno iz upotrebe izbacilo neka pisma kao što su: koptsko, „piše se grčkim alfabetom, ali su za neke glasove uzeti egipatski znaci" (Prosveta 1986: 351), perzijsko i sl. Glavni razlog ovakvog širenja arapskog pisma je svakako islam, odnosno čitjenica da je arapsko ujedno i kur'ansko pismo. „Osnovna se nastava zasnivala, kao i u svim muslimanskim zemljama, na pisanju i čitanju iz Kur'ana i na arapskoj gramatici i poeziji" (Hitti 1973: 395). I dalje obrazovanje, za primjer možemo uzeti Španiju u kojoj se arapsko pismo široko upotrebljavalo, bilo je vezano za kur'ansko pismo pa Hitti kaže da se i „visoka nastava temeljila na tumačenju Kur'ana i na teologiji" (Hitti 1973: 396), što je dovodilo do rezultata da je veliki procenat stanovništva znao čitati i pisati arapsko pismo. Osmanlije su od Arapa preuzeli „njihovu nauku, njihovu vjeru – sa njezinim društveno-ekonomskim načelima i vjerskim pravom – i alfabetski sistem u pisanju" (Hitti 1973: 505), a dolaskom na naše prostore, sa sobom su donijeli i tri jezika, arapski, perzijski i turski, i za sva tri jezika jedno, arapsko pismo. Tako je arapsko pismo počelo ulaziti u naš jezik.

Arebica kod nas

Prilagođavanje arapskog alfabeta glasovnom sistemu slavenskih jezika logičan je slijed događaja, jer je u vrijeme osmanske uprave pismeno muslimansko stanovništvo čitalo kur'anski tekst i ispisivalo harfove (ar. ḥarf – *slovo*). Mektebsko, odnosno osnovno vjersko obrazovanje smatralo se obaveznim. U takvim se prilikama sasvim lahko došlo do tjelenja da se već stečeno znanje arapskog pisma može upotrijebiti i u druge svrhe, pisanje pisama, poezije i ostale literature. Arapsko pismo je počelo na taj način ulaziti u međusobnu komunikaciju i zauzimati svoje mjesto u široj upotrebi. Kada je tačno počelo da se koristi arapsko pismo kod nas, ne znamo, ali možemo pretpostaviti da je odmah nakon dolaska Osmanlija započela njegova primjena u minimalnom administrativnom obimu. Mehmed Handžić kaže da bi to bilo veoma teško ustanoviti. „Teško bi to, velim, bilo, jer to traži da se svojski i kako treba pregledaju sve pisane stvari, koje se danas nalaze. To još nije niko kako treba izvršio, a valjda će se neko naći, ko će uz sposobnost utrošiti na istraživanja ovog pitanja dovoljno truda" (Handžić 1933: 81). Više od tri decenije kasnije i Teufik Muftić konstatuje da je to gotovo nemoguće utvrditi jer „da bi se dala potpuna slika njenog razvitka, trebalo bi uzeti u obzir, ne samo sve što je do sada objavljeno, nego i sva rukopisna djela pisana tim pismom. Ali to nije moguće, jer sva nisu ni prikupljena. Za ispitivanje očuvanih rukopisa bio bi potreban višegodišnji rad po raznim bibliotekama i drugdje gdje su ta djela razasuta i još neispitana" (Muftić 1969: 102-103). Upotreba *arebice* kod nas je trajala do 1941. godine, kada je iz štampe izašla posljednja knjiga napisana ovim pismom, to je zbirka šerijatskih[1] propisa *Fikhu al-ibadat* od Muhameda Seida Serdarevića. Do ove godine „zahvaljujući islamskoj dioničkoj štamperiji u Sarajevu, koja je nabavila slova pa je arebicom izašlo oko 40 knjiga u tiražu od preko pola milijuna primjeraka" (Huković 1986: 20). *Arebicom* su štampani i listovi *Muallim*, *Tarik*, *Merhab* i kalendar *Molteb* za 1907-1908. i 1908-1909. godinu (Sokolović 1959: 74), ali i jedan dio časopisa *Jeni Mirhak*. Međutim, *arebica* je i nakon 1941. godine bila u upotrebi, posebno su je koristila vjerska lica, pa su neki spisi i iz tog kasnijeg perioda sačuvani. Fehim Bajraktarević *arebicu* smatra „trećim alfabetom naše pismenosti" (Bajraktarević 1967: 149), dok Asim Peco kaže da su mnogi spomenici kulture slavenskih naroda nestajali u ratovima ili su raznošeni po svijetu zavisno od toga ko je ovim prostorima dolazio u pohode, ali da je „zahvaljujući takvim istorijskim okolnostima na srpskohrvatskom jezičkom tlu, kao retko gdje drugo, maternja reč beležena na četiri različita pisma: glagoljicom, ćirilicom, latinicom i arebicom (arebicom)" – (Peco 1973: 59). Peco u svom radu nije spomenuo bosančicu, već je u fusnoti dao pojašnjenje. Ćiro Truhelka i bosančicu smatra zajedničkim pismom, jer su i na njemu pisali pripadnici svih religija odnosno naroda na našem prostoru. Bosančicom su se, kako navodi Truhelka „služili i katolici i pravoslavci i muhamedanci. Do prije četrdeset godina bila je bosančica, rekao bih,

1 Šerijat (ar.) = *muslimanski vjerski zakon*.

službeno pismo u franjevačkim manastirima. [...] U muhamedovaca je to pismo još nedavno bilo obično u svim begovskim kućama, a još i danas imade dosta familija koje ostadoše vjerne bosančici. [...] Što se tiče pravoslavnog žiteljstva, mnogi pišu bosančicom još i danas, ali utiču ćirilice lakše ih je dohvatio, pa se i pismo manje više oslanja na ćirilicu" (Truhelka 1889: 81). Čak su se za vrijeme osmanske dominacije u Dalmaciji u XVI i XVII vijeku i turski činovnici „služili redovito bosančicom kada pišu hrvatskim jezikom. O tome ima sačuvano mnoštvo dokumenata u Državnom arhivu u Zadru" (Zelić-Bučan 1961: 17).

Da je i arapsko pismo bilo u upotrebi na cjelokupnom našem govornom području potvrđuje i konstatacija u *Pravopisu srpskog jezika* gdje se navodi da je arapski jezik prilagođen srpskom glasovnom sistemu: „S druge strane, s dolaskom Turaka dopire na naš prostor i još jedno pismo, arapsko (arabica), kojemu je također prauzvor feničansko pismo. Ubrzo se turska arabica počela primenjivati i na našu jezičku materiju, a u muslimanskim sredinama negovana je takozvana alhamijado književnost (pismo arapsko, a jezik domaći, narodni); u XIX veku napravljena je i naša normalizacija arabice, prilagođena srpskohrvatskom glasovnom sistemu" (Pešikan, Jerković i Pižurica 1993: 22).

Arebica se kod mnogih evropskih naroda našla u upotrebi i prilagodila se njihovim jezicima. Tu prvenstveno možemo da istaknemo albanski jezik, zatim grčki, poljski, ali i španjolski, gdje se arebica i alhamijado književnost najprije pojavljuje, francuski i bjeloruski. Spominje se i upotreba arebice u njemačkom, mađarskom, te latinskom jeziku. Razvoj *arebice* i prilagođavanje našem jezičkom sistemu je trajao veoma dugo. Na početku je svako koristio svoj način pisanja, ali su se kasnije javili pojedinci koji su željeli da postave nekakva pravila korištenja arapskog pisma u našem jeziku.

Upotrebu arapskog pisma i njegovog razvoja u našem jeziku, prema tome, možemo raskljiti na tri vremenska perioda:

- vrijeme pisanja osmanskim pismom,
- vrijeme pojedinačnih prilagođavanja i nejedinstva u pravopisu,
- vrijeme uspostavljanja pravopisnih normi.

Prvi i početni period upotrebe arapskog pisma kod nas odnosi se na tekstove administrativnog karaktera. Ovi su tekstovi bili na turskom jeziku, ali su se u njima našli pojedini naši toponimi, vlastita imena, kao i još neke riječi u matičnim i poreskim knjigama, vakufnamama, kanunnamama i drugim odlukama i rješenjima. Za ovaj period nikako ne možemo reći da je period prilagođavanja arapskog pisma našem jeziku, jer su naše riječi u tim tekstovima napisane po onim pravilima koja su važila za turski jezik i upotreba arapskog pisma u tom jeziku. Svaki od pisara je sam, po onome kako bi čuo riječ, prenosio mastilom na papir. Iako nije postojala nikakva posebna ortografska norma, ipak možemo reći da je ovo početni period upotrebe arapskog pisma na našem govornom području, ali ujedno predstavlja i začetak alhamijado pismenosti kod nas. Ovo je pisanje bilo neujednačeno, neki se glasovi uopšte nisu ni pisali, ali prema kazivanju Muftića ovi pisari u svojim

dokumentima „ponekad pojedini naš glas označavaju pomoću više arapskih slova ili obratno, više naših glasova bilježe samo jednim slovom" (Muftić 1969: 102).

Drugi period upotrebe arapskog pisma kod nas je dobo kada su naši ljudi počeli pisati tekstove ovim pismom. Prema Handžiću ovaj period je počeo u XVII vijeku kada je Muhamed Hevaija pisao svoje prve književne radove *arebicom*. Međutim, sa sigurnošću možemo reći da je i ovaj period počeo dosta ranije, jer su i prije Hevaije nastali književni tekstovi napisani arebicom. S obzirom da su u ovom periodu naši ljudi, koji su dobro poznavali svoj jezik, koristili arapsko pismo ta je i upotreba i prilagođavanje ovog pisma našem jeziku bilo daleko logičnije. Iako je bilo inovacija u ortografskim rješenjima, *arebica* je i dalje bila pod utjecajem turske grafije. Veliki problem u pisanju iz ovog perioda je svakako neujednačena upotreba arapskog pisma. Imamo primjera da se u jednom tekstu isti glas piše na više različitih načina. Svaki od autora je za sebe uspostavljao pravila i na taj način pisao, međutim, bez obzira na to što nema jedinstvenog pravopisa, upotreba modificiranih slova u tim tekstovima je bila logična.

U trećem periodu prilagođavanja arapskog pisma našem glasovnom sistemu uspostavljena su pravila i postavljene određene norme u načinu pisanja. Autori su u svojim književnim radovima davali upute u kojima su čitaocu pojašnjavali kako su označeni pojedini naši glasovi koji ne postoje u arapskom jeziku. Prvi koji je pokušao ujednačiti način upotrebe arebice kod nas i uspostaviti red u pisanju je Omer Hazim Humo, koji je 1865. odnosno 1875. godine[2] dao određena pravila u svom djelu *Sehletul-vusul*.[3] Posljednji koji je postavio norme koja je bila opšte prihvaćena je Mehmed Džemaludin Čaušević, profesor arapskog jezika. *Arebica* koju je on uredio nazivana je *matufovica*, *matufovača* ili *mektebica*. Naziv matufovica ili matufovača, kako smatra Milivoje Pavlović (Pavlović 1949: 168-169), potiče od arapske riječi *matuf* što znači „izlapeo", „budalast", a što odgovara arapskoj riječi *matuh* (ar. ma'tūh), dok Teufik Muftić smatra da „neće biti tačno Pavlovićevo objašnjenje nastanka naziva matufovice" već je mišljenja da je ovaj naziv izveden iz arapske riječi matuf (ar. ma'tuf), što kao gramatički termin znači „vezan", ali i konstatuje da mu „pravo semantičko tumačenje nastanka ovog nadimka nije poznato" (Muftić 1969: 115). Iako je konstatovao da mu nije poznato kako je nastao ovaj naziv, Muftićevo pojašnjenje je daleko logičnije ako se posmatra osnova riječi iz koje je ovaj naziv nastao. Tumačeći i pojašnjavajući naziv *matufovača* Fehim Bajraktarević kaže: „Što se ovakva azbuka zvala 'matufica' (matufovača i sl), to je otuda što se smatralo da potiče od ondašnjeg reis-ul-ulema DŽ. Čauševića koga su konzervativci, zbog njegovih smelih reformi, zlobno nazivali 'ma'tuh' (u arapskom 'senilan'), a nije se vodilo račun o tome da je i on samo imitirao velikog turskog leksikografa" (Bajraktarević 1967: 150). Kako je arapsko pismo konsonantsko, samoglasnici se uopšte ne pišu, novinu u pisanju samoglasnika uveo je turski leksikograf

2 Humo, O. H.: *Sehletul-vusul*, Istanbul, 1865. (Sarajevo, 1875).

3 Rukopis djela Sehletul-vusula (ar. Sahla al-wuṣūl) u značenju: *lagani pristup*, čuva se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

Šemsudin Sami Frašeri.[4] Ova novina u pisanju i samoglasnika je dobrodošla „a za srpskohrvatski koji je u tom pogledu jednostavniji (ima samo 5 samoglasnika), ova Frašerijeva reforma bila je sasvim korisna, pa je odmah iskorišćena i kod nas" (Bajraktarević 1967: 150). Naziv *mektebica* nastao je po tome što se ova vrsta *arebice* upotrebljavala u školama, odnosno mektebima.

Još neki autori altamijado književnosti su pokušavali postaviti norme u pravopisnoj upotrebi arebice. „Prvi pokušaj da se iskonstruiraju posebni znakovi i pravopis za pisanje hrvatskih riječi arapskim pismom učinio je Ibrahim Berbić, autor 'Bosanske elifnice', koja je litografirana u Carigradu 1304. (1886.) godine. On je na osnovu arapske vokalizacije udesio nove znakove za vokale prema potrebi našeg jezika" (Traljić 2002: 246). Pored Ibrahima Edhema Berbića, koji je uložio veliki trud da uspostavi red u pisanju *arebicom*, i koji je pored *Bosanske elifnice* autor i djela *Bosansko-turski učitelj* iz 1893. godine, ova djela su štampana u Istanbulu prema njegovom pravopisu, reformom *arebice* bavili su se i Jusuf Remzija Slovra u djelu *Gramatika i vježbanica turskog jezika iz* 1893. godine, zatim Ibrahim Smajić Seljubac u svom djelu *Početnica*,[5] koje je štampano u Istanbulu 1900. godine, kao i Arif Brkanić Sarajlija iz Novog Pazara u svom *Mevšuhi*[6] koji je po tom pravopisu štampan 1911. godine također u Istanbulu. Iako prva reforma *arebice* Ibrahima Berbića nije uspjela, njegov pokušaj je od velikog značaja jer je napravio prvi korak i time pokrenuo i druge da se bave reformom arapskog pisma i njegovim prilagođavanjem našem jeziku. Neki smatraju da prvi štampani tekst napisan arebicom nije Humin *Sehletul-vusul* iz 1865. godine, već tekst ilmihalskog sadržaja *Ovo je od virovanja na bosanski jezik kitab* autora Mustafe Rakima. „Prvo izdanje ovog djela od 16 stranica, s malim izmjenama u naslovu, litografisano je u Carigradu, po svoj prilici početkom šezdesetih godina prošlog vijeka (godina izdanja nije navedena, a naslov je glasio 'Ovo je od virovanja kitab na bosanski jezik')" – (Jankovič 1989: 14-15).

Svi ovi pokušaji adaptacije arapskog pisma, ne uzimajući u obzir gašenje *arebice* kao jednog od pisama bosanskog jezika, imaju svoju vrijednost prvenstveno zbog toga što je svaki od njih dao svoja vlastita rješenja za pisanje pojedinih glasova iz našeg jezika.

Arapsko pismo je pismo arapskog jezika i ono je vizuelni prikaz tog jezika. Svi drugi jezici koji su preuzeli arapsko pismo morali su ga adaptirati prema potrebama glasovnog sistema svog jezika. Iako adaptirano i prilagođeno drugom jeziku, arapsko pismo je sačuvalo svoj izgled jer su sva nova slova, za glasove koje ne poznaje arapski jezik, u osnovi imala grafiju arapskih slova na koja su dodati različiti dijakritički znaci, tačke ili crtice. Prilagođavanje arapskog pisma našem jeziku je išlo lančano, jer su arapsko pismo uz ostale narode Evrope, Azije i Afrike „usvojili Perzijanci i Turci, koje treba istaknuti zato što je perzijski sistem arapskog

4 Frašeri, Š. S.: *Kamus-i turki*, Istanbul, 1899.

5 Pun naziv ovog djela je: *Ilmeli sa vilkom turkuan jazijon nova bosanska elfnica ovo je.*

6 Sarajlija, A.: *Mevšud (Đerđimana mevludski na jezik bosanski)*, Istanbul, (1329) 1911.

pisma uticao na turski, a pod uticajem, opet, turskog pravopisa, razvilo se i pisanje srpskohrvatskog jezika arapskim slovima ili tzv. arebica" (Mutić 1969: 101).

Sva ova pisana literatura potvrđuje da je nemoguće koristiti arapsko pismo, odnosno *arebicu*, u našem jeziku bez prilagođavanja našem glasovnom sistemu. U kojoj je mjeri to prilagođavanje obavljeno shvatit će se nakon što se predstavi nekoliko osnovnih karakteristika arapskog pisma u odnosu na naš jezik i razlike koje je bilo potrebno „pomiriti" i usaglasiti.

„Po svom principu, arapsko pismo je suglasničko pismo, pri čemu se suglasnici, dugi vokali i diftonzi označavaju, dok za kratke vokale slova ne postoje" (Smailović 1990: 74). Arapski jezik ima 28 konsonanata u odnosu na naš jezik koji ima 25. Samo petnaest arapskih konsonanata podudara se sa našim i to: b – ب, t – ت, dž – ج, d – د, r – ر, z – ز, s – س, š – ش, f – ف, k – ك, l – ل, m – م, n – ن, h – ه, j – ي. Ostalih trinaest arapskih konsonanata nema u našem jeziku i to: ' – ء, ḥ – ح, ḫ – خ, ḏ – ذ, ṣ – ص, ḍ – ض, ṭ – ط, ẓ – ظ, ʿ – ع, ġ – غ, q – ق, w – و. Pored ovih postoje i konsonanti koje ima naš jezik, a arapskom jeziku i pismu su naporedni, to su: *c, č, ć, đ, ǵ, nj, ǵ, ž*, kao i konsonanati *v* i *g* koji postoje u arapskom jeziku, ali im je izgovor malo drugačiji. *Arebica*, kao pismo koje se trebalo prilagoditi glasovnom sistemu našeg jezika, moralo je imati odgovarajuće grafeme i za ove konsonante, pa su obilježavani na različite načine, ali je najčešći bio sljedeći: c – ڨ, č – ڧ, ć – ڭ, đ – ڢ, ǵ – ڮ, nj – ڽ, p – ڤ, ž – ڭ, a za naše suglasnike *v* i *g* su uzete oznake sličnih slova u arapskom izgovoru w – و i ġ – غ.

Arapski jezik ima tri osnovna vokala. Sva ova tri vokala (*a, u, i*) pojavljuju se sa vokalima u našem jeziku. Međutim, naš jezik ima još dva vokala kojih nema u arapskom jeziku, a to su vokal *o* i vokal *e*. Njih u arapskom jeziku ima samo u kratkoj varijanti. U arapskom pismu se znacima za konsonante *alif, wauw* i *yaa* (ا, و, ي) bilježe samo dugi vokali (*a, u, i*) dok za kratke vokale ne postoje slova, oni se ne pišu i njihovo se mjesto podrazumijeva, a mogu se označiti, u određenim prilikama i za određene potrebe, pomoću dijakritičkih znakova koji se pišu iznad ili ispod suglasnika koji im u izgovoru prethode.

Čauševićeva arebica – mektebica

Svi glasovi u našem jeziku, za koje arapski jezik nema odgovarajuća slova, pisali su se uvijek logičnim oznakama. Osnovna grafija tih glasova je uvijek bila grafija najsličnijeg glasa u arapskom jeziku. Na nju su se dodavale tačke, crtice ili kvačice. Ovdje kao primjer možemo navesti naše konsonante *p* i *ž*, čije su oznake naslijeđene još iz perzijskog, odnosno osmanskog pisma. Grafička oznaka za glas *p*, koji ne postoji u arapskom jeziku, je ista kao i za njemu u izgovoru najsličniji glas *b*, samo što kod arapskog *b* ispod grafičkog znaka ima jednu tačku (ب), a kod glasa *p* je kvačica okrenuta na gore ili su tri tačke (پ). Isti je slučaj i sa oznakom za glasove *z* i *ž*. Iznad grafičke oznake u arapskom pismu za glas *z* je jedna tačka (ز), a iznad modificiranog *ž*, koje ne postoji kod Arapa, je kvačica okrenuta na dolje ili su

tri tačke (ڭ). Za slovo *dž* u arapskom jeziku je oznaka (ج), a za njemu po izgovoru najsličnije glasove su i veoma slične oznake: *đ* se piše isto kao i *dž*, a po nekim reformama sa kvačicom na gore, oznaka za *c* je sa dvije tačkice (ڿ), *č* je sa kvačicom okrenutom na gore ili tri tačke (ڮ), a *ć* sa kvačicom na dolje ili tri tačke (ڮ). Slovo *lj* se arebicom piše kao i njemu najsličnije slovo *l* (ل), osim što iznad grafičkog znaka ima kvačicu (ڵ), a *nj* se piše kao i *n* (ن), osim što je umjesto tačke također kvačica ili su tri tačke (ڼ). Kad su vokali u pitanju i kod njih je urađeno najlogičnije prilagođavanje grafičkih znakova. Samoglasnik *a* se piše onako kako se obilježava njegova duga varijanta u arapskom jeziku (ا), ili samo kao arapsko elif (ا), glas *i* se obilježava kao dugi vokal *i* u arapskom pismu (ى) ili kao crtica ispod konsonanta koji mu prethodi. Vokal *u* i vokal *o* se obilježavaju kao dugo u u arapskom pismu, osim što za u imamo iznad grafičkog znaka kvačicu okrenutu na gore (ۆ), a kod o je kvačica okrenuta na dolje (ۆ). Vokal *e* se obilježava oznakom za glotalni bezvučni frikativ *h* u arapskom jeziku (ه) ili kao crtica iznad konsonanta koji mu prethodi.

Za svako slovo bosanskog jezika Čaušević je preuzeo odgovarajući znak iz arapskog pisma, s tim što je za glasove koji ne postoje u arapskom jeziku od grafija najsličnijih glasova, dodavanjem određenih dijakritičkih znakova, tačkica ili kvačica, formirao nove znakove. Najprije je i za glas *dž* određen poseban znak, ali je na kraju ipak napravljen izuzetak, pa je ostalo da se za *đ* i *dž* koristi identična grafija. Na ovaj način dobijena je *arebica*, odnosno arapsko pismo prilagođeno fonetskom sistemu bosanskog jezika iz kog je zadržana i interpunkcija (tačka, zarez, znaci navoda).

Tabela 1. Modificirano arapsko pismo – *arebica*.

Latinica	Arebica	Latinica	Arebica	Latinica	Arebica
A, a	ا	G, g	غ	O, o	او
B, b	ب	H, h	ه	P, p	پ
C, c	ڿ	I, i	ای	R, r	ر
Č, č	ڮ	J, j	ي	S, s	س
Ć, ć	ڮ	K, k	ق	Š, š	ش
D, d	د	L, l	ل	T, t	ت
Dž, dž	ج	Lj, lj	ڵ	U, u	او
Đ, đ	ج	M, m	م	V, v	و
E, e	ه	N, n	ن	Z, z	ز
F, f	ف	Nj, nj	ڼ	Ž, ž	ژ

Verner Lefeldt je do detalja predstavio reformirana arebicu Džemaludina Čauševića, naglasivši da je grafeme za neka slova Čaušević preuzeo iz osmanskog pisma, a neke je sam formirao (Lehfeldt 2001: 273-274).

Sarajlijini „Posebni znaci i harfovi"

Za nas je također značajan pokušaj reforme arapskog pisma koji je uradio Arif Brkanić Sarajlija iz Novog Pazara. On je na početku *Mevluda*, u njegovom prozном dijelu, napisao kako će označivati glasove *c, nj, lj* i *o* koji ne postoje u arapskom jeziku (Sarajlija 1911: 2). Ostala slova su već imala uobičajen način pisanja preuzet iz osmanskog pisma. U svom prvom poglavlju „Posebni znaci i harfovi", Sarajlija predstavlja pojašnjenje kojim će se arapskim slovima označivati neki glasovi našega jezika. Sarajlijin *Mevlud* pisan je čistim i jasnim arapskim pismom, a i ove glasove našeg jezika za koje ne postoje odgovarajući grafemi u arapskom pismu, Sarajlija je opisao također arapskim pismom na našem jeziku.

„U našemu jeziku kako će se neki harfovi poznovati i učiti:

c – ovaj se harf tanko uči: ese, sunce, cvijet;

nj – ovo je kefiki nun, uči se nalik nunu: njema, njima;

lj – ovi se harf tanko uči: zemlja, hiljada;

o – ovi se harf krupno uči: on, ovo, to" (Sarajlija 1911: 2).

Na ovaj način, prikazivanjem uputstva kako će se neka slova koja ne postoje u našem jeziku prilagoditi arapskom pismu, Arif Sarajlija se upisao u red onih koji su vršili reformu arebice. Kako je ovaj tekst od velikog značaja za reformu arapskog pisma i njegovo prilagođavanje bosanskom jeziku, na kojem je Sarajlija napisao svoj *Mevlud*, u nastavku ćemo ga prikazati u izvornom obliku iz štampanog *Mevluda* Arifa Sarajlije.

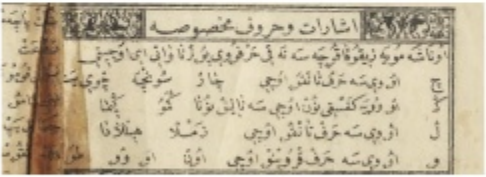

U vrijeme pisanja ovog mevluda još nije bila urađena reforma arapskog pisma i njegovo opšte prihvaćeno prilagođavanje našem jeziku. Da bi se lakše čitao mevludski tekst napisan arebicom, pored svakog stiha u kom bi se pojavilo neko od slova čija je modifikaciju začinio Sarajlija (c, lj, nj, o) sa strane je napisano to slovo u modificiranom obliku, kao podsjetnik za njegovo izgovaranje pri čitanju.

Vremenom je arebica postala pismo koje su koristili isključivo Bošnjaci. Velika je borba bila da se ovo pismo održi u upotrebi. Najbolji dokaz te borbe je pismo koje je objavio list *Musliim* 1911. godine. Pismo je upućeno Saborskom klubu muslimanskih poslanika Bosne i Hercegovine i u njemu se jasno traži da

se arapsko pismo pored latinice i ćirilice uvode u službenu upotrebu. „Do danas je u našoj domovini službeno uvedena latinica i ćirilica, dočim arapskom pismu, kojim se služimo mi muslimani, nije bilo mjesta. Ovaj se postupak ne može ni na koji način opravdati i ne znači ravnopravnost, nego zapostavljanje nas muslimana, kojima je arapsko pismo tradicionalno" (Muallim 1911: 34). Istim se pismom tražilo i da se svi putokazi i ostala obilježja pišu ovim pismom, jer iako mladi naraštaj uči latinicu, stariji muslimani osim arapskog ne poznaju nijedno drugo pismo. Uvođenje ovog pisma u službenu upotrebu je i pokazatelj da na ovim prostorima žive i muslimani, jer je arapsko pismo obilježje muslimana. Koliko je arebica bila u upotrebi može se također vidjeti iz ovog pisma koje je objavio list *Muallim* gdje se kaže „mi bosansko-hercegovački muslimani nismo prije okupacije ni u praktičnom životu znali za kakvo drugo pismo osim za arapsko, kojim smo se u svakom pogledu služili" (Muallim 1911: 36).

Ovaj zahtjev nije prihvaćen, o njemu se čak nije ni vodila posebna, već samo usputna rasprava. Arebica, međutim kod nas nikada u potpunosti nije izbačena iz upotrebe. Ona je uvijek postojala kod, dodiše, vesma rijetkih pojedinaca, najčešće muslimanskih vjerskih lica, koji su je njegovali. Ostale su sačuvane knjige koje je u svojoj mektebskoj[7] nastavi, i nakon Drugog svjetskog rata, koristio Ismail efendija Filibalić, imam novopazarske Bor džamije. Sve su one napisane arebicom. Hafiz Abdulah Kačapor, imam Hajrudin džamije u Novom Pazaru, je hutbe, ali i druga predavanja, sve do svoje smrti pisao isključivo arebicom. Mnoga od tih predavanja su sačuvana u rukopisu. I ostali vjerski službenici i džamijski imami, ne samo u Novom Pazaru, već i na čitavom prostoru gdje su živjeli Bošnjaci, su duboko u drugoj polovini XX vijeka koristili arebicu kao jedino pismo pri pisanju prvenstveno vjerskih predavaja. A mevlud, kao najpopularnije djelo albanijalno literature, redovnim preštampavanjem također je čuvao arebicu od potpunog zaboravа. I danas se na većem dijelu našeg govornog područja, na mevludskim svečanostima, čitava mevludski tekst napisan arebicom. Ona je tako postala pismo koje je u jednom trenutku zabranjeno, ali se ipak zadržala u upotrebi, dodiše minimalnoj.

7 Vjerska nastava koja se najčešće održava u džamijama.

Literatura

1. Bačićanin, F., *Albanijado pjesnik Arif Sarajlija* / *Kultura: U potrazi za novom paradigmom: tematski zbornik u 4 knjige*. – Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, knj. 2, 2013. – str. 389-404.
2. Bajraktarević, F., *Arebica kao treći alfabet naše pismenosti* / „Anali Filološkog fakulteta" (Beograd). – (1967), str. 149-151.
3. Frašeri, Š. S., *Kamus-i turki*. – Istanbul: [s. n.], 1899.
4. Handžić, M., *Književni rad bosanskohercegovačkih muslimana*. – Sarajevo, 1933, (separat).
5. Hitti, P., *Istorija Arapa: od najstarijih vremena do danas*. – Sarajevo: Veselin Masleša, 1973.
6. Huković, M., *Albanijadno književnost i njeni stvaraoci*. – Sarajevo: Svjetlost, 1986.
7. Humo, H. O., *Sehletul-vasul*. – Istanbul, 1869; Sarajevo, 1875.
8. Janković, S., *Ortografsko usavršavanje naše arabice u štampanim tekstovima: Uticaj ideja Vuka Karadžića* / „Prilozi za orijentalnu filologiju" (Sarajevo). – god. 1988, knj. XXXVIII (1989), str. 9-40.
9. Lehfeldt, W., *L'écriture arabe chez les slaves* / „Slavica occitania" (Göttingen). – br. XII (2001), str. 267-282.
10. Muftić, T., *O arebici i njenom pravopisu* / „Prilozi za orijentalnu filologiju" (Sarajevo). – god. 1964-1965, knj. XIV-XV (1969), str. 101-121.
11. Pavlović, M., *Manjforica – Manjforača* / „Glasnik Srpske akademije nauka" (Beograd). – knj. I (1949), str. 168-169.
12. Peco, A., *Narodni jezik u književnosti srpskohrvatskog jezičkog područja u predkosovskom periodu sa posebnim osvrtom na bosansko-hercegovačke prilike* / „Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor" (Beograd). – knj. XXXIX, sv. 1-2 (1973), str. 58-72.
13. Pešikan, M., Jerković, J. i Pižurica, M., *Pravopis srpskoga jezika*. – Novi Sad: Matica srpska, 1993.
14. Pismo muslimana grada Brčkog, *Za arapsko pismo* / „Muallim" (Sarajevo). – god. II, br. 3 (1911), str. 33-37.
15. Sarajlija, A., Terdžuman mevludski na jezik bosanski. – Istanbul, 1911.
16. Smailović, N., *Leksikon islama*. – Sarajevo: Svjetlost, 1990.
17. Sokolović, O. A., *Pregled štampanih djela na srpskohrvatskom jeziku muslimana BiH od 1878-1948*. – Sarajevo: Vrhovno islamsko starješinstvo, 1959.
18. Traljić, S., *Arebica ili hrvatica* / *Reis Džemaludin Čaušević: prosvjetitelj i reformator*. – knj. 1, Sarajevo: Ljiljan, 2002.
19. Truhelka, Ć., *Bosančica. Prilog bosanskoj paleografiji* / „Glasnik Zemaljskog muzeja BiH" (Sarajevo). – knj. IV (1889), str. 81.
20. Zelić-Bučan, B., *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*. – Split: Historijski arhiv, 1961.

Fuad Bačićanin
Museum „Ras" Novi Pazar

Arabica, a Modified Arabic Alphabet in Several Century Use with Us

Abstract: As the Ottoman State expanded on the Balkan, thus the Arabic alphabet appeared with us. Firstly used by the administrative Ottoman management and their administration, this alphabet took its place by the time in written communication and it was so spread out, it had to be adjusted to our sound system. In the beginning period, the Ottoman alphabet was used, the Ottoman version of the Arabic alphabet, so as later on, each author for himself, adjusted the graphemes to our sound system. All these adjusted forms of the alphabet had sense but they did not have a wide public support. One of the reformers of the Arabic alphabet and its adjustment to our sound system was Arif Birkanic Sarajlija from Novi Pazar. Reis Dzemaludin Causevic modified the Arabic alphabet and made a unique alphabet of Arabica, and it was widely used in public. All printed books were written in Causevic's Arabica, so-called old one or Maktab's one.

The Arabic alphabet, i.e. Arabica was used for several centuries in this speaking area. The Muslim population completely accepted it since it was the Quran alphabet, either. At the beginning of XX century, Arabica was forbidden, but with individuals, mostly religious persons, it remained in its permanent use. With this paper, we want to direct the attention onto Arabica, one of the three alphabets used in our area in their widest.

Key words: Arabica, Arabic alphabet, Ottoman State, Turkish language, Dzemaludin Causevic, Arif Sarajlija

Avdija Salković
Narodna biblioteka „Dositej Obradović"
Novi Pazar

UDK 28-505(497.11)
398.332(:1-497.6)(497.11)

UČAJLUCI U ISLAMSKOJ TRADICIJI I KULTURI BOŠNJAKA NOVOPAZARSKOG SANDŽAKA

Sažetak: *Običaji, ili kako je kod Bošnjaka odomaćeno adeti[1], predstavljaju dio cjelokupnog kulturnog nasljeđa jednog naroda, a manifestaju se načinom vladanja i djelovanja pojedinca i grupa u, za njih, životno važnim prilikama[2]. Brižnim vremenom, običaji se prenose s generacije na generaciju i može se reći da su jači od bilo kakvih zakona. Negdje su, čak, postali i sam zakon! Dešava se da neki običaj, iz bilo kakvog razloga nestane iz jedne ljudske zajednice, nakon čega ga ona, kada osjeti nedostatke njegove ljepote, nastoji ponovo vratiti i oživjeti kroz folklor i druge oblike. Vjerovatno, kao najizlomljeniji primjer ovakvog stanja, možda bi se mogla navesti indijanska plemena Sjeverne Amerike i njihov kulturni i svepošti egzodus.*
Ovaj rad tretira UČAJLUKE[3], tri sveta islamska mjeseca, tj. jedan segment iz (vjerskih) običaja Bošnjaka, Bogumila, dobrih kršćana[4], islamiziranih Slavena, koji danas žive, osim u Bosni i Hercegovini, još u Sandžaku, Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj i širom svijeta. Tokom izrade konsultovane su relevantne zbirke hadisa (Muhammedovih izreka), poput Buharijeve i Muslimove, sam Kur'an, djelo Učajlar turskog učenjaka Mustafe Nedžmija Bursalija i dr. Pored toga, u radu su sadržana i istraživanja i lične impresije autora.

Ključne riječi: *učajlucci, Bošnjaci, redžep, šaban, ramazan, odabrane noći*

UVOD

Malo je naroda, skupina, plemena kod kojih je vjera (ili neka druga dogma i ideologija) u tolikoj mjeri utjecala na život i kulturu, kao što je to slučaj sa utjecajem islama na sveukupan život Bošnjaka. Poznato je da je srednjovjekovna Bosna propala na taj način što je izgubila rat sa Osmanlijama i da je kao posljedica toga došlo do propasti njene samostalnosti i vladavine njenih kraljeva. Do ovakvog razvoja događaja nije došlo odjednom, nego je akcija *Osmanlija* uslijedila nakon višegodišnje

1 *tur.* adet - običaj
2 Muftić, Edib. *Običaji Bošnjaka*. Zagreb: Preporod, 1997, str. 9.
3 *tur.* üç - tri
4 Pripadnici Crkve bosanske sebe su smatrali pripadnicima prave vjere i nazivali su se *dobri kršćani*.

kombinovane diplomatske igre i ograničenih vojnih intervencija.[5] Uostalom, to je bila opšte poznata taktika turskog vojevanja. Dakle, 1463. godine Bošnjaci se susreću sa islamom i to u situaciji kada vjerske prilike u Bosni nisu bile nimalo ružičaste. Oba zadnja kralja Bosne, pod neprestanim pritiscima katoličkog klera i Vatikana, oštro su progonila pripadnike Crkve bosanske i nasilno su pokrštavali bosansko stanovništvo.[6] Treba istaći, da su to činili nasuprot viševjekovnoj tradiciji vladavine u državi koja je bila prožeta tolerancijom prema vjerskim razlikama. Posljednji kraljevi upustili su se u trgovinu sa Vatikanom nadajući se pomoći protiv Turaka, koja je i tada, kao i nebrojeno puta prije izostala. Uzimajući u obzir veoma složenu političku situaciju, a i mnoge bliskosti između bogumilske i islamske dogme, izgleda da su progonjeni kršćani islam i Osmanlije prihvatili kao *nešlem sa ranu*. U narednih stotinak godina, što se može ocijeniti kao veoma brzo, velika većina stanovništva prihvatila je novu vjeru.

Ova, za Bošnjake nova vjera, na Balkan je donijela kulturu i civilizaciju koje su se još sa arapskim osvajanjima širile vrlo brzo. Za kratko vrijeme Arapi su zavladali Sjevernom Afrikom, dok su područja Srednje Azije samovoljno ušla u islam. Već početkom VIII vijeka Arapi sa islamiziranim Berberima iz Sjeverne Afrike osvajaju tadašnju srednjovjekovnu Španiju, u nju donose duh i kulturu orijenta koji na prostorima Pirinejskog poluotoka, trajući sve do kraja XV vijeka, doživljavaju svoj vrhunac, i ostavljaju za sobom djela od čije kulturne i naučne dimenzije i danas zastaje dah.

Da bi se mogla shvatiti svojevrsna vjerska konotacija muslimanskih običaja, potrebno je u najkraćim crtama upoznati se sa temeljima islamske vjere i dužnostima koje proizilaze iz njih. Kako se ni islam, kao ni ostale religije, ne očituje samo vjerovanjem i obaveznim vjerskim obredima i dužnostima, nego u velikoj mjeri i brojnim običajima, onda je prirodno da su tokom historije svi običaji naroda koji su primili islam, bili usklađivani sa moralnim načelima *Kur'ana*[7] i *sunneta*[8], pa ih radije nazivamo vjerskim običajima.

Vjerski običaji predstavljaju onaj dio ponašanja muslimana koji je dugotrajnim vršenjem postao dio ustanovljene vjerske tradicije na određenom području. Zbog takvog karaktera, vjerski običaji se u svijesti vjernika povezuju sa vjerom i počinju čak i onda kada se ne vrše izričiti vjerski obredi.[9]

Kao potvrda ovih riječi poznatog teologa i pravnika prof. Fikreta Karčića, može se navesti fenomen ***Mevlida*** (proslave rođenja poslanika Muhammeda), kojeg u islamskim kanonima nema i kojeg mnogi muslimani ne poštuju, a koji je u praksi na prostorima Balkana odigrao ključnu ulogu u očuvanju vjere i vjerskog identiteta Bošnjaka tokom vladavine komunizma.

5 Filipović, Muhamed. *Ko smo mi Bošnjaci*. Sarajevo: Prosperitet, 2007, str. 155.
6 Isto.
7 Sveta knjiga muslimana
8 ar. sunnet - tradicija (ono što je poslanik Muhammed radio ili je naređivao da se radi)
9 Karčić, Fikret. *Značenje i islamizacija islama u sjeverozapadnoj Africi*. Zagreb: Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, 1990.

Temelji islamske vjere

Kada se spomene islam, treba poći od tri opšta pojma čijem je definisanju posvećeno mnogo pažnje u islamskoj teologiji: islam, din i iman.[10]

Islam predstavlja glagolsku imenicu koja na arapskom jeziku znači *potpuno prepuštanje Bogu*. Iz ovoga se može zaključiti da je musliman onaj ko se istinski pokorio Allahovoj volji.

Riječ *din* ekvivalentna je sa riječju *vjera*. Mnogi savremeni muslimani ovu riječ uglavnom osjećaju i tumače kao *religiju*. Za većinu vjernika to je istovremeno objavljena Božija istina, tj. uputa na Pravi put[11]. Ona predstavlja cjelinu vjerskih dužnosti i normi, kao i njihovo prakticiranje u svakodnevnom životu.

Riječ *iman* predstavlja i najizrazeniji pojam vjerovanja i može se reći da odražava intimnu istinu islamskog vjeroispovijedanja. Iman znači vjeru, prakticiranje, ubjeđenje. To je rezultat *fikru* (razmišljanja), *zikru* (spominjanja) i šukura (zahvale). Iman je svjesnost o Bogu iz koje se rađaju strahopoštovanje i ljubav. Imanom se iznova i iznova potvrđuje i osnažuje iskorski sporazum između duša i njihovog Gospodara. Kako se navodi u Kur'anu: *I kad je Gospodar tvoj iz kičme Ademovih sinova izvo potomstvo njihovo i zatražio od njih da posvjedoče protiv sebe: "Zar Ja nisam Gospodar vaš?" - oni su odgovorili: "Jest, mi svjedočimo".*[12]

Kada je ova riječ u pitanju, može se još i reći da *nema dina bez imana*, odnosno, *nema religije bez vere*.[13]

Temeljna načela *imana* sastoje se od šest imanskih *šartova*, odnosno šest vjerskih uslova. Da bi neka osoba mogla biti musliman, ona mora posjedovati:

- vjeru u Božije Jedinstvo, u Božija Jedinoću;
- vjeru u postojanje Božijih meleka/anđela;
- vjeru u postojanje Božijih knjiga;
- vjeru u postojanje Božijih poslanika;
- vjeru u postojanje Sudnjeg dana;
- vjeru u Božije određenje.

Ova načela nikada se ne smija preispitivati i nikada ne mogu biti podvrgnuta bilo kakvom modificiranju.

S obzirom da islam od čovjeka traži da svojim djelima dokaže ono što srcem vjeruje i tvrdi, pored temeljnih načela vjerovanja, postoji još i *pet islamskih šartova*, tj. pet islamskih dužnosti. To su:

10 Tanasković, Darko. *Islam: dogma i život*. Beograd: SKZ, 2008, str. 65.
11 Isto, str. 67.
12 Kur'an (VII, 172)
13 Tanasković, Darko. *Islam: dogma i život*. Beograd: SKZ, 2008, str. 67.

- šehada, tj. javno svjedočenje postojanja Božije Jednoće i Muhammedovog poslanstva;
- obavljanje pet dnevnih namaza (molitvi);
- post u mjesecu ramazanu;
- davanje zakata (obavezno udjeljivanje dijela imetka);
- odlazak na hadždž (bar jednom u životu hodočastiti Mekku i Medinu).

Muslimani vjeruju da je prije poslanika Muhammeda, kao zadnjeg Allahovog poslanika, bilo mnogo drugih poslanika[14], tako da ni svi običaji, shvatanja i zakoni nisu ni morali biti u potpunom neskladu sa moralnim načelima islama. Uzimajući za mjeru navedene imanske i islamske šartove, možda ih je ponegdje trebalo samo redefinirati i modificirati i na taj način dovesti u željeni red.

Vrijednost vremena u islamu

S obzirom da govorimo o mjesecima, dakle, o dijelovima vremena, o određenim vremenskim intervalima, potrebno je naglasiti i važnost koju muslimani pridaju vremenu. Počev od svakodnevice, jedan muslimanski vjernik koji obavlja pet dnevnih molitvi, stalno je na oprezu i iščekivanju *namaskog vakta*. A, i činjenica da se i Allah u nekoliko dijelova Kur'ana zaklinje vremenom, govori o važnosti ovog pitanja. U prilog ovome najbolje govori sljedeća kur'anska *sura*:

- Tako mi vremena - čovjek, doista, gubi! Samo ne oni koji vjeruju i dobra djela čine, i koji jedni drugima istinu preporučuju i koji jedni drugima preporučuju strpljenje.[15]

Iz ovih Allahovih riječi, jedan musliman razumije da mu je vrijeme dato u svojstvu svjedoka i najvećeg iskušenja: ako ga ispuni kako treba – a to podrazumijeva da ga ispuni dobrim djelima – onda će se ono pretvoriti u najljepši poklon koji je mogao dobiti od svoga Gospodara; u suprotnom, čovjek je samo na gubitku. Analogno ovim uputama, musliman je dužan da svaki tren svoga života iskoristi u službi dobra.

Arapska, lunarna godina

Muslimani cijelog svijeta, pa tako i Bošnjaci, svoje vjerske obrede (ibadete), obavljaju prema lunarnom kalendaru. Lunarna godina ima 12 mjeseci i nije povezana sa godišnjim dobima tako da „klizi" prema solarnim datumima za oko 10 ili 11 dana na godišnjem nivou, vraćajući se na istu poziciju u odnosu na solarnu svakih 34 islamske godine. Ova činjenica veoma je bitna tokom posta u mjesecu ramazanu. Ukoliko bi se pratila solarna godina ovaj mjesec uvijek bi padao u isto doba godine, i da se to

14 Kur'an spominje imena 25 poslanika. Iz priznatih islamskih djela saznajemo da ih je bilo oko 120.000.

15 Kur'an (103)

desilo, recimo, u nekom od zimskih mjeseci kada su dani najkraći, tako bi i post bio kratak. Na ovaj način, jedan musliman za vrijeme svoga života doživi post kako u najdužim, ljetnim, tako i u najkraćim, zimskim danima. Osim posta u mjesecu ramazanu, isto tako se i ostale odabrane noći i dani slave shodno arapskom kalendaru.

Arapsku godinu čine sljedeći mjeseci: muharrem, safer, rebiulevel, rebiulahir, džumadelevel, džumadelahir, *redžep*, šaban, ramazan, ševal, zulkade i zulhidže.

Učajluci – mjeseci velike vrijednosti

Među dvanaest arapskih mjeseci, u našem narodu tri su poznata pod imenom učajluci[16]. To su:

- redžep,
- šaban,
- ramazan.

Ovim mjesecima su i predislamski Arapi pridavali veliki značaj. Primjera radi, kada bi nastupilo vrijeme učajluka obustavljana su sva neprijateljstva. Ono što ih čini posebnim, ili *muhterek*, jesu događaji koji su se odigrali u njima. Svakako, *Lejletul Kadr / Noć određenja*, koja se nalazi u posljednjoj trećini mjeseca *ramazana*, spada u red najvrijednijih događaja u cjelokupnoj ljudskoj historiji. Od mnogih mudrosti koje krase ovu noć, početak objave Kur'ana jeste ona najblistavija.

Dakle, imajući svijest o vrijednostima kojima su se okitili ovi mjeseci, svaki musliman sa posebnom pažnjom vodi računa o svom ponašanju, a sve u skladu s kur'anskim ajetom o vrijednosti vremena spomenutog u prijašnjem poglavlju.

Redžep – Allahov mjesec

Mjesec *redžep* prvi je u nizu blagoslovljenih mjeseci. Prenosi se da je poslanik Muhammed rekao da ovaj mjesec pripada Allahu, pa ga zbog toga muslimani nazivaju još i šehrullah - Allahov mjesec. Kao što je i prije rečeno, još od vremena prvog čovjeka Adema, ovaj mjesec je cijenjen i slavljen, a predislamski Arapi odlagali su oružje i tada bi i nad neprijateljstvima navlačili zastor mira. Tada se poštovalo načelo da *kada bi sreo i sina ubicu svoga oca, sputao bi glavu i prošao bi mirno pored njega*.[17]

Sunnet, odnosno sve ono što je poslanik Muhammed radio, govorio, navodivao i savjetovao drugima da rade, ili zabranjivao da rade, predstavlja okosnicu ponašanja jednog muslimana. U islamskoj terminologiji Muhammedove riječi spominju se još i kao *hadis*. Samim tim, ova načela predstavljaju i okosnicu kulture muslimana, bez obzira na naciju kojoj pripada i geografski prostor na kojem se nalazi. Zato, kada su u pitanju vrijednosti ovog mjeseca, a i sve ostalo, musliman se obraća riječima poslanika Muhammeda. A, on je o mjesecu *redžepu* rekao sljedeće:

16 Od turske riječi üçaylık. Predstavlja period od tri mjeseca.

17 Necati Bursali, Mustafa. Üçaylar. Istanbul: Erhan, 1997, str. 49.

- Postoji pet noći u kojima se molitve ne odbijaju: prva noć redžeba, petnaesta noć ša'bana, noć uoči petka, noć uoči Ramazanskog bajrama i noć uoči *Kurban-bajrama.*[18]

Kada bi nastupio ovaj odabrani mjesec, on bi često činio sljedeću dovu:

- Moj Allahu! Redžeb i Ša'ban učini dobrim i blagoslovljenim za nas. Počini nas do ramazana.[19]

U spomenutim noćima pobožni ljudi predaju se molitvi i kako u svome djelu Üçaylar kaže turski učenjak Mustafa Nedžati Bursali, *gube svaku vezu sa ovim svijetom.*[20] Ovaj mjesec predstavlja uvertiru za najodabraniji mjesec, mjesec ramazan, tako da sa njegovim početkom vjernik počinje intenzivnije obavljati svoje obrede.

Jedan obred kojem se u mjesecu *redžebu* pridaje važnost jeste post, i iz islamske tradicije može se vidjeti da je to najbolje činiti ponedjeljkom i četvrtkom, u danima koji su inače svrstani u odabrane. Jedan vjernik vjeraje da će za post dobiti veliku nagradu od Allaha, a potporu da to čini kad god može, opet nalazi u riječima poslanika Muhammeda:

- Ko u svakom mjesecu posti po tri dana, kao da je postio cijelog života.[21]

Poseban intezitet nagradi daje činjenica da se radi o dobrovoljnom postu.

Bošnjaci Bosne i Sandžaka u ovom mjesecu intenziviraju još i *mevlud*, odnosno obred kojim se slavi rođenje poslanika Muhammeda. Inače, *mevlud* predstavlja spjev u kojem su opisani pojedini segmenti Muhammedovog života, najčešće rođenje i uzdignuće (miradž) i dr. Ovih religijskih spjevova ima mnogo, međutim, kod Bošnjaka su najprisutniji i najčešće izvođeni *Mevlud od Gaševića* i *Mevlud Arifa Sarajlije*. Može se reći da ne postoji kuća u kojoj se tokom *ećejluka* ne prouči[22] mevlud. Na određeni dan domaćin pozove učače mevluda (najčešće su to hodže), svoje prijatelje, komšije i rodake koji se u jednoj skrušenoj i pobožnoj atmosferi prisjete Poslanika. Obično se mevlud organizira u kući, rjede u džamiji, a danas je sve učestalija pojava i organiziranja mevluda u ugostiteljskim objektima. Nakon proučenog mevluda, slijedi prigodna zakuska (ručak ili večera) na kojoj se služe tradicionalna jela. Šerbet (od meda ili limuna) ili, u najboljem slučaju, dulsija (ružina vodaj, jeste još jedan neizostavan aspekt ove vjerske prigode i služi se u posebnom trenutku programa koji opisuje samo rođenje. Tada svi prisutni ustaju na noge, prigodnim spomenom / salavatom spominju Muhammeda i ispijaju posluženi šerbet. Ovakav način izvođenja mevluda svojstven je muslimanima Turske i Balkana. S

18 Hadis prenijet iz zbirke *Džamiussagir*, a prenosi ga Ibni Omer.

19 Prenijeto iz zbirke *Džamiussagir*.

20 Necati Bursali, Mustafa. Üçaylar. Istanbul: Erhan, 1997, str. 50.

21 Hadis prenijet iz zbirke *Tergib ve Terhib*.

22 Vezano za Kur'an, muslimani ne upotrebljavaju glagol čitati, već učiti. S obzirom da mevlud predstavlja religijski spjev o poslaniku Muhammedu, o najodabranijem biću, iz velikog poštovanja prema njemu, također se i za mevlud koristi glagol *prouči*. Glagol *prouči* govori o činjenici da se ne radi o štiva koje prosto treba iščitati, već o učenju što je vrijedno pažnje i proučavanja.

obzirom da opis mevluda nije tema ovog rada, ovdje sa date samo neke smjernice, a imajući u vidu važnost u očuvanju bošnjačke tradicije u protekłom periodu, svakako da ova vjersko-kulturna manifestcija zaslužuje jednu sveobuhvatnu analizu.

Nastupanjem mjeseca *redžepa* i kuće i gradske mahale zamirišu mirisom hrane i neodoljive *halve*. U ovom odabranom mjesecu nalaze se dvije blagoslovljene noći kojima muslimani pridaju veliki značaj: *Lejletul Regaib* i *Lejletul Miradž*.

Lejletul Regaib – Noć začeća – Noć želja

Noć uoči prvog petka u mjesecu *redžepu* naziva se *Lejltul Regaib*. Kod Bošnjaka ona je još poznata i kao Noć začeća ili Noć želja. Obilježava se kao trenutak u kojoj je nagoviješten dolazak posljednjeg poslanika Muhammeda. *Regaib* znači *dostizanje nečega što je dugo očekivano, veliko dobročinstvo*, što svakako aludira na veliku vrijednost čovjeka zbog kojeg je ova noć i dobila ovako veličanstven epitet.

Smjernice za ponašanje u ovom blagoslovljenom trenutku, muslimani nalazi i hadisima:

- Ne budite nemarni prema noći prvog četvrtka u mjesecu redžepu. To je noć koju mnogi nazivaju Lejletul Regaib.[23]

- Ko bude proveo jednu noć redžepa u ibadetu[24] *i postio taj dan, Allah će ga nahraniti džennetskim plodovima.*

U čast ove večeri u džamijama se organiziraju prigodne svečanosti na kojima prisustvuje veliki broj vjernika. Tom prilikom, vjerski autoriteti drže predavanja, uče se Kur'an i *mevlud*, pjevaju se pobožne pjesme. Shodno svome vjerskom uhljeđenju i svijesti koju posjeduju, neki vjernici u ovoj noći, kao i u drugim odabranim noćima, sami u svojim kućama, obavljaju veoma pohvaljene noćne molitve. Obično se nakon ovako intenzivnog vjerskog angažmana sutrašnji dan provodi u postu. Na licima ljudi koji ovaj vjerski čin obavljaju zaista iskreno, može se primijetiti skrušenost i blažena smirenost.

Lejletul Miradž – Noć uzdignuća

Lejletul Miradž je noć o kojoj govore i Kur'an i hadis i predstavlja Muhammedovo uzdignuće u nebeske predjele koje se desilo 26. noći mjeseca *redžepa*. Ovaj događaj odigrao se u jednom od najtežih perioda poslanstva poslanika Muhammeda, neposredno nakon gubitka svoje supruge Hatidže i njegovog strica Ebu Taliba, inače njegova dva najveća pomagača. O ovom veličanstvenom, skoro nevjerovatnom, događaju Kur'an kaže:

- Neka je slavljen Onaj Koji je proveo Svoga roba od Mesdžidul Harama (Kabe) do Mesdžidul Aksa (Jerusalim) čiju smo okolinu blagoslovili kako bismo mu znamenje Naše pokazali. Zaista On sve čuje i sve vidi.[25]

23 Hadis prenosi Ebu Hamid El-Gazali u svome velikom djelu Ihja-u-lumidin.

24 tur. ibadet - molitva, sve ono što se čini radi pridobijanja Božije milosti.

25 Kur'an (17, 1)

Ovom prilikom poslanik Muhammed uzdignut je na najviše nebo i bornvio je u blizini Allaha. Na taj način on je prešao granicu koju niko prije njega nije. Kur'an to potvrđuje riječima:

- On Ga je i drugi put vidio... Vidio je najveličanstvenija znamenja Gospodara svoga.[26]

Uzimajući u obzir kur'anski govor, muslimani vjeruju da je na *Miradžu*, poslanik Muhammed razgovarao sa Allahom bez posrednika. Zbog samog čina i zbog onoga što je Muhammed donio sa tog nevjerovatnog putovanja, muslimani širom svijeta slave 26. noć mjeseca *redžepa*.

Ša'ban – Poslanikov mjesec

Kako je prije navedeno, poslanik Muhammed prisvojio je mjesec **ša'ban** riječima **ša'ban je moj** mjesec. Njegovim nastupanjem raste i uzbuđenje vjernika, jer su sve bliži mjesecu *ramazanu*. Poslanik Muhammed se u ovom mjesecu ogrtao još većom bogobojaznošću. Prenosi se da je mnogo postio i da je tim povodom rekao:

- Mjesec između redžepa i ramazana tako je zaboravan mjesec, a ljudi su tako nemarni prema njemu! U ša'banu se djela podižu Gospodaru i ja želim da se moja djela podignu dok postim.[27]

Čineći što više vjerskih obreda, zahvaljujući na svemu što mu Allah daje, stalno u svijesti držeći vrijednost ovog mjeseca i pažnju koju mu je Muhammed posvećivao, musliman se trudi da intenzivnom duhovnom nadgradnjom što više uveća svoj ugled kod Allaha. U tom smislu, vodi računa o svom ponašanju, govoru, izgledu, posjećuje predavanja i druge vjerske manifestacije, pokušava **činiti** što više dobrih djela.

Mjesec **ša'ban** ukrašen je jednom noći u kojoj se raspoređuju događaji za cijelu godinu, upisuju oni što će te godine umrijeti i oni što će obaviti hadžiluk. To je *Lejletul Berat*, ili Noć oprosta.

Lejletul Berat – Noć oprosta

U vezi ove blagoslovljene večeri poslanik Muhammed je rekao:

- Kada nastupi sredinja noć ša'bana, u njoj klanjajte molitvu a po danu postite. Zaista se Uzvišeni Allah, sa zalaskom sunca, pojavljuje na ovozemljetskom nebu i onako se obraća Svojim robovima: „Zar nema nekog ko traži oprosta, da mu oprostim grijehe? Zar, nema nekog ko traži opskrbu, da ga opskrbim? Zar, nema nekog ko je nesretan, da mu dam zdravlje?" I onaj Božiji govor traje sve dok zora ne zarudi.[28]

26 Kur'an (53, 13-16)

27 Hadis prenosi čuveni sakupljač hadisa Nesai. Necati Bursali, Mustafa. Üçışık. Istanbul: Erkam, 1997, str. 69.

28 Hadis prenose sakupljači Tirmizi i Ibn Madžbže.

S obzirom da se ove noći određuje ono što će ga snaći u narednoj godini, musliman joj pristupa u jednom stanju kojim dominiraju bogobojaznost, ljubav, strah i sreća. I opet se te večeri vjernici slivaju u džamije i mjesta na kojima se veliča Allah.

Ramazan – mjesec ummeta[29]

U vezi *učajluka* poslanik Muhammed je rekao:

- *Rečen je* Allahov, **ša'ban** je moj, a *ramazan* je mjesec moga ummeta.

U ovom radu spominjani turski učenjak Mustafa Nedžati Bursali poglavlje svoje knjige koje govori o *ramazanu*, započinje sljedećim riječima:

- *Kako god ljudi na zemlji i meleci na nebesima imaju svoje velikane, tako i mjeseci i dani imaju svoje sultane. Ramazan je sultan 11 mjeseci. On je mjesec Kur'ana, mjesec milostiva i Božije milosti...*[30]

Kronisanje mjeseca *ramazana* ovakvim vrijednostima, svakako, vezano je za Časni Kur'an. Ova sveta Knjiga svih muslimana počela se objavljivati upravo u ovom mjesecu i pretpostavlja se da se to desilo u njegovoj 27. noći:

- *U mjesecu ramazanu počelo je objavljivanje Kur'ana, koji je putokaz ljudima i jasan dokaz Pravoga puta i razlikovanja dobra od zla.*[31]

Ramazan je i mjesec velikog posta koji predstavlja obavezu za svakog punoljetnog, fizički i mentalno zdravog muslimana. Allah u Kur'anu kaže:

- *O, vjernici! Propisuje vam se post, kao što je propisan onima prije vas, da biste se grijeha klonili.*[32]

Tokom *ramazana* posti se svaki dan i to od zore pa do zalaska sunca. Pored toga što se sastoji od odricanja od jela i pića, svaki postač mora se odreći i svih ovosvjetskih, preventivno tjelesnih užitaka. Pored stomaka, mora postiti i jezik. Dakle, čovjek se mora uzdržati od ružnog i besportrebnog govora. Postom musliman postiže kontrolu nad svojim djelima, a posebnim molitvama i plemenitim mislima obogaćuje svoj život. On se na ovaj način suosjeća sa gladnima. Ova izvanredna vjerska obaveza, čovjeka koji je izvršava iskreno, čini humanijim i suosjećajnijim i u svakom pogledu boljim.

Pored redovnih dnevnih namaza, musliman će obavljati i *teravih-namaz*, dobrovoljni namaz koji se obavlja u džamiji nakon obaveznog noćnog jacijskog namaza. Kod Bošnjaka, ovaj namaz je poznat i kao *teravije*. Teravije su veoma posjećene i nerijetko džamije postanu tijesne da prihvate sve vjernike. Simpatičan prizor predstavljaju i djeca koja se u grupama slivaju u džamije.

U zadnjim danima *ramazana* muslimani udjeljuju *sadakatul fitr* i *zekat*. *Sadakatul fitr* obaveznan je udjeliti svaki musliman koji je tokom *ramazana* postio, dok *zekat* predstavlja obavezu samo onih imućnijih. U islamu su jasno definirane

29 ar. ummet - muslimanska zajednica.

30 Necati Bursali, Mustafa. Üçaylar. Istanbul: Erhan, 1997, str. 89.

31 Kur'an (1, 185)

32 Kur'an (1, 183)

kategorije kojima pripadaju ova socijalna izdvajanja i prvenstvo imaju najsiromašniji slojevi zajednice.

Ramazan zauzima središnje mjesto među temeljnim dužnostima muslimana. On predstavlja doba kada čovjek vrši određene korekcije u svome životu. Za vrijeme *ramazana* nema dosađivanja, *ubijanja vremena*, dokolice. Ovi se blagoslovljeni trenuci moraju potpuno iskoristiti na najbolji mogući način. Muslimanu koji čvrsto odluči postiti, sva ova odricanja ne padaju teško, jer nakon posta čeka ga zadovoljstvo *iftara* i sve ostale dopuštene blagodati.

Iftar

Veliki bošnjački lirik, Musa Ćazim Ćatić, na sljedeći način dočarava prediftarsku atmosferu:

Suton se spušta mirisav ko smilje
I sipnje zemljom svoje mjine čare -
Gle, mujezini već pale kandilje
I svijet ostavlja trge i pazare.
A suton pada mirisav ko smilje...
Pobožni ljudi za soframa sjede,
Molitve usne šapću im ti'o
Radosnim okom u sutone gledе -
Blješdilo sveto post im lice sviju;
Al oni veselo za soframa sjede.

Iftar, u Bošnjaka odomaćen izraz *jaftar*, dobro je poznata riječ svakom muslimanu i njeno najbliže značenje bilo bi *jelo, obrok*. Primjetimo da je to ramazanska večera, odnosno obrok koji se uzima neposredno nakon zalaska sunca, u *akšam*. Tada se postači okupe oko trpeze i nestrpljivo očekuju trenutak kada se mogu *iftariti*, odnosno prekinuti post. Do nedavno, u Sarajevu, Novom Pazaru i drugim bošnjačkim gradovima, taj trenutak obznanjivao je pucnjem iz topa, dok danas gomile djece na raskrsnicama veselo čekaju da se na džamijskim munarama upale kandila, nakon čega pohrle kućama uglas vičući: „Jaftar!" Ovi trenuci imaju veliku vrijednost. Poslanik Muhammed kaže da se *dova* koju postač uputi neposredno pred *iftar* ne odbija!

Još jedna od slika koje krase novopazarsku čaršiju, tokom ovog blagoslovljenog mjeseca, jesu veliki redovi koji se formiraju ispred pekara. *Iftar* je nezamisliv bez *ramazanske pitice*! Velika tanka lepinja, *elipsoidnog* oblika, premazana jajima i posipana sjemenjem čeregotije[33] tridset dana daje specifičan miris gradu kakav se može osjetiti samo u *ramazanu*. Ista lepinja kada se umijesi izvan ovog blagoslovljenog mjeseca, ne miriše takvim mirisom!

33 tur: çörekotu - crni kumin, čarekot ili kalinji je jednogodišnja biljka iz porodice Ranunculaceae, koja je poznata po svom plodu – crnom sjemenu koje se zove crni kumin.

Jedan vrlo lijep običaj, koji se sačuvao i do današnjih dana, jeste uzajamno pozivanje rodbine, komšija i prijatelja na *iftar*. Kod nekih uglednijih i imućnijih porodica skoro da nema večeri, a da im se za iftarskom sofrom ne nađe gost. I ovaj običaj ima svoje uporište u hadiskoj praksi, jer poslanik Muhammed je rekao da velika nagrada slijedi onome ko iftari postača.

Lejletul Kadr – Noć uzvišene vrijednosti

S obzirom da je u noći *Lejletul Kadr* počela objava Kur'ana, neće se pogriješiti ako se za nju kaže da je kruna svih noći. Allah u Kur'anu kaže:

- Mi smo ga počeli objarđivati u Noći Kadr - a šta ti misliš šta je Noć Kadr? Noć Kadr je bolja od hiljadu mjeseci - meleci i Džibril, s dozvolom Gospodara svoga, spuštaju se u njoj zbog odluke svake, sigurnost je u njoj sve dok zora ne svane.[34]

Kako se iz kur'anskog govora vidi, ove večeri život čovjeka, u jednom duhovnom smislu, produžava se za hiljadu mjeseci. Dakle, čovjek ima priliku da za jednu noć osvoji nagradu koja se može zaraditi za osamdeset godina!

I poslanik Muhammed sljedećim riječima govori o njenoj vrijednosti:

- Ko u noći Lejletul Kadr ustane, vjerujući u njene vrline i nadajući se Allahovom zadovoljstvu, biće mu oprošteni prošli grijesi.[35]

Ne zna se sa sigurnošću koja je to noć, ali je Poslanik preporučio da se traži u posljednjih deset noći *ramazana*. Preciznije, u neparnim noćima zadnjih deset dana. Mnogi učenjaci smatraju da je to 27. noć. Bošnjaci Bosne i Sandžaka upravo ovu noć obilježavaju i slave prigodnim svečanostima.

Šta god da čovjek kaže u vezi ove noći i o ti blagoslovljena mjeseca bilo bi malo, pa bi možda bilo najbolje završiti riječima poslanika Muhammeda:

- O, ljudi! Došao vam je ramazan, mjesec blagodati. U njemu vas Allah prekriva Svojom milošću, oprašta vaše grijehe i prima molbe. U njemu On gleda vaše utrkivanje u dobru, i ponosi se vama pred melecima. Pružite Allahu dobra i lijepa djela! Griješnik je neko ko u ovome mjesecu ostane lišen Allahove milosti!

Zaključak

Tragaoci za odgovorom na pitanje zašto na ovom svijetu postoje različiti narodi i kulture, pored mnogih odgovora koji su im do danas ponuđeni od raznih mislilaca, filozofa, sociologa, kulturologa i drugih koji se bave ovim pitanjem, mogu još obratiti pažnju i na riječi kojima počinje četrdeset i deveto poglavlje Kur'ana:

- O ljudi, Mi vas od jednog čovjeka i jedne žene stvaramo i na narode i plemena vas djelimo da biste se upoznali..

Dakle, ljudi se razlikuju da bi se međusobno bolje upoznali. Drugim riječima, da bi im na ovom svijetu bilo interesantnije i zabavnije. Ljepota ovog načela po-

34 Kur'an (97)

35 Hadis prenose dva najpouzdanija prenosioca, Buhari i Muslim.

sebno dolazi do izražaja u mješovitim, multikulturalnim sredinama u kojima vlada tolerancija i tada se na najbolji način može razumjeti svojevrsna specifičnost takvih stanja. Na osnovu ovih riječi, izgleda da su razlike date da bi se ljudi više cijenili i voljeli. Premda se za Balkan, nas i naše prostore ne može reći da je tako...

Prije mnogo vremena Bošnjaci su odtačili da svoju kulturu uobliče nekim drugim, i za to vrijeme i prostore, novim parametrima. Tim činom privukli su pažnju i postali suprotna snaga kulturnog kontrapunkta. Danas bi se ta situacija od strane svih aktera morala prihvatiti kao jedna pozitivna realnost, kao predmet. Na šta bi svijet ličio da smo svi isti?

Literatura

1. Filipović, Muhamed. *Ko smo mi Bošnjaci*. Sarajevo: Prosperitet, 2007.
2. Ku'ran.
3. Muftić, Edib. *Običaji Bošnjaka*. Zagreb: Preporod, 1997.
4. Necati Bursali, Mustafa. Üçaylar. Istanbul: Erhan, 1997.
5. Sahihul Buhari (zbirka hadisa).
6. Tanasković, Đurko. *Islam: dogma i život*. Beograd: SKZ, 2008.
7. Dindić, Slavoljub i dr. *Türkçe - Sırpça sözlüğü*, Ankara: TDK, 1997.

Avdija Salković
Pubic Library "Dositej Obradovic"Novi Pazar

Holy Months in Islamic Tradition and Bosnians' Culture of Sanjak of Novi Pazar

Abstract: Customs, or as it has become familiar within Bosnians adet, represent a part of the entire cultural heritage of a nation, and they are manifested in a way of behaviour and action of individuals or groups, for them, life significant occasions. Grinding by the time, the customs are transferred from generation to generation and it can be said they are stronger than any laws. Somewhere, they have become the law itself! It happens for a custom, for any reason, to disappear from a human community, and after it, when the community feels the lacks of its beauty, tries to regain it and relive it through folklore and other forms. Probably, as the saddest example of such a condition, it can be stated for Indian tribes of North America and their cultural and general exodus.

The paper discusses the HOLY MOTNHS, three holy Islamic months, i.e. a part of the segment from (religious) customs of Bosnians, Bogomils, good Christians, Islamised Slovenians, who live today, except for Bosnia and Herzegovina, still in Sanjak, Serbia, Montenegro, Croatia and worldwide. During writing of it, relevant collections of hadiths (Mohammed's sayings) have been consulted, like with Buhari's and Muslim's, the Quran itself, the work Üçayler of the Turkish scholar Mustafa Necati Bursali and others. Besides it, the paper contains researches and personal impressions of the author himself.

Key words: holy months, Bosnians, Recep, Shaban, Ramadan, chosen nights

Светлана Чековић
Музеј „Рас“ Нови Пазар

УДК 069.51:739(497.11)
27-526.6(497.11)"09/18"

КРСТОВИ
из збирки Музеја „Рас“

Сажетак: *У збиркама Музеја „Рас“ у Новом Пазару чувају се крстови из периода од 10. до19. века. Рад представља каталог крстова који се чувају у археолошкој средњовековној збирци и збирци примењене уметности. Већи део примерака потиче са територије Србије.*
Колекција од петнаест крстова чини четвртину групу предмета који су у највећем броју у фонд Музеја „Рас“ дошли током археолошких истраживања, путем поклона или откупа, иако има примерака којима недостаје податак о месту налаза или пореклу.
Колекцију сакралних предмета у збирками чине крстови реликвијари, печати-плombe, прекоструниц и крстови-привесци, који су ни грудима помоћи посебно, али и као саставни делови мисли од нерах.

Кључне речи: *крстови, археолошка збирка, збирка примењене уметности, реликвијари, крст-пломба, крстови-привесци, прекоструниц, окомити крст*

У музејској колекцији се налазе три примерка напрудних (напрених) крстова – реликвијара у којима су чуване свете честице – реликвије Часног крста, моштију светитеља или неког другог предмета који је био у вези са њима.Такође, у њима су могле бити похрањене меморије ходочасника, као што је каменчић из Јерусалима, неки зашиј из Јеванђеља или пак нека молитва.[1] Крст реликвијар је изведен од две профилисане плочице тако да се у унутрашњости образује простор за чување реликвије. На горњем делу налази се једна или две алке за провлачење ланца или ужице, а са стране је бравица за фиксирање странница. Такав крст се носи о врату. Поред симболичке вредности, има и заштитну улогу за власника и његову околину. Израђивани су од различитих метала – као племенитих, тако и најразличитијих легура, међу којима доминирају бронза, олово и гвожђе. Ретки су потпуно очувани реликвијари, а најчешће им недостаје брава или алка.[2]

1 Миловановић 1993: 19.
2 Миловановић 1993: 19,
Церовић 2014: 29–35.

У археолошкој збирци *(кат. бр. 1 и 2 и 3)* налазе се три примерка реликвијара. Један је комплетан, док код остала два недостаје аверсна тј. реверсна страна.

У музејској колекцији налази се и примерак крста-пломбе *(кат. бр. 4)*. Они крстови су увек од олова, израђени техником лијева. Имали су посебну намену и могли су служити и као сигурносни печати-пломбе како би се њима запечатила амфора са вином, медом, пшеницом или сандук са скупоценом робом. Њима се гарантовао квалитет робе, а можда су имали и апотропејски карактер како би роба сигурно стигла до одредишта.[3] Ови крстићи су описивани у већ припремљене зарезе на посуди и поклопцу. Често су носили и симболе власника, што није случај са нашим примерком.[4]

Крстови-привјесци, као и реликвијари, припадају нагрудним крстовима и обично се носе на ланчићу или врпци која може бити од коже или текстила. Има података да су носили од средине 4. века и представљали су израз личне хришћанске побожности. Најчешће су то мањи крстови који су поређени на грудима о посебној врпци, мада није искључено да су се неки од њих налазили и као привјесци на огрлицама, како то показују неки примери са ископина.[5] Значајну групу од девет примерака чине крстови-привјесци из наших збирки, различитих у погледу облика, временског опредељења и декоративних стилова *(кат. бр. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 и 13)*. По свему судећи, у питању су производи локалних радионица, рађени према узорима који су стизали из развијених центара Византије. Као најчешћи материјал за израду крстова-привјесака коришћене су легуре бакра са цинком, сребром, оловом, а јављају се и примерци од камена и дрвета.[6]

У збирками Музеја „Рас" налази се примерак просфурника *(кат. 15)* без печата. Печат је иначе служио за отискивање отиска на славском колачу или просфурицама. Отисак се ставља на тесто и садржи Христове иниијале IC XC, а у доњем делу НІ КА (победник). Крст изнад печата представља развијени Часни крст у руској варијанти.

Оковани крстови обично су од дрвета, рога или другог материјала, а потом оковани металом. При изради окова примењене су различите технике украшавања, најчешће лијевање „на пробој", ковање и резање. Скроман примерак оваквог типа крста налази се у колекцији збирке примењене уметности. *(кат. бр. 14)*

3 Видосављевић 2016: 114

4 Миловановић 1989: 20.

5 Поповић 1999: 248.

6 Цвјетић 2014: 29.

КАТАЛОГ

1. Крст реликвијар

Реверсна страна реликвијара је у виду латинског крста са рељефном представом Богородице Оранте. Фигура је у *омофору* који обмотава главу, рамена и обе стране тела падајући низ тунику која је наглашена вертикалним наборима. Нема трагова сигнатуре. На горњем и доњем крају су остаци шарнира за спајање са предњом – аверсном страном, која недостаје.

Инв. бр. 843
Бронза, ливење
Димензије 6,7 x 3,4 цм
Тврђава Рас, локалитет Подграђе
Датовање: 10. век
Литература: *Поповић 1999:150, 326, сл. 99/1*
Публиковано

кат. бр. 1

2. Крст реликвијар

Облик латинског крста са незнатно проширеним крајевима кракова. На аверсној страни представа светитеља (вероватно св. Георгија) у молитвеном ставу. Глава је урађена пластично у односу на друге делове; обавија је *нимб*. Одело сведочи, са пуно детаља. Руке су савијене у лакту и подигнуте до висине рамена. На раменима и надлактицама су јасно урезане линије, а доњи део је представљен вертикалним и косим линијама. Изнад главе натпис ΘΓΕΟΡΗ.

Инв. бр. 19
Бронза, ливење
Дим. 8 x 5,3 цм
Постење
Датовање: 11–12. век
Литература: *Марјановић Вујовић 1987: 44 – 49.*
Није публиковано

кат. бр. 2

3. Крст реликвијар

Крст реликвијар је уобичајеног облика, са изнатио крајњим бочним крацима. Крајеви кракова су заобљени и са обе стране су полукружно проширени. Две плочице које спајају две стране крста спојене су лемљењем. Крст се на доњем делу склапа помоћу шарнира, а на горњем је на сличан начин спојен са две различите алке и поређен за ношење око врата. Доња, мања алка је на горњој површини наребрена и идентична је петљама на дугмадима. На једној страни крста урезана је представа Госпоте – крст на постољу са једном хоризонталном пречком на врху и једном косо постављеном на средини. Са стране крста је урезана уобичајена хришћанска формула ИС ХС НИ КА. На другој страни је по целој површини урезан натпис, делимично оштећен у предњем делу горњег крака, који је био преломљен а затим поново састављен. Слова су нејединако урезана, различите су величине и у више случајева је за исто слово употребљена различито обликована ознака. Једна од интерпретација би гласила: РАХАЛ С(ВЕ)ТР НА ЗДРАВИЕ, што би значило да је заштитник те особе Свети Петар.

Инв. бр. 211
Сребро
Димензије: 6,6 x 4,3 цм
Трговиште
Датовање: 15. век
Литература: *Манић 1984: 23–35.*
Публиковано

кат. бр. 3

4. Крст-пломба

Припада типу крста св. Петра, чији је горњи део вертикални крак издужен у односу на остале. На њеном попречном краку урезана су слова IC. На осталим деловима крста не постоје други натписи или слова, а нема ни перфорације за врпцу.

На основу аналогних примерака, могло би се рећи да овај крст није служио за ношење на грудима, нити приликом службе.

Инв. бр. 1676
Олово, ливење
Димензије 4,57 x 3,81 цм
Манастир Соколани
Датовање: средина 13. века
Литература: *Видосављевић 2017: 214.*
Публиковано

кат. бр. 4

5. Крст-привесак

Привесак латинског облика, са кракцима који су на предњој страни профилисани урезаним средишњим жљебом, на чијим завршецима се налазе капљичасто проширења. Пресек кракова крста украшен је малим полуловитастим испупчењем. Горњи крак се завршава шарниром на коме је масивна кружна алка.

Инв. бр. 748
Бронза, ливење
Димензије 5,6 x 2,9 цм
Тарџана Рас, локалитет Подграђе
Датовање: 10. век–прва половина 11. века
Литература: *Поповић, 1999: 150, 326, 99/2.*
Публиковано

кат. бр. 5

6. Крст-привесак

Крст са дужим горњим краком (тип крста св. Петра), на чијем се крају налази рупа за провлачење врпце. Рађен је од камена, доста грубо, са крацима неправилног кружног пресека, који су према крајевима благо проширени.

Инв. бр. 107
Камен – серпентинит сивомаслинасте боје
Димензије 4,1 x 3,2 цм
Тврђава Рас, локалитет Градина
Датовање: крај 12. века
Литература: *Поповић 1999: 248, 208/5.*
Публиковано

кат. бр. 6

7. Крст-привесак

Мали крст грчког типа са крацима кружног пресека који су према крајевима благо проширени. На врху горњег крака налази се мала рупа за провлачење врпце.

Инв. бр. 1143
Камен – серпентинит светле сивомаслинасте боје
Димензије: 2,3 x 2,1 цм
Тврђава Рас, локалитет Градина
Датовање: средина 12. века
Литература: *Поповић, 1999: 248,346, 208/10.*
Публиковано

кат. бр. 7

8. Крст-привесак

Крст са крацима кружног пресека, од којих је горњи крак јако издужен (тип крста св. Петра) и перфорирани за повлачење уске врпце. Доњи крак је оштећен.

Инв. бр. 1009
Камен – серпентинит сивомаслинасте боје
Димензије: 2,4 x1,7 цм.
Тврђава Рас, локалитет Градина
Датовање: прве деценије 13. века
Литература: *Поповић 1999:248,346/9.*
Публикован

кат. бр. 8

9. Крст-привесак

Крст-привесак је једноставног облика, са правоугаоним крацима и натпаненим раменима у угловима кракова. Обликован је ливењем у калупу, а на горњем делу има кружну алку са којом је спојен помоћу шарнира. На аверсној страни крста налази се рељефна представа Христа на распећу, са главом приклоњеном на десно раме. Око Христове главе је широк трков венац, а око бедара кратак хаљетак – перизма. Са стране светитеља је у ливеву изведен натпис ИС ХС НИ КА.

На другој, реверсној страни крста накнадно је урезан натпис ИС ХС НИ КА. На другој страни крста урезан је натпис С(ВЕ)ти ПЕТР... И ПАВ(Л...). У средњем и доњем делу крста, између натписа и испод њих, налазе се урезана представа бодежа са дугом дршком и крвницом између дршке и сечива. Преко дршке је рука са јасно назначеним прстима, а иза руке и бодежа је поље четвороугаоног облика, густо прафирано позадине. На овом крсту, као и оном под *кат.бр. 3*, натписи позивају на заштиту живота и здравља и намењени су власнику предмета.

Инв. бр. 212
Сребрни лим, димензије:
Трговиште
Датовање: 15. век
Литература: *Manuk 1984: 23–35.*
Публиковано

кат. бр. 9

10. Крст-привесак

Крст има облик латинског крста мањих димензија, са тролисним завршецима на крајевима. На аверсној страни је рељефна сцена Распећа Христовог: Христ, главе окружене нимбом, погнуте на десну страну и са испруженим рукама, повијених колена и спојених пета, стоји на суппедиуму. Бедра му обавија кратка перизма. Изнад главе је таблица са нечитким Христовим монограмом. Испод Распећа је стилизована представа Адамовог гроба – шрафирани правоугаоник са уцртаним неправилним кругом на средини.

На реверсној страни, у централном пољу, јесте представа Богородице у дугој хаљини, са Христом у десној руци. На попречним крацима су, као и на врху горњег крака, допојасне фигуре светитеља.

На врху горњег и на крају доњег крака су крстообразно постављене алке. Оне се такође налазе и на крајевима попречних кракова крста и биле су предвиђене за трепетљике.

Инв. бр.215
Бронза, ливење
Димензије: 4 x 2,85 x 0,5 cm
Датовање: крај 18. почетак 19. века
Литература: *Церовић 2014:77, кат. 24.*
Није публиковано

кат. бр. 10

11. Крст-привезак

Крст латинске облика, са троделним завршеним крајевима. На горњем, вертикалном краку налази се кружна перфорација за качење. У централном пољу је апликована представа Распећа Христовог, изведена у високом рељефу. Зракасти орнаменти у виду десетолисне розете је изнад главе. Реверсна страна је без декорације.

Инв. бр.192
Бронза, ливење
Димензије: 7,5 x 4,2 x 0,3 cm
Датовање:19. век
Литература: *Милановић: 123, кат. 223.*
Није публиковано

кат. бр. 11

12. Крст-привезак

Крст латинског типа, са троделним завршецима на крајевима. На горњем вертикалном краку јесте кружна перфорација за качење у облику алке. У централном делу је круг са представом два анђела, испод су године 1853. и 185... (године нечитке). Између кракова зупчасти мотив који уокирује круг. Реверсна страна нечитка.

Инв. бр. 193
Сребро, ливење
Димензије: 10 x 5,8 x 0,25 цм
Датовање: 19. век
Није публиковано

кат. бр. 12

13. Крст-привезак

Крст латинског облика, са тоновним завршецима на крајевима. На горњем, вертикалном краку је кружна перфорација за качење. На аверсној страни, у централном делу, јесте представа Распећа Христовог. Христ је приказан са главом мало нагнутом надесно, хоризонтално постављених руку, предимензионираних шака и стопала, парапешних ногу, растављених стопала и са перизмом око бедара.

На крајевима кракова је по један мањи круг, сем горњег, где су четири. Између кракова крста је имитација сунчених зрака, представљена тако да формира круг. Реверсна страна нема представе сем натписа, који је нечитак.

Инв. бр. 195
Бакар, ливење
Димензије: 5,42 x 3,4 x 0,26 cm
Датовање: 19. век
Није публиковано

кат. бр. 13

14. Крст оковани

Крст латинског типа, са тролисно завршеним крајевима и равним (неукрашеним) површинама са обе стране. На горњем, вертикалном краку је кружна перфорација за качење. У пресецима кракова налази се уметнут метални дио облика равног крста, обложен дрветом.

Инв. бр. 190
Бронза, дрво, ливење
Димензије: 7,8 x 4,8 x 0,3 cm
Датовање: 17. век
Није публиковано

кат. бр. 14

15. Крст – дршка проскурника

На изреснoј страни је представа Христовог рођења. Христ је приказан са главом нагнутом на десну страну, хоризонтално постављених руку, предимензионираних шака, паралелних ногу, растављених стопала и спојених пета. Око бедара је кратка перизма. Испод ногу је стилизована Адамова лобања у шрафираном квадрату. Поред Христових руку, у попречним крацима, налазе се представе Сунца и Месеца. На горњем, проширеном краку крста, у нишану табелума представљена су два анђела који са убрусима слеђу ка Христу, а изнад је Бог Отац. Поред анђела је натпис ЦР... СЛВ... У корену дршке је квадрат са уреланим Андријевим крстом.

На реверсној страни, на сваком краку крста, налази се по један пупољак. У пресеку кракова су, као и при дну доњег крака, у правоугаоном пољу, по два наспрамно постављена шрафирана троугла са уцртаним крстом. Изнад крста, на доњем краку, јесте година.

Инв. бр. 194
Бронза, ливење
Димензије: 8,8 x 5,8 x 0,3 cm
Датовање: средина 19. века
Није публиковано

кат. бр. 15

Литература

1. Поповић, М. 1999. *Тврђава Рас*, Археолошки институт, Београд.
2. Миловановић, Д. 1993. *КРСТОВИ (од 5. века до 1993. године)*, Музеј примењене уметности, Београд.
3. Марјановић-Вујовић, Г. 1987. *Крстови од VI до XII века из збирки Народног музеја*, Београд.
4. Минић, Д. 1984.*Остава накита из средњевековног Трговишта код Новог Пазара*, Новопазарски зборник 8, Нови Пазар *23-35.*
5. Церовић, Н. 2014. *КРСТОВИ из збирки Народног музеја у Београду (од XIV до XIX века)*, Београд.
6. Видосављевић, В. 2016. *Два крста из манастира Соколани*, ГЛАСНИК друштва конзерватора Србије, Београд, 113–115.

Svetlana Čeković
Museum "Ras" Novi Pazar

Crosses from the Collection of the "Ras" Museum

Abstract: Within the Collections of the "Ras" Museum in Novi Pazar, crosses are kept from the period from the 10th until 19th century. The paper represents a catalogue of crosses being kept at the Archaeological Middle Age Collection and the Collection of Applied Art. A number of the samples originate from the territory of Serbia.

The Collection of 15 crosses makes a heterogeneous group of items, being in their largest number within the fund of the "Ras" Museum, delivered over Archaeological excavations, over presents or purchase, although there are samples with a lack of data on their finding place or their origin.

The Collection of sacral items make relics, seals, French Croix, crosses-key rings, and they were worn either separately or as a consistent part of a line of pearls.

Key words: crosses, Archaeological Collection, Collection of Applied Art, relics, seals, crosses- key rings, French Croix, baptized cross

Muradija Kahrović-Jerebičanin
Muzej „Ras" Novi Pazar

UDK 39(-685.3)(497.11)"19/20"

POSLJEDNJI ZANATLIJA OBUČAR-PAPUČAR U NOVOM PAZARU

Sažetak: *Zanatstvo je u Novom Pazaru bilo veoma razvijeno. Naročito su bili uspješni zanati čiji su predmeti izrade bili odjevni elementi, odnosno odjeća i obuća. U okviru zanata koji su izrađivali ručnu obuću svrstani su opančari, nalamdžije, čizmedžije, papučari i dr.*
Papuče za žene su bile vrlo tražena obuća, korištene za svaki dan ili za svečane prilike po čemu se i razlikovao njihov kvalitet, te je zanat obućara-papučara bio uspješno razvijen. Krajem XX vijeka bilo je sve manje uslova za opstanak ovog zanata u Novom Pazaru, a posljednji zanatlija obučar-papučar bio je Ismail Salković. Početkom XXI vijeka ovaj zanat je ugašen.

Ključne riječi: *zanat, papučar, obučar, žena, papuče, odjeća, obuća, čaršija, porodica, dućan, grad, mahala, kultura, konkurencija, opstanak, alat, materijal*

Uvod

Historija nošenja obuće je vezana sa kulturom stanovanja i njenim razvojem. Uloga obuće je još više došla do izražaja na Balkanu dolaskom Osmanlija kada je i započela urbanizacija, odnosno osnivanje gradova u kojima je bio jasno odvojen poslovni život od porodičnog, odnosno čaršija sa dućanima od mahala sa porodičnim kućama.

Tako je bilo i sa Novim Pazarom. Od njegovog osnivanja porodični život se odvijao u kućama koje su bile sastavni dio pazarskih mahala, odvojene od čaršije u kojoj su cvjetali trgovina i zanatstvo, tada dvije glavne grane privrede u Novom Pazaru i cijeloj Srbiji.

Inače, papuče kao vrsta obuća isključivo su se nosile u kući i oko kuće. Ipak, sredinom XX vijeka počelo je nošenje papuča i po ulici, kao ljetna vrste obuće. Papuče su zanatlije ručno izrađivali i za te zanatlije su korišteni termini papudžije ili papučari. Ovaj zanat je bio veoma razvijen u ovom gradu sve do druge polovine XX vijeka kada je, kao i mnogi drugi stari zanati, polahko počeo da slabi u svom poslovanju.

Cilj ovog rada jeste prezentiranje starog zanata obučar-papučar široj javnosti, zatim prikaz ručne tehnike izrade papuča i uočavanje uzroka gašenja ovog zanata.

Osvrt na razvoj zanatstva u Novom Pazaru

Možemo reći da su zanatlije u Srbiji predstavljale važan ekonomski činilac (T. Đordević, 1925, 15; N. Vučo, 1954, 5; M. M. Živančević, 1938.). Svaki zanatlija je morao obaviti obaveznu obuku kao šegrt, a zatim kao kalfa. Polaganjem majstorskog ispita, dobijanjem majstorskog pisma, zanatlija je sticao ono čemu se najviše radovao, a to je zvanje majstora.

Inače, riječ **zanat** je balkanski turcizam arapskog porijekla koji označava određenu vještinu ili zanje (A. Škaljić, 1973, 646). Neki od zanata su imali svoje esnafske organizacije, sa bitnom ulogom za te zanate.

Krajem XV i početkom XVI vijeka u Novom Pazaru su registrovane sljedeće zanatlije: aščije, bezazi, bozadžije, buregdžije, berberi, bravari, kalajdžije, krznari, kubari, klesari, **papudžije**, pekari, poslastičari, prevodioci, potkivači, svirači, sapundžije, rudari, đanđeri, sitari, telali, obućari, krojači, sarači, tabaci, kazandžije, čizmedžije, mesari, čevabdžije, maseri, obrađivači pamuka, izrađivači sukna i hamamdžije (M. Radovanović, 1991, 69).

Vremenom su se neki stari zanati gasili, a nastajali novi. U toku dvadesetih godina XX vijeka u Novom Pazaru su poslovale sljedeće zanatske radnje: 24 obućarske, 6 stolarskih, 3 časovničarske, 24 pekare, 6 limarskih, 16 berberskih, 16 kovačkih, 18 mesarskih, 3 samardžijske, 6 poslastičarskih, 7 nožarskih, 1 crevarska, 6 židarskih, 4 abadžijske, 7 kačarskih, 2 lončarske, 12 čevabdžinica, 4 kolarske, 1 grafička, 3 građevinarske, 6 mutavdžijskih, 16 opančarskih, 7 potkivačkih, 2 kazandžijske, 1 zlatarska i 2 sedlarske (M. M. Savić, 1929, 171; E. Mušović, 1973, 142).

Početkom XXI vijeka Novi Pazar je imao 1135 zanatskih radnji: 76 obućarskih, 84 frizerskih, 21 stolarsku, 11 vulkanizerskih, 30 mesarskih, 1 vunovlačarsku, 47 građevinskih, 8 fotografskih, 19 zlatarskih, 51 automehaničarskih, 50 pekara, 1 gmčarsku i dr. (M. Kahrović Jerebičanin, 2014, 31; Registar privatnih preduzetnika za 2003. godinu, Odjeljenje za privredu, finansije i razvoj SO Novi Pazar).

Zanatlije su se uvijek trudile da što bolje urade svoj proizvod, svoju uslugu i da njihova mušterija bude zadovoljna, jer su takvom uslugom obezbjeđivali njen ponovni i redovni dolazak. Naročite mogućnosti da mušteriji pruže što bolju uslugu imale su zanatlije koje su izrađivale odjevne elemente, odnosno odjeću i obuću.

Mnogi elementi u odijevanju, među njima i papuče, bili su vrlo bitni jer se kroz kvalitet papuča pokazivalo i finansijsko stanje porodice. Bogatije mušterije kupovale su ramule ukrašene sitnim, skupim sedefom ili plitke papuče ručno vezene skupocjenim zlatovezom. Putem tih detalja zanatlija je pokazivao zanatsku vještinu, ali i svoju umjetničku obdarenost, među kojima su se naročito isticali terzije sa svojim zlatovezom, neki od nalanđija koji su izrađivali skupocjene ramule, papučari sa ručnim vezom kojim su krasili papuče, zatim kujundžije i dr. Svaki zanat može postojati bez umjetnosti, ali umjetnost bez zanata veoma teško. To nas upućuje na zaključak da su mnogi zanati neodvojivi dio umjetničkog stvaralaštva (B. Stojević, 1995, 67).

Posljednji obućar-papučar Ismail Salković i njegov opis tehnike izrade papuča

Jedan od bitnih odjevnih elemenata za žene svakako su bile papuče. One su se mogle kupiti gotove ili naručiti kod zanatlija papudžija, odnosno papučara.

Zanat papučara, kao i ostali mnogobrojni zanati, bio je uspješno razvijen u Novom Pazaru naročito u XIX i prvoj polovini XX vijeka. Sredinom XX vijeka razvoj industrijalizacije se negativno odrazio na tradicionalnu kulturu i stare zanate i polahko su mnogi počeli da se gase – da nestaju. Industrijska, serijska proizvodnja pokućstva, odjeće, obuće i drugih potrebnih predmeta sve više je smanjivala potrebu za mnogim izradom i proizvodnjom posebnih, originalnih predmeta koje su zanatlije izrađivale.

Početkom XXI vijeka mnogi stari zanati u Novom Pazaru su bili ugašeni ili su bili na putu gašenja, kao što je bio zanat obućara-papučara, kada su se samo još u jednoj zanatskoj radnji mogle kupiti ručno urađene papuče za žene. Te papuče ručno je izrađivao zanatlija Ismail Car Salković, posljednji obućar-papučar u ovom gradu.

Sl. 1. Posljednja obućarsko-papučarska radnja u Novom Pazaru, zatvorena 2010. godine

Navedeni zanat, Ismail Salković (rođen 1956. godine, u Novom Pazaru), naučio je od oca Arifa, koji je obućarski zanat naučio od svoga oca Avdije. Zanatsko znanje izrade obuće je prenošeno sa generacije na generaciju i svako u porodici Salković se odgovorno prihvatao svojih zanatskih obaveza. Mušterije su uvijek bile ljubazno usluživane, a sva vrsta obuće je, uz maksimalan trud i kvalitet, u predviđenom roku izrađivana.

Sl. 2. Obućar Salković Arif sa sinom Ismailom ispred svog dućana,1968. godine, ul. 1. maj

Porodica Salković u početku se bavila izradom opanaka i to veoma uspješno. Godine 1967, odlučili su da se odsele u Tursku gdje su živjeli nekoliko mjeseci i vratili se iste godine, jer se nisu mogli prilagoditi novoj sredini. Nakon povratka nisu više izrađivali opanke, već su počeli sa ručnom izradom razne druge obuće i to: klompi, dječijih sandala, sobarica za djecu i odrasle i svečanijih papuča za žene. Ismail je, još kao dječak, bio stalno uz oca u dućanu i polahko učio zanat.

Sl. 3. Obućar-papučar Salković Arif, ispred njega razni modeli ručno urađenih papuča, 1990.

Sl. 4. Obučar-papučar Salković Ismail, 1990. godine kada je još bilo uspješno poslovanje

Prodaja navedene obuće je bila uspješna sve do 1999-2000. godine, kada je počela kriza u ovom zanatu, ali je ipak i dalje nastavljena stalna izrada papuča i povremeno određenih modela ženskih tašni. Proizvodnja sandala, klompi i sobarica je bila sve rjeđa zbog slabije prodaje i konkurencije industrijski proizvedenih, ali su dosta nižom cijenom za tržište što je za privatnika bilo neprihvatljivo.

Obučar-papučar Ismail Salković, ispričao nam je zašto je prekinuo da izrađuje papuče, šta je bio uzrok tome, koju tehniku je koristio pri ručnoj izradi, kojim alatom i materijalom je raspolagao i gdje je nabavljao sve što mu je bilo potrebno:

„Moje papuče su nekada bile voome tražene. Ali ja nisam mogao da ih prodajem po tako niskoj cijeni kao kineski trgovci čiji se dokazak u Novi Pazar negativno odrazio na moj zanat. Također su na prodaju mojih papuča loše utjecali trgovci koji su uvozili papuče iz Turske i prodavali ih po dosta nižoj cijeni nego što su bile moje, za koje sam ja plaćao sirovinski materijal i druge troškove. Sve te njihove papuče bile su industrijske, serijske proizvodnje, kao i u drugim obućarskim radnjama, a moje su bile ručno urađene, ali sve manje tražene i prodavane, zbog čega sam morao prekinuti njihovu dalju izradu.

Sl. 5. Završni dio izrade papuče

Drvene štikle za moje papuče bile su uglavnom od bukovog drveta, a poslije smo ih oblagali plišom, kožom ili skajem. Za papuče sa ortopedom, štikle su bile od topolovog drveta jer je ono lakše od bukovog. Te štikle su bile u okviru našeg nabavnog materijala potrebnog za izradu papuča. Đon je za neke papuče bio od mikro gela, a za neke od neolita ili kože. Izrad đona stavljala se bronzula od kartona, a preko nje tabanica od skaja ili kože. Gornji dio papuča izrađivao sam od pliša, kože ili skaja. Pliš je ukrašavan ručnim vezom koji je rađen u Skoplju i prišivan na određene modele papuča. Vez je krasio skoro svake papuče, ali se razlikovao za one koje su bile namijenjene za starije žene, sa vrlo niskom štiklom, u odnosu na papuče za mlade mušterije ili često za nevjeste.

Od alata sam koristio uglavnom čekić, nakovanj, šila, konac, kliješta, ekserčiće, makaze, šivaću mašinu, štalc, noževe i dr. Sav materijal koji mi je bio potreban za proizvodnju papuča, a to je bio pliš raznih boja, zatim kvalitetna koža, skaj, određena vrsta kartona, konac, lijepak, i dr. nabavljao sam u Skoplju i Beogradu".

Podaci o ručnoj izradi papuča ujedno predstavljaju bitan dio nematerijalne kulturne baštine na ovom prostoru, koji treba očuvati i prezentirati široj javnosti, a odnosi se na stare zanate koji su na putu zamiranja ili su već potpuno prestali da funkcioniraju, kao što se upravo dogodilo sa papučarskim zanatom.

Nekada uspješni obućar-papučar Ismail Salković, morao je da se prilagodi situaciji i ugasi svoj zanat i do svoje penzije, koju će za koju godinu realizirati, bavi se samo popravkom obuće.

Sl. 6. Jedne od posljednjih papuča obučara-papučara Ismaila Salkovića ukrašene vezom

Zaključno razmatranje

Tradicionalna kultura je vrijedna detaljnog proučavanja, a naročito tradicionalni zanati koji su bili veoma razvijeni sve do druge polovine XX vijeka, kada je sve uspješniji razvoj industrijalizacije negativno utjecao na njih i mnogi su počeli da se gase – zamiru. Veoma su bili uspješni zanati koji su proizvodili odjevne elemente, odnosno odjeću i obuću među kojima je bio i zanat papudžija, odnosno papučar.

Papuče su vrsta ženske obuće koje su zanatlije obučari-papučari izrađivali ručno sve dok se nije pojavila za njih konkurencija, a to su industrijski proizvedene papuče sa mnogo nižom tržišnom cijenom od cijene koju su zanatlije nudili, a to je negativno utjecalo na zanatlije i njihovo dalje poslovanje.

To nam potvrđuje i posljednji zanatlija obučar-papučar u Novom Pazaru, Ismail Salković. Navedena konkurencija industrijski proizvedenih papuča negativno je utjecala na njegov zanat, a početkom XXI vijeka, zbog sve slabije prodaje svojih papuča, zanatlija Ismail Salković morao je prekinuti njihovu dalju ručnu izradu.

Sve se više gase i nestaju stari zanati. Kako ih štititi da do njihovog nestajanja ne dođe? U Novom Pazaru su u nedavnom periodu ugašeni kajundžijski,

vinovlačarski i obućarsko-papučarski zanati. Na putu zaniranja je još nekoliko starih zanata koji će, ukoliko se nešto ne preduzme u cilju njihove zaštite, uskoro biti na spisku zanata koji više ne postoje, već su polahko i oni ugašeni, kao što se dogodilo sa obućarsko-papučarskim zanatom.

Postoji mogućnosti da se znanje zanatlija i tehnika prenesu mladim generacijama, a to bi moglo da se realizira organiziranjem projekata poput „Škola papučarskog zanata" ili „Škola kujundžijskog zanata" i sl. U okviru ovakvih škola za stare zanate, uz obavezno snimanje kamerom, zanatlije bi svoje znanje i tehniku ručne izrade prenijeli mladim zainteresovanim učesnicima projekta, čime bi nematerijalna kulturna baština bila spašena i sačuvana od zaborava.

Jedan takav projekat uspješno je organiziran u Muzeju „Ras", a to je „Škola grnčarskog zanata" u kome je učešće uzelo 100 učenika iz osnovnih škola, a realiziran je 2013. godine pod pokroviteljstvom Ministarstva za kulturu i informisanje Republike Srbije.

Literatura

1. Đorđević Tihomir, Arhivska grada za zanate i esnafe u Srbiji od Drugog ustanka do Esnafske uredbe 1847.; SKA, SEZ, knj. 33, drugo odeljenje, Život i običaji narodni, knj.15, Beograd 1925.
2. Kahrović Jerebičanin Muradija, Novi Pazar u vaktu i zemanu, Novi Pazar 2014.
3. Mušović Ejup, Stari zanati u Novom Pazaru, Mostovi 18, Pljevlja 1973, 142.
4. Radovanović M. Miloš, Novopazarska čaršija, bezistani i mostovi, Novopazarski zbornik 15, Novi Pazar 1991.
5. Savić M.M., Naša industrija, zanati, trgovina i poljoprivreda, VII deo, Sarajevo 1929.
6. Škaljić Abdulah, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo 1973.
7. Vučo Nikola, Raspadanje esnafa u Srbiji, Knjiga prva, SAN, Posebna izdanja, knj. CC XXII, Istorijski institut, knj. 5, Beograd, 1954.
8. Stajević Branislav, Govor gline, Beograd 1995.
9. Živančević M. Mihailo, Naše zanatstvo i zanatlijski pokret 1888-1938, Beograd 1938.

Muradija Kahrović Jerebičanin
Museum „Ras" Novi Pazar

The Last Craftsman, a Shoemaker - a Slipper Maker in Novi Pazar

Abstract: Craftsmanship was very developed in Novi Pazar. Especially, craftsmen whose crafts items were clothing ones, i.e. clothes and shoes were very successful. Within their crafts, where different shoes were manufactured, there were peasant shoe makers, clog makers, boot makers, slipper makers and others.

Women's slippers were highly required shoes, used daily or for celebrations, where their quality was different one, thus the craftsmanship of shoemakers was successfully developed. At the end of XX century, there were fewer conditions for the survival of this craftsmanship in Novi Pazar, and the last shoemaker -a slipper maker was Ismail Salkovic. At the beginning XXI century, this craftsmanship was extinct.

Key words: craftsmanship, a slipper maker, a woman, clothes, slippers, downtown, family, shop, town, a town's part, culture, competition, survival, tool, material

Милан Попадић
Универзитет у Београду – Филозофски факултет

УДК 711.4(497.11)"1945/1991"

ПРОЛЕГОМЕНА ЗА УРБАНИСТИЧКО НАСЛЕЂЕ НОВОГ ПАЗАРА СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ПЕРИОДА

Сажетак: *У раду су представљени резултати досадашњег истраживања урбанистичког наслеђа Новог Пазара социјалистичког периода. Резимирају се основне етапе урбанистичког развоја Новог Пазара у периоду од краја Другог светског рата до распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и повезују са општим тренговима у архитектонско-урбанистичком развоју градова у овом периоду. Основна полазна претпоставка рада је да је Нови Пазар у периоду југословенског социјалистичког уређења (1945–1991) доживео значајан урбанистички преображај, који и даље утиче на развој и идентитет савременог града. Стога се указује на најзначајније чиниоце и актере који су креирали оно што се данас препознаје као урбанистичко наслеђе Новог Пазара социјалистичког раздобља, затим на однос ових наслеђа према претходном периоду у развоју града као и на значај за разумевање савременог стања. Циљ рада је да се сумирају досадашња сазнања као основ за будућа истраживања.*

Кључне речи: *Нови Пазар, урбанизам, архитектура, социјалистичко наслеђе, модернизам, 20. век*

Увод

Нови Пазар је у периоду југословенског социјалистичког уређења (1945–1991) доживео значајан урбанистички преображај подешавши судбину

1 Овај рад је настао на основу претходно обављених истраживања аутора (Попадић 2005, 2007, 2008, 2009, 2011, 2013, 2014). У мањој мери су се појавили и предни прилози других истраживача (Вегановић 2014; Škrijelj 2014, 2015), који су, такође, консултовани, а уз незаобилазне и семинарске текстове за разумевање архитектуре и урбанизма Новог Пазара у 20. веку (Миловановић, Ђоровић 1968; Ђоровић 1969; Кадијевић 1995). Такође, треба напоменути да је у фокусу овог рада, сходно његовом пролегоменском карактеру, урбанистички развој репрезентативне централне зоне Новог Пазара, те су стога изостављени значајни индустријски, инфраструктурни и комунални објекти, а који свакако улазе у корпус социјалистичког наслеђа града, па и целокупних урбанистичких елемената.

многих градова у социјалистичкој Југославији. Као варочата социо-културна творевина, град је одувек био генератор различитих друштвених идентитета (Blinkar 2003). Стога не чуди да је социјалистичка идеологија у њему препознала битан инструмент за преображај друштва (Vujović 1977; Тимотијевић, 2012). Социјалистичка револуција у Југославији била је специфична по томе што се догађала паралелно са током Другог светског рата. Ратне прилике су, поред неупоредиве трагедије људског страдања, југословенским градовима довеле непосредно уништене градитељског наслеђа. Отуда је након окончања ратних сукоба критика „обнове и изградње" чујно одјекивала простором разрушеног града. Обновити и изградити град, или чак подићи сасвим нови, значило је демонстрирати победу – рату, идеологији, природној, друштвеној, културној, економској. Обновити, изградити или подићи град значило је, такође, и опредметити обећану виђу боље будућности. Често су управо виђе (у форми урбанистичких планова, архитектонских пројекта, пропагандних макета и сл.) биле једино што је успело да буде довршено. На тај начин је – сврстуг између виђа будућности, опредмећења у садашњости и искуства прошлости – настао варочит скуп градотворних чинилаца који можемо да назовемо урбанистичким наслеђем социјалистичког периода.

Нови Пазар је у социјалистички период ушао са петговековном урбаном традицијом. Преображај који се десио за нешто мање од пет деценија умногоме је изменио наслеђену урбану матрицу, као што је одредио смернице и ограничења будућег развоја. Свакако, није реч само о „социјалистичкој идеологији" као покретачу ових промена. Реч је, пре свега, о глобалној модернизацији градова након Другог светског рата, с тим што је глобални модернистички тренд у Југославији, па и у Новом Пазару, добио социјалистички лик. Црте тог лика биле су сасвим варочате, јер је поред југословенског самоуправног модела Нови Пазар унео и локални колорит и непресушну – повећа шаренолику и шармантну, а каткад суру и сурову – животност.

Нови дани

У уводном тексту првог броја листа Братство, објављеном 1. јуна 1945. године, тада „званичном органу јединственог народно-ослободилачког фронта Новопазарског округа", наиђе сумирана страдања у тек завршеном рату, али и подсећања на запостављања у претходном периоду, нашло се места и за оптимистичан закључак: „Дошли су нови дани, дани за које су у овом рату, под истим стегом са петоврагом заједно борили и Срби и муслимани: дани братства и слободе у заједничкој држави, дани новог живота и стваралачког рада" (Хасанагић 1945: 1). Оптимизам је, чини се, био неопходан јер су назови биле огромни.

Уз бројне економске, етничке, верске и идеолошке проблеме, новим управљачима предстојало је и уређење града. Поред тешког стања у граду у предратним годинама, у рату је Нови Пазар бомбардован у виду напрта, а почетком новембра 1944. године чак три пута. Све то је довело до тога да је „цео град имао читаве мале, брдашке паланке, мада по положају, броју становника и простору који заузима спада у ред већих градова у нашој земљи, а има и услова да буде и један од лепших градова" (И.К. 1954: 3). Претходни период, који се не броји само деценијама већ и вековима, условно је ово несланно стање, али се и животност града ипак пробијала кроз муљ и прут који су нанели рат и време. Провидљиво ово архитекте Јована Крунића 1955. године примећује: „Нови Пазар је један од ретких градова Србије (поред Призрена, Пећи, Ваљеве) који је у прошлости добро своју изразиту урбану физиономију, узевши стварно обликовано, и коју је ту физиономију релативно добро очувао. Ту физиономију чине његов специфичан урбани склоп, амбијент, однос и облик његових кућа. Специфичност урбаног склопа града огледа се, сумарно узевши, у композицији градског типа, склопа стамбених насеља ретког карактера, који образују одвојене махале са великим процентом зелениле. *Посебну вредност у тоне склопу чини велико старости града са трговачком, амбијентом који би се могао развити у скромно градо.*" (Клинић 1994: 134). Прва посматрана фаза преобликовања урбане структуре Новог Пазара имала је незавидан задатак да град крати на воде и спасава напоштавање комуналне, хигијенске, управне и стамбене проблеме. Резултати су били скромни, но тада је ипак реализован одређен број инфраструктурних и стамбених објеката, који су довољно промениле стање у урбаном миљеу града, уносећи у његову традиционалну матрицу нове, модернистичке елементе. То је било довољно да се 1957. године примети: „Као и сви други градови у нашој земљи, тако

и Нови Пазар такорећи сваким даном мења свој изглед. Човек који је у њему боравио пре десет година и данас поново изађе, биће пријатно изненађен колико се изменио. Он је добио широке улице, неонско светло и низ других савремених ствари" (Јовић 1957: 5). Ипак, бројни комунално-хигијенски проблеми, који су били резултат колико урбанистичких недостатака толико и низа становништва, нису могли да буду ефикасно решени. Отуда и честа потреба грађанима да више воде рачуна о свом граду и његовом изгледу.

Планско уређење

Начелно говорећи, будући да постојање планова нужно не гарантује и њихову сврсисходност, основни недостатак у почетима социјалистичког преобликовања Новог Пазара био је недостатак урбанистичког планирања. Град је уређиван „ад хоц", то јест када би неки спољни чинилац иницирао активност. Тако је, рецимо, поводом прослава Првог маја и Седмог јула 1950. године одлучено да се „што пре" отворе са уређењем града, поправком улица и слично. Једна од репрезентативних градотворних активности предвиђена овом одлуком била је и подизање градског парка, који ће – након бројних одлагања – бити коначно отворен тек 1957. године. У међувремену је Нови Пазар добио основе свог планског уређења.

ГРАД БУДУЋНОСТИ

Планско уређење Новог Пазара отпочело је 1954. године предлагањем идејног решења Генералног урбанистичког плана града, чији је аутор био инжењер-урбаниста Јосеф Кортус. Генерални урбанистички план Новог Пазара усвојен је 1956. године и он ће обележити прву планску фазу у модернизацији урбане структуре Новог Пазара. План је тежио да, уз оптимално очување постојеће урбане структуре, поступном реализацијом буде остварен „савремени и напредни град" (Братство 1956: 4). Индустрија је смештена на десну обалу Рашке, на излазу из града; зона градског парка проширена је простором за одмор и рекреацију у подножју тврђаве, на левој обали Рашке, преко пута тврђаве; планирани су друштвени објекти и трг у продужетку Улице 28. новембра; између тврђаве и реке Јошаничке предвиђена је зона школских објеката; на југозападној падини Хајета планиран је медицински центар, док су стамбене зоне предвиђене на простору Хајета, долине Рашке и дуж Улице Стевана Немање. Теретни саобраћај измештао се на трасу пута Нови Пазар–Сјеница, а идеја о изградњи железничке трасе Рашка–Нови Пазар и даље је опстајала (Ђоровић 1969: 409-412.). Промишљено се ослањајући на постојеће градско ткиво и морфологију терена, овај план је веома видљиво уврштан у савремену матрицу Новог Пазара. Другим речима, градске зоне, као их и данас препознајемо, управо су резултат идеја датих у Генералном урбанистичком плану из 1956. године.

У Генерални урбанистички план Новог Пазара била су инкорпорирана актуелна знања из урбанизма и урбаног програмирања, тако да су у оптимизирани постављена оптимална решења саобраћајне инфраструктуре, функционалног разметајa градских зона и лоцирана централних градских функција. Међутим, и овај план је подлегао судбини сличних пројеката тога доба у Србији – број становника у граду расте је брзином много већом од планиране, што је директно условило недостатак, пре свега у домену стамбених капацитета, адекватности централних функција и ефикасности унутрашњег саобраћаја, тако да је била неопходна његова ревизија. Када је 1956. године усвојен план, Нови Пазар је имао тринаест хиљада становника. Планом је било предвиђено да за тридесет година тај број порасте на двадесет пет хиљада., међутим, већ после десет година, ова бројка је премашена (Ђоровић 1969: 411).

Слика града

У наредној етапи развоја, уз стални проблем недостатка стамбеног простора, указала се и потреба за уређењем центра, што је био један од неодложних задатака. У општем смислу, градски центар је оно по чему се град препознаје, иако то није нужно најважнији функционални или комунални елемент урбанитета. Стога је и центар града управо симболична слика идентитета града. Другим речима, креирати центар града значи подарити граду лик (Linč 1974). Жељени репрезентативни карактер градског центра Новог

Пазара почетком шездесетих година био је утрошак како непланским, дивљом градњом тако и нестратешјским подизањем објеката друштвеног стандарда, па се отуда указала нужност што хитнијег уређења.

Са овом потребом кондиционира једна значајна новина у домену новопазарске архитектонске и урбанистичке струке. Наиме, у време када је уређење градског центра постало хитан задатак, у Новом Пазару је 1963. године основан Завод за урбанизам, који ће касније прерасти у пројектантски биро „Санапројект" с архитектима Томиславом Миловановићем и Амиром Ђоровићем као водећим фигурама.[2] Први задаци који су се нашли пред архитектима и инжењерима Завода били су наставак рада на Генералном урбанистичком плану града, донетом средином претходне деценије, и израђивање Детаљних урбанистичких планова Новог Пазара, и то пре свих центра града. Основне смернице за овај задатак дао је пројектантска група „Србија" из Београда, који је у оквиру Генералног урбанистичког плана понудио четири варијанте уређења градског центра. На основу ових полазишта, а пре почетка активности Завода, реализована је маркантна објекат Радничког универзитета, који ће донекле ограничавати, па и ометати, будуће урбанистичке поставке градског центра (Миловановић, Ђоровић 1968: 1)

Рад на пројекту за градски центар трајао је од 1965. до 1968. године. Архитекти Миловановић и Ђоровић студиозно су припремили пројекат који ће новопазарском градском центру подарити потпуно нов просторни и визуелни идентитет. Ослањајући на сопствена истраживања визуелне урбанистичке праксе и на тумачења градитељског наслеђа Новог Пазара, те критички реагујући на дотадашње често стереотипне планове за урбанистичко обликовање југословенских градова, аутори пројекта за новопазарски градски центар произвели су веома карактеристичну урбанистичку визију. Они су сматрали да: „У стварној, ортогоналној шеми због своје геометријске простоте и не одговара старим чаршијама као што је Нови Пазар, са кривудавим улицама и неправилним или правилним, али полигоналним трговима и објектима. Како у центру Новог Пазара доминира неколико таких објеката (бедем, кула и комплекс Арап џамије и Амирагиног хана), дошло се на идеју да се треба одговарајуће полигоналне форме за решавање објеката и трга центра" (Миловановић, Ђоровић 1968: 29). Иако је новопазарски план био зачетак локалним укусима, у тадашњој међународној градитељској пракси оваква идеја није била усамљена, као што није била ни теоријски неутемељена.

2 О Томиславу Миловановићу и Амиру Ђоровићу (Srpska arhitektura 1972: 137; Живковић 1976: 12; Трнавски 1977: 11; Манојлић 2002: 131; Попадић 2009)

У интернационалној урбанистичкој теорији и пракси је од краја педесетих година 20. века била присутна тежња да се граду подари урбани идентитет, односно да се остварі „осећање да сте *негде* и знаш *где*" (Дженкс 2000: 354; Гогарнов 2004: 269–279). То је значило да се у простору града мора конституисати таква архитектонско-урбанистичка структура чији ће интуитивни идентитет превазилазити дотадашње модернистичке рецепте који су, показало се, водили ка униформности, „конфекцијској" изградњи и пиконој стандардизацији. Исти став су делили и новопазарски архитекти (Живковић 1976: 12). На међународној сцени је један од манифестних пројеката овог типа био план за Берлин–Хаумитат Питера и Алисон Смитсон из 1958. године, са мотивом високих стамбених зграда које окружују градски центар. Слични мотиви – „градски зид" састављен од низа вишеспратница и „градска капија" у форми вертикалног, солитерског објекта – присутни су и у плану јапанског архитекте Кензоа Тангеа за центар Скопља из 1966. године. Примећено је чак да „ј е израда урбанистичког центра Новог Пазара текла упоредо са сличним подухватом у Скопљу и да су резултати веома блиски по коначном решењу" (Живковић 1976: 12). Ипак, у оштој равни, ова урбанистичка пракса није увек прихватана као оправдано решење: „Следили смо скоро исправних покушаја да се у модерним градовима, а у име новог неосимболизма, уз помоћ најбанаднијих градских елемената (пословне зграде, стамбене зграде) подражавају недвојним градски зидови, увећани до карикатуре, или да се пословним 'центрима' замени слика и прилика некадашњих градских капија" (Богдановић 1982: 257). Ипак, када је реч о оваквим становима, ваља напоменути да је специфичност Новог Пазара била у томе што то изворно није био моделран град, већ град који је у освајању модерности желео да задржи или конструише везу са сопственом прошлошћу.

Пројектантска и теренска истраживања аутора плана за новопазарски градски центар резултирала су ставом да градски центар није схваћен као централни градски трг „већ као шири централни градски рејон, који у себи обједињује разноврсне функције градског центра захватајући површину од око 30 хектара. Овај рејон простире се на истоку до састанака река [улице реке Јошанице у реку Рашку], на западу до насеља Луг, на северу до Улице Војка Бачанина и на југу до Аитун-Аиам џамије. Реком Рашком центар је подељен на северни и јужни део. У северном делу је је административни, трговачко-пословни и културни центар града, а у јужном рекреациони центар са вештачким језером за купање, парк «Тирбиа» и Завјетски центар." (Вороњић 1969: 418). Форма градског центра примарно је дефинисана снажном кружном саобраћајницом полупречника 300 метара, која је концептуално, мада не и фактички, изведена из наслеђене радијалне уличне матрице. На тај начин је северни део централног градског рејона на левој обали реке Рашке обликован као денивелисани, полукружни полигон састављен од мањих тргова и платоа повезаних пешачким стазама, а просторно оређен „лидом од високих стамбених лучних зграда које представљају позадину лепо обликованих објеката у центру и највећи завршетак ранијутаних блокова зграда иза себе" (Вороњић 1969: 419). Тако је направљена снажна демаркационна линија између градског центра и периферног градског ткива, чиме је постигнуто не само

физичко већ и симболичко разграничење ових елемената урбане структуре.

Конципирајући модел „живо обликованих објеката", *аутори* су отворили простор за нарочит архитектонски исказ.Тако су настали иконични објекти попут живописног хотела „Врбак", монументалних „лучних" зграда, децентног солитера „Кула", динамичне зграде Општинског суда, дискретне али и експресивне зграде Електродистрибуције и др. Чини се да је лиховин језик ових здања био колоквијално добро прихваћен тако да је чак добио неформални али афирмативни назив „новопазарски стил" (Живковић 1976: 12; Братство 1977:3). Иначе, стручне оцене биле су исто строже и односе се управо на цепину узег градског језгра. Ако су појединачни објекти и остварили високе архитектонске вредности, остало је отворено питање лиховог урбанистичког контекстуализовања: „изведени као најкарактеристичнији примери посмертног градитељства у Новом Пазару, и поред чињенице да су задовољавали одређене функционалне захтеве у доба повећаног раста становништва, не могу се оценити повољним оценама, јер су, чини се, више одмогли него што су допринели складном и хоморетном изгледу града" (Кадијевић 1995: 201). Било како било, *архитектонско-урбанистички* амбијент изграђен на основу плана за уређење градског центра управо је она слика града која ће остати запамћена као социјалистичко лице Новог Пазара.

РАСТЕ ГРАД БУДУЋНОСТИ

Крај једне будућности

Град који је замишљен Генералним урбанистичким планом из 1956. године био је прогшиван градом будућности. Крајем шездесетих, а нарочито седамдесетих година 20. века, чини се нарочито поштено имати посете председника СФРЈ Јосипа Броза Тита Новом Пазару 1971. године, обриси најављене будућности су се већ назирали у градском ткиву. Но, осамдесете године су у Југославији отпочеле упокојењем Јосипа Броза Тита, а завршиле су се сахрањом заједничке државе. Иако је овај „крај историје" лебдела над свим аспектима југословенског друштва, планови за почетак новог миленијума нису изостали. Предвиђен је порост запослености, развој индустријализације, реформе школства, здравствене заштите и сл. У том духу је 1981. године усвојена ревизија Генералног урбанистичког плана Новог Пазара. Заснована на искуствима и премисама претходног, ова верзија је предвиђала развој града до 2000. године. Уз све што је у претходном периоду урађено, нови проблеми су остали непромењени: „велики број незаконсених, бројни нерешени стамбени и комунални проблеми, насеља која стихијски настају" (Бакрачевић 1982: 2). Ове проблеме је требало хитно решавати, нарочито ако се узме у обзир да је нови Генерални урбанистички план сасвим исправно предвиђао да ће број становника Новог Пазара до 2000. године нарасти на чак 70 хиљада. Међутим, најављивани град будућности из претходних деценија наишао је на непремостиву препреку. Будућност у којој је он био виђен напросто се никада није десила. Уместо ње, социјалистички Нови Пазар је поделио судбину Југославије и модерности уопште – остао је незавршени пројекат (cf. Habermas 1988).

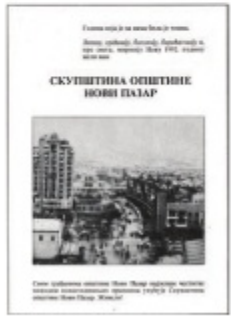
СКУПШТИНА ОПШТИНЕ
НОВИ ПАЗАР

У случају новопазарског урбанизма социјалистичког периода, тежња да се постигне континуитет са немањском традицијом – али и стваралачки прогрес у том континуитету – у физичком простору градског центра проузроковала је специфичан ефекат. Заправо, „социјалистички" идентитет урбанизма Новог Пазара остварен је на један веома симптоматичан начин. Пројекти градског центра може се повезати са такозваним „социјалистичким естетизмом", појавом заснованом у општеуметничкој, али и у архитектонској и урбанистичкој пракси Србије између 1955. године, која у социо-културном миљеу југословенског самоуправног социјализма наслеђује доктринарни социјалистички реализам. Елементи социјалистичког естетизма у архитектури манифестују се сличан начин као и у другим ликовним уметностима. Они се препознају у тенденцији ка неконфликтној морфологији и ликовности, односно у стварању структуре чији се знаменски потенцијал исцрпљује унутар ње саме. Елементи социјалистичког естетизма у архитектуру уносе тежњу заобилажења идеолошких и симболичких премса у циљу самодовољног просторног система, којем се условно може приписати карактер естетског. У том смислу, изграђени „живо обојени објекти", замишљени да буду нешто ново и другачије, својом наглашеном ликовношћу нужно претендују на позицију визуелне доминанте или обликовне поенте у градском ткиву, а не на директне идеолошке маркере. Но, како пројекат није довршен, произведена је несврсисходна конкуренција између елемената урбане структуре. Уместо да функционишу у складству, како је планирано, у изведеном стању, ови елементи међусобно делују као опозиција, и то појединачно једни према другима и заједнички као архитектонско-урбанистички ансамбл према просторној целини градског центра. Резултат овог просторно-визуелног надметања јесте сликан утисак урбанистичке некохерентности, у који се силом прилика утапају и бројни квалитетни потези. С друге стране, недовршеност „невадљивих" и „неестетских", а суштински битних елемената плана (унутар градских саобраћајница и комуналне мреже између осталих), унела је у поменуту просторно-визуелну напетост и инфраструктурну хаотичност.

Закључак: Куле и градови

Симптоматично је да је утицај социјалистичког наслеђа у градовима некадашње Југославије такав да се мало њих може препознати као опште одредице „постсоцијалистичког града". То указује на то да процесат година од краја социјалистичког уређења није било довољно за изградњу другачијег и потпуно осамосталеног градског идентитета. „Транзиционе"/„турбо-фолк"/ „инвеститорске" урбанизам и даље су основне дезоријентисане уређења градова. Слика постсоцијалистичког града је још увек слика коју чини „комбинација реинтерпретираних старих симбола комунизма и нових икона

слободног тржишта, потрошње и глобализације" (Bürojević 2008: 42) и као таква неодвојива је од социјалистичког наслеђа. Ово се с пуним правом може тврдити и за Нови Пазар.

У једном недавном истраживању из домена социологије града самоперцепција Новог Пазара изражена је кроз две речи: историја и раскрснице, док је његов идентитет препознат као историјски палимпсест (Спасић, Бацановић 2017: 63). Иако трговачког духа није нестало, чињеница је да Нови Пазар већ дуго није на раскрсници важних трговачких путева. Управо тиме се потврђује и наредни став: Нови Пазар су обележиле не само просторне већ и временске раскрснице. Када је реч о урбанистичком наслеђу, једна од таквих раскрсница била је свакако и социјалистичко чвориште. У њему су се стекли различити идеолошки, привредни, друштвени, културни и економски чиниоци који ће граду подарити нови лик, који се и данас лако препознаје у за сада недовршеном портрету града који је наследио социјалистички Нови Пазар. Говорећи и у пренесеном и конкретном (бетонском) смислу, куће и градови које је социјалистички период оставио граду у наслеђе још дуго ће бити видљиви слој палимпсестног идентитета Новог Пазара. Стога га треба прочитати као долиније, не бисмо ли тако боље разумели и прегледне и будуће странице романа – реке новопазарског градостроља.

Литература

1. Beganović, Dž. 2014. Complex Urbarchitectonic Structures of Priština and Novi Pazar Cities, Spatium, no. 32, pp. 39-46.
2. Blankar, P. 2003. Kroz istorju grada do novog društva. Beograd: Magna agenda.
3. Blagojević, Lj. 2008. Postsocialist Cities: Contested Modernism. Writing Central European Art History.Vienna: Erste.
4. Dženks, Č. 2000.Moderni pokreti u arhitekturi. Beograd: Građevinska knjiga.
5. Frempton,K. 2004. Moderna arhitektura: kritička istorija. Beograd: Građevinska knjiga.
6. Habermas, J. 1988. Filozofski diskurs moderne: dvanaest predavanja, Zagreb: Globus.
7. Linč, K. 1974. Slika jednog grada. Beograd: Građevinska knjiga. 1974.
8. Popadić, M. 2014. On the ruins of the socialist Novi Pazar: the memory of a vision of brotherhood and unity, 'Brüderlichkeit' und 'Bruderzwist'. Mediale Inszenierungen des Aufbaus und des Niedergangs der multinationalen Staaten in Ost- und Südosteuropa, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
9. Spasić, I., Backović, V. 2017. Građovi u potrazi za identitetom. Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
10. Srpska arhitektura 1900–1970. 1972.Beograd: MSU.
11. Škrijelj, Z. 2014. Arhitektura javnih objekata Novog Pazara između prvog (1956) i detaljnog urbanističkog plana (1968). Новопазарски зборник 37, str. 221–238.
12. Škrijelj, Z. 2015. Graditeljska delatnost u Novom Pazaru u periodu od 1945. do 1956. godine, Новопазарски зборник 38, str. 117–131.
13. Vujović, S. 1977. Problem socijalističkog grada. Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku br. 39, str. 72-104.
14. Бакрачевић, С. 1982. Нови Пазар до 2000. године. Братство, 29. 01.1982, стр 2.
15. Богдановић, Б. 1982. Градословар. Београд: Вук Караџић.
16. Живковић, М. 1976. Синтеза старог и новог: Политика, 22.11.1976, стр. 12.
17. И. К. 1954. Грађевинска делатност у Новом Пазару. *Братство*. 02. 11. 1954, стр. 3
18. Јокић, Д. 1957. Новопазарско предграђе. Братство. 20.6.1957. стр 5.
19. Кадијевић, А. 1995. *О проучавању и вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Новом Пазару*. Новопазарски зборник 19, стр. 193–203.
20. Маневић, З. 2002. Лексикон српских архитеката. Београд: Клуб архитеката.
21. Милошевић, Т., Вујовић, А. 1968. Детаљни урбанистички план градског центра у Новом Пазару – Програмски елаборат. Нови Пазар: Завод за урбанизам.

22. Попадић, М. 2005. Како читати град. Како читати: О стратегијама читања трагова. Београд: Народна библиотека Србије.
23. Попадић, М. 2007. О архитектури хотела ‹Врбак› у Новом Пазару. Новопазарски зборник 30, стр. 219-231.
24. Попадић, М. 2008. Грб Новог Пазара као одраз социјалистичких схватања у југословенској култури. Новопазарски зборник 31, стр. 199-208.
25. Попадић, М. 2009. Архитект Амир Ђоровић и пројекат градског центра у Новом Пазару. Новопазарски зборник 32, стр. 209-225.
26. Попадић, М. 2010. Нови ужитани свет: социјалистички естетизам и архитектура. Зборник за ликовне уметности Матице српске 38, стр. 249-262.
27. Попадић, М. 2011. Простор заборава: градски парк у Новом Пазару. Новопазарски зборник 34, стр. 193-207.
28. Попадић, М. 2013. Железни пут у социјализам: изградња друге Нови Пазар – Рашка (1949-1951). Новопазарски зборник, бр., 36, стр. 91-105.
29. Тимотијевић, М. 2012. Модернизација балканског града 1944–1989): компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма. Чачак: Народни музеј.
30. Тривавск, В. 1977. Протомајстор Тома. Политика, 23. 02. 1977. стр. 11.
31. Ђоровић, А. 1969. Урбанизам Новог Пазара. Нови Пазар и околина. Београд: Књижевне новине, стр. 403-420.
32. Хасанагић, Е. 1945. Нови дани. Братство. 1.6.1945, стр.1.

Milan Popadic
University in Belgrade – Faculty of Philosophy

The Introduction to Urban Heritage of Novi Pazar of the Socialistic Period

Summary: Novi Pazar experienced a significant urban transformation in the period of Yugoslav socialistic system (1945–1991). Thus, it shared the destiny of numerous cities within the socialistic Yugoslavia. Connected with the future visions, being a subject of present and the experiences of the past, there was a special union of construction factors and we can name it the urban heritage of the socialistic period. Novi Pazar entered the socialistic period with a five century urban tradition. The transformation that happened for a little less than five centuries, changed a lot the heritage urban matrix, and also determined directions and limitations of the future town's development. After the beginning assignments in "reconstruction and construction" of the town, urban planned arrangement of Novi Pazar started in 1954, by suggesting an idea solution of the General Urban Town's Plan, whose author was an urban-engineer Josef Kortus. The General Urban Town's Plan of Novi Pazar was adopted in 1956 and it would mark the first planned phase in modernisation of the urban structure of Novi Pazar. It is not only the matter of "socialistic ideology", as a driving force of these changes. It is, before all, on global modernisation of cities after World War II, but the global modernistic trend in Yugoslavia, and thus in Novi Pazar, received a socialistic character. The features of the character were very special, since besides Yugoslav self-government model, Novi Pazar brought local colours and inexhaustible vividness. Finally, the concrete structures, but urban visions that socialistic period left into the heritage, would be a visible layer for a long within the manuscript of Novi Pazar identity.

Key words: Novi Pazar, urbanism, Architecture, socialistic heritage, modernity, 20th century

Kučević Amela
Državni univerzitet u Novom Pazaru,

UDK 728.5(497.11)
711.523(497.11)

Muminović Esad
Državni univerzitet u Novom Pazaru,

REVITALIZACIJA OBJEKTA HANA „GRANATA" U NOVOM PAZARU METODOM REKONSTRUKCIJE

Sažetak: *Stara čaršija u Novom Pazaru je dio historijske zone starog centra grada na desnoj obali rijeke Raške i tom dijelu grada pruža arhitektonske, ambijentalne i urbanističke vrijednosti. Ona obuhvata objekte koji pripadaju grupi zaštićenih objekata kulture. „Granata" han, objekat specifične narodne arhitekture, u posljednjih nekoliko godina je bio potpuno neupotrebljiv, degradiran i potom je izgorio u požaru krajem ljeta 2013. godine. Predmet ovog rada je ispitivanje mogućnosti potpune rekonstrukcije i reinterpretacije stare zgrade „Granata" hana, na osnovu sačuvane projektne dokumentacije, poštujući tradicionalnu urbanu matricu. Poseban segment rada je idejno rješenje rekonstrukcije stare zgrade hana, koji bi trebalo da odgovori svim uslovima očuvanja, zaštite i korištenja kulturnog nasljeđa.*

Ključne riječi: *rekonstrukcija, Stara čaršija, zaštićena zona, kulturno nasljeđe*

Malo je gradova u regionu, pa i u Srbiji, koji odišu ambijentalnom arhitekturom, koji gaje i njeguju, ali i održavaju tekovine tradicionalnih objekata, kao što je to slučaj sa Novim Pazarom. Stara čaršija, koja je dio nekadašnje Velike čaršije, sastavni je dio savremenog centra grada, i u takvom jezgru zauzima veoma važno mjesto i daje gradu poseban značaj. Stara čaršija Novog Pazara predstavlja dio historijske zone starog gradskog jezgra na desnoj obali rijeke Raške i tom dijelu grada daje spomeničke, ambijentalne i urbanističke vrijednosti. Osnovnu strukturu Stare čaršije čini niz objekata koji su izgrađeni oko glavne komunikacije, Ulice 1. maja. Potez današnje Stare čaršije, počinje od mosta na rijeci Raški, zauzima tvrđavu, ostatke Starog hamama, Azap džamije i Altun-alem džamije, mnoge zanatske radionice, zgradu Medrese, kao i nekadašnji han prozvan imenom „Granata". Han „Granata", objekat specifične narodne arhitekture, posljednjih godina je bio potpuno neupotrebljiv i degradiran, i u potpunosti je izgorio u požaru krajem ljeta 2013. godine.

Predmet ovog rada je ispitivanje mogućnosti za rekonstrukcijom objekta hana „Granata". Ispitane su mogućnosti da se na istom mjestu izgradi objekat kakav je ranije postojao, današnjem vremenu prilagođene namjene, u novom ruhu, kako bi se očuvale ambijentalne karakteristike i vratile vrijednosti kakve je imao objekat,

a zajedno sa njim i Stara čaršija. Metodologija rada je zasnovana na metodologiji zaštite kulturnih dobara i urbanističkoj metodologiji prema Generalnom urbanističkom planu Novog Pazara 2020. Poslije istraživanja historijskog razvoja i urbanističkih karakteristika postanka i formiranja Stare čaršije, ispitane su historija i karakteristike nekadašnjeg objekta hana, kao i stanje objekta poslije konzervatorskih radova. Na osnovu svega navedenog, pristupiło se spomeničkoj valorizaciji cjeline Stare čaršije, kao i objekta hana u njoj. Potom je opisano današnje stanje objekta koji je podlegao pod uticajem požara.

Ispitane su mogućnosti potpune rekonstrukcije i reinterpretacije starog objekta, na osnovu sačuvane projektne dokumentacije, poštujući tradicionalnu urbanu matricu. Ideja je da se izgradi objekat koji se nalazi u okviru značajne ambijentalne cjeline, koji u tehničkom i tehnološkom smislu treba da bude kopija starog objekta u novoj namjeni i da se potencira tradicionalni način gradnje.

Posebna pažnja se dala zaštiti objekata i ljudi, primjenom svih propisa, smjernica i stručnih iskustava za zaštitu od prirodnih elementarnih nepogoda, zaštiti od požara („Službeni glasnik RS", br.111/09), zadovoljenje mjera energetske efikasnosti („Službeni glasnik RS", br. 61/2011), zaštita od buke i štetnog dejstva i uklanjanja od saobraćaja, omogućavanju neometanog kretanja osoba sa posebnim potrebama („Službeni glasnik RS", br. 18/97). Osnovna koncepcija i propozicije su sadržane u stvaranju uslova za zaštitu prostora koji uživa najveći stepen zaštite, kao historijsko-kulturna cjelina, a u konte je potrebno izvršiti uređenje i dozvoliti izgradnju i razvoj prostora na savremen način, uz poštovanje propisanih pravila i mjera zaštite. Poseban dio rada je idejno rješenje rekonstrukcije starog objekta, urađen na osnovu već urađenog Detaljnog plana zaštite i revitalizacije Stare čaršije u Novom Pazaru, koji je nastao kao rezultat saradnje Zavoda za zaštitu spomenika kulture Kraljevo i Arhitektonskog fakulteta u Beogradu, 1988. godine. Rukovodilac tog tima je bio prof. dr. Jovan Nešković, saradnici su bili mr. Nada Kurtović-Folić, arh. Slobodan Đorđević i arh. Slavica Vujović i saradnik-konsultant prof. dr. Ranko Radović. Publikacija, koja je nastala kao rezultat ove saradnje, koristila je kao glavna vodilja i oslonac u pisanju ovog rada.

Na osnovu izvijetih stavova o svim relevantnim uslovima i svemu što treba uzeti u razmatranje, dat je prijedlog rekonstrukcije, koji bi trebao odgovoriti svim uslovima očuvanja, zaštite i korištenja kulturnog nasljeđa. Prostor obuhvata rada je dio kulturno historijske cjeline Novopazarske tvrđave sa Starom čaršijom i kompleksom oko Altun-alem džamije za koja je Zavod za zaštitu spomenika kulture Beograd uradio: uslove čuvanja, održavanja i korištenja kulturnih dobara i dobara koja uživaju status prethodne zaštite i mjere zaštite (datum: 24. 01. 2013. godine, broj: ref. 2/77).

Slika 1. Staro gradsko jezgro. Razvoj Stare čaršije u Novom Pazaru pod utjecajem Turaka (autor uradio)

POSTANAK I RAZVOJ STARE ČARŠIJE U NOVOM PAZARU

Stara čaršija - Historijski razvoj

Razvoj Novog Pazara se može povezati sa razvojem srednjovjekovnog grada Rasa, odnosno postojanja naselja Trgovišta (Pazarišta). Novi Pazar, trgovačko naselje, nastalo je na trasi značajnog Dubrovačko – Carigradskog puta, na mjestu gdje je put prelazio preko rijeke Raške i nastavljao dalje ka Jeleču (današnja Ulica 1. maja), (Nešković 1988).

Uspon u razvoju grada se desio u doba Turaka, od prve polovine XV do kraja XVII vijeka. Grad je nastao i razvio se pod utjecajem Turaka. Ta činjenica opravdava njegov izgled i fizionomiju, kakvu posjeduju orijentalna urbana naselja. Za gradove koji su nastali pod utjecajem Turaka karakteristično je postojanje čaršije u sredini i oko nje mahale u kojima se stanovalo i koje su imale odbrambenu ulogu. Čaršija, kako joj je i u značenju riječi, sačinjava javni, poslovni, zanatski dio orijentalnog dijela grada, tj. pijacu, tržište. [19] U čaršiji su smješteni javni objekti: hanovi, karavan-saraji, bezistani (tržni centri), džamije, kao i trgovačke i zanatske radnje. Čaršija u Novom Pazaru je nastala na lijevoj obali rijeke Raške, gdje su podizani objekti-vakufi (zadužbine sa javnom namjenom) i zanatske radnje. Potom se čaršija širila, prelazila i na desnu obalu rijeke Raške. (Slika 1)

Vrhunac u svom razvoju, čaršija dostiže u drugoj polovini XVII vijeka, kada je bila bogata i razvijena čaršija sa 1200 dućana, sa nekoliko hanova, bezistana, hamamom. Bio je trgovačko-zanatski centar i jedan od vodećih gradova na središtem Balkanu. Tada se ovdje kupovala roba koja je vodila porijeklo sa istoka i sa zapada, jer je Novi

Pazar zauzimao važno mjesto na raskršću bitnih trgovačkih puteva Južne Evrope. Ovdje su se nudili zanatski proizvodi od vune, kože, metala, proizvodi od skupocjene svile iz Indije, perzijska i arapska robu (Radovanović 1991). Grad je svakodnevno posjećivao veliki broj trgovaca i ljudi koji su dolazili da prodaju ili kupuju robu, pa je trebalo obezbijediti smještaj i hranu tim ljudima kao i njihovim konjima, koji su im bili prijevozno sredstvo. Sve je to donosilo dobit gradu. Razvojem grada razvijala se i čaršija, padove ekonomske moći grada osjećala je i čaršija. Pošto je čaršija bila krvotok grada, za vrijeme ratova i zararanja ona je najviše gubila, stopirao bi se njen razvoj, tok, napredovanje. Modernizacija proizvodnje i industrijalizacija zanatstva, dovela je do propadanja i izumiranja pojedinih zanata, izumiranja zanatlija i njihove originalnosti, a samim tim i do izumiranja Stare čaršije i njene uloge u gradu. Stvara se potreba za novom izgradnjom, za novom namjenom lokala. U periodu od kraja XVII do početka XIX vijeka je padom Turske moći bio i period stagnacije u razvoju grada i čaršije. U XIX vijeku, Novi Pazar dostiže značajan privredni razvoj i iz tog perioda potječe većina historijskih objekata. Tada se čaršija pruža na desnu obalu rijeke Raške, gdje se formiraju čitav urbanistički potez Stare čaršije. Struktura Stare čaršije je nastala tako što se izgradio čitav niz dućana oko komunikacije, Carigradskog puta (današnja Ulica 1. maja).

Slika 2. Plan zaštite starog jezgra. Zaštićena zona Stare čaršije na desnoj obali rijeke Raške; namjena zona u okviru Stare čaršije, prema GUP-u Novog Pazara 2020. (GUP NP 2007)

Dio čaršije na lijevoj obali rijeke Raške je, osim jednog hana, potpuno izumro, i naziv Stare čaršije dobija potez objekata javne namjene, od glavnog mosta na desnoj obali rijeke Raške, duž Ulice 1. maja do Ahun-alem džamije, oko koje se formirao skup objekata za stanovanje (slika 2). Za Staru čaršiju su najkarakterističniji bili nizovi izloga na lokalima, sa lijeve i sa desne strane Ulice 1. maja, koji su odrađeni na isti način. Svi izlozi su bili zastakljeni drvenim okvirima i zatvarali su se drvenim kapcima.

Namjene lokala su uglavnom bile za zanatlije i to za usluge kovača i kožara. Prema strukturi zanata koji su postojali u Starog čaršiji, poslije Drugog svjetskog rata, najveći broj zanata je bio iz grupe uslužnih djelatnosti: opančari (izrada opanaka), kundurdžije (izrada obuće), nanuldžije (izrada nanula), papučari, čurčije (izrada odjevnih predmeta od kože), abadžije (izrada odjeće od sukna), terzije (krojenje narodne nošnje), jorgandžije, pored pekara, kasapa (mesari), aščija (kuhari), poslastičara, svječara, berbera, kafedžija. Specijalizovani zanati kao što su kujundžije (izrada nakita od zlata i srebra), kalajdžije (izrada posuđa od kalaja), sahadžije, puškari (izrada lovačkog oružja), sitari, sarači (izrada sedala i konjske opreme), grnčari, također su se mogli naći u ovom dijelu čaršije, mada u manjem broju (Premović-Aleksić 2013).

Slika 3. Zone zaštićenog područja Stare čaršije u Novom Pazaru i položaj hana „Granata" u njoj (autor uradio)

Spomenička vrijednost Stare čaršije je narušena brojnim intervencijama na izlozima lokala, koji su zamijenjeni ili drvenim, ali ne autentičnim ili potpuno suludo riješenim aluminijskim izlozima (Nešković 1988). Na kraju tog niza lokala se nalazio objekat hana „Granata", jedini te vrste u ovom dijelu Stare čaršije, kao simbol ambijentalnih vrijednosti ovog dijela grada. Bio je reper Stare čaršije, najveći objekat narodne arhitekture u Ulici 1. maja.

Na područja Stare čaršije, koja je samo korak nekadašnje čaršije, i u njenoj okolini, izgrađen je jedan broj objekata neodgovarajuće arhitekture, koji nisu u skladu sa mjerilima i karakterom cjelokupnog historijskog ambijenta ovog dijela grada. Najveći broj tih objekata je izgrađen u drugoj polovini XX vijeka. Ambijentalne vrijednosti Stare čaršije su počele naglo da se narušavaju od tematika kada je 1965. godine, kaldrmu u Ulici 1. maja, zamijenio asfalt sa formiranim trotoarima (Radović 2007). Tako koncipiran saobraćaj i njegova velika frenkvencija u ovoj ulici, potpomogli su gubljenje, i te kako degradirane historijske, ambijentalne, arhitektonske, urbanističke vrijednosti starog dijela grada.

Han „Granata"

U samom centru grada, visoko uzdignuta, tek restaurirani zidovi ponosno stoji tvrđava. Nasuprot njoj stoji zona Stare čaršije, koja ima velike historijsko-ambijentalne vrijednosti i većina objekata je obuhvaćena prijedlogom zaštite od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Stepen očuvanosti autentične arhitekture historijskih objekata je različit. Objekti dobre očuvanosti narodne arhitekture su u jako lošem stanju, jer stručne mjere tehničke zaštite na njima nisu sprovedene. Neki objekti, kao što je bio objekat hana „Granate", imali su dobru očuvanost ambijentalne vrijednosti, ali su zbog neodržavanja i nekorištenja u jako lošem stanju. Objekat od izuzetne spomeničke vrijednosti, han „Granata", nije odolio zubu vremena i podlegao je propadanju. Posljednjih godina je bio potpuno neupotrebljiv i degradiran, da bi krajem ljeta 2013. godine potpuno izgorio u požaru, koji je sa sobom odnio sliku objekta, koji je kao rezultat neimarskog stvaranja pisao stranice jedne tradicije, historije, imao odlike ambijenta i autentičnosti jednog regiona.

Ovaj objekat je sagrađen u prvoj polovini XIX vijeka. Ponosno je predstavljao svog neimara, bio slika ljudske ideje, potvrda i pradanje o nekadašnjem vremenu. Bio je osoben po svom obliku, položaju i funkciji. Prvobitni naziv ovoga hana je bio Smailbegovića han (po prezimenu porodice na čijem je posjedu izgrađen ovaj han). Kasnije je han prozvan „Granata" po kafani u prizemlju tog objekta.

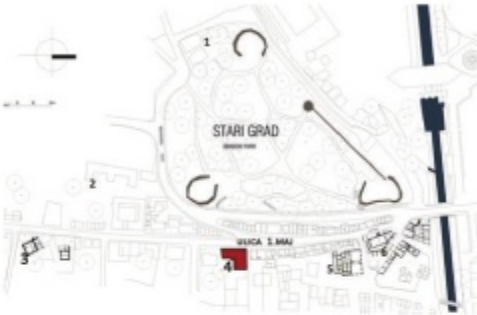

Slika 4. Zaštićena zona Stare čaršije; Prikaz zaštićenih objekata: 1. Gazi Sinan-begova džamija, 2. Zgrada bivše Medrese, 3. Altun-alem džamija, 4. Han „Granata", 5. Stari hamam, 6. Arap džamija (autor izradio)

Bio je u osnovi oblika slova „L" latinice, sa prednjim podužnim dijelom uz Ulicu 1. maja i dvorišnim krilom, koji formira dvorišno gnijezdo unutar parcele objekta, mirnu zonu sa ulazom, sakrivenu od ulične vreve i pogleda. Građen je sa svim odlikama konstrukcije i arhitektonske obrade tradicionalnog narodnog graditeljstva. Ispod jednog, manjeg dijela dvorišnog krila objekta, postojao je podrum, koji je služio kao hladna prostorija za odlaganje rakije, i za njeno čuvanje. Prizemni dio dvorišnog kraka je koristio za smještaj stoke i konja, koji su bili u vlasništvu trgovaca gostiju hana.

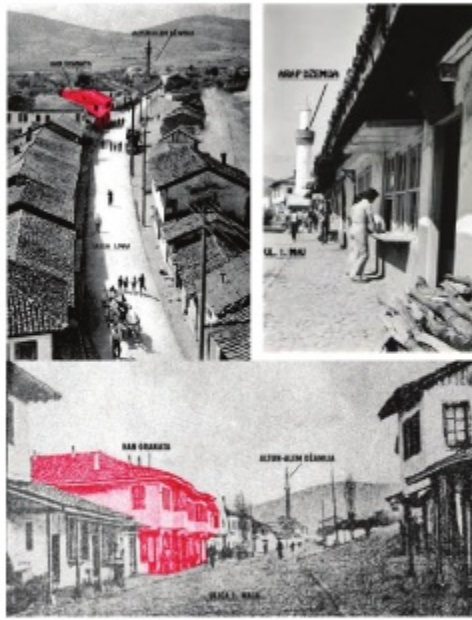

Slika 5 (gore lijevo i dolje): Stara čaršija u Novom Pazaru, pogled iz pravca Arap džamije prema Altun-alem džamiji; slika 5 (gore desno): Stara čaršija u Novom Pazaru pogled iz pravca hana „Gramate" prema Arap džamiji (prema http://vakuf-gazi.ba/index.php/objekti/osmanski-period)

U prizemnom dijelu uličnog kraka objekta je bila smještena kafana „Granata", koja je bila ugostiteljski prostor za sve putnike namjernike u Novi Pazar, koji su naročito dolazili u vrijeme pijačnih dana. Postojao je i kolski prolaz koji je vodio u dvorište, a bio je širine 3,5 metara. Na cijeloj dužini spratnog uličnog kraka, han je imao trem koji se oslanjao na Ulicu 1. maja nizom drvenih stubova. Na taj način je objekat spratnim dijelom izlazio na ulicu u širini od 1,4 metra. Ulaz za sprat je bio iz dvorišta, preko drvenog stepeništa. Uličnо krilo sprata je imalo hodnik sa otvorenim drvenim tremom i pet soba koje su bile orijentisane prema ulici. Dvorišno krilo sprata je bilo veće širine od uličnog i imalo je hodnik i sa njegove lijeve i desne strane raspoređene sobe za spavanje. Ima ih ukupno šest u tom dijelu objekta. Sobe su osvijetljene prozorima koji su međusobno povezani u horizontalni niz drvenim gredama (Nešković 1998). Podrumski zidovi su bili od kamena, zidovi prizemlja od čerpića, a sprata u bondruku sa ispunom od vertikalnih gredica. Svi zidovi su bili oblijepljeni blatom, potom okrečeni u bijelo, što je ovom objektu davalo odlike tipske gradske arhitekture. Podovi su bili od drvenih dasaka, a tavanice od šašovaca, međuspratna i krovna konstrukcija je bila od drveta, a krovni pokrivač dvovodnog krova je bila ćeramida (Nešković 1988).

Ovaj objekat je graničio sa jednospratnim objektom sa svoje lijeve strane. Između hana i tog objekta je postojala pješačka veza. Sa desne strane, objekat je graničio sa dvospratnom stambenom zgradom, koja po svom obliku i strukturi potpuno odudara od autentičnih formi ovog historijskog dijela grada.

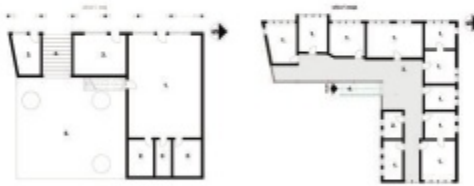

Slika 6. Osnove objekta hana „Granata", stanje bez intervencija. Slika 6 (lijevo). Osnova prizemlja: 1. restoran, 2. ostave, 3. poslovni prostor, 4. ulaz u dvorište, 5. poslovni prostor. Slika 6 (desno). Osnova sprata: 1. spavaća soba, 2. sanitarna prostorija, 3. hodnik, 4. stepenište za sprat (autor uradio)

Osamdesetih godina prošlog vijeka, firma „Sandžakprojekt", u to vrijeme vodeća projektanska kuća u Novom Pazaru, uradila je projekat rekonstrukcije ovog objekta, kada je predviđeno da se postojeći objekat obnovi, da se dio dogradi i da se objekat prenamijeni u hotel (Nešković 1998). Na osnovu tog projekta je urađen

Detaljni plan zaštite i revitalizacije Stare čaršije, kao saradnja Zavoda za zaštitu spomenika kulture Kraljevo i Arhitektonskog fakulteta u Beogradu, 1988. godine. Tim projektom je planirana Zaštita i rekonstrukcija čitave Stare čaršije i objekata u njoj. Za objekat hana „Granata" je urađen projekat revitalizacije i planirana je dogradnja hana novim hotelskim traktom po srodini parcele. Planiran je ekonomski ulaz kroz susjednu parcelu, gdje je planiran i parking. Sanacija postojećeg konstruktivnog sklopa starog dijela se trebala vršiti po strogim konzervatorskim zahtjevima i načelima, što je podrazumijevalo maksimalno korištenje autentične konstrukcije kao i materijala. Planirana je i sanacija konstruktivnih elemenata međuspratne konstrukcije, zidova, plafona, prozora, vrata, sanitarnih prostorija, sve u duhu očuvanosti autentičnosti arhitekture i da se omogući specifičan način korištenja objekta, koji je uslovljen karakterom starog objekta (Nešković 1988).

Slika 7. Izgled objekta hana „Granata" 1970-ih godina. Snimak iz Ulice 1. maja. Han „Granata" je u upotrebi. (prema http://www.novipazar.com/fotografije/stare-slike)

VALORIZACIJA STARE ČARŠIJE

Prof. dr. Jovan Nešković je još 1988. godine, prilikom izrade Generalnog plana valorizacije i zaštite Stare čaršije u Novom Pazaru, ukazao na potrebu da se Stara čaršija mora zaštititi kao cjelina, jer posjeduje historijski i urbanistički značaj, sa dijelovima od arhitektonskih i graditeljskih vrijednosti. Ulica 1. maja čuva i njeguje historijske, urbane, ambijentalne i arhitektonske vrijednosti Stare čaršije, a u isto

vrijeme nosi naziv prostorne cjeline koja gaji značajne spomeničke vrijednosti. Iako su na mnogim objektima izvršene izmjene, koje nisu u skladu sa osnovnim tehnikama zaštite kulturnog dobra, Stara čaršija je zadržala osnovne karakteristike historijsko-ambijentalne cjeline. Ova cjelina još uvijek ima potencijal za revitalizaciju njenih osnovnih vrijednosti i vraćanje karaktera čaršije orijentalnog tipa sa zanatskim radnjama i dućanima bez stanovanja. To je dramatično uzburkano, slikovito i vizuelno konfliktno kulturno područje, staromodno, ali sa druge strane istovremeno i jako moderno. Njegovo graditeljstvo, nasuprot izuzetnom prilivu modernog govora, zrači identitetom u kome se otkriva duh starine. Stara čaršija je dio kulturno-historijske cjeline koja se naziva Novopazarska tvrđava sa Starom čaršijom i kompleksom oko Altun-alem džamije. Ona pod svoje okrilje čuva objekte od historijskog značaja. Nepokretna kulturna dobra – spomenici kulture obuhvaćeni potezom Stare čaršije, od velikog značaja su: Novopazarska tvrđava, Stari hamam Isa-bega Ishakovića, Altun-alem džamija („Službeni glasnik" SRS, br. 14/79). To su objekti koji Starog čaršiji daju neprocjenjivu spomeničku vrijednost u okviru poprišta sinteza: civilizacijskih, kulturnih, urbanih, arhitektonskih, likovnih, egzistencijalnih.

Han „Granata" je zauzimao bitno mjesto kao pojedinačni objekat u okviru ove cjeline, zaštićene zone, koja podliježe pod određene mjere tehničke zaštite. On je imao arhitektonsku vrijednost kao pojedinačna građevina u okviru te cjeline. Odlikuje se i urbanističkom vrijednošću u okviru urbanistički zaštićene zone. Također, ima i ambijentalnu vrijednost, kao objekat koji je imao najbolju očuvanost autentičnih narodnih vrijednosti, kao objekat koji ima bitno značenje u strukturi i slici grada i kao objekat koji svojim oblikom odstupa od ostalih objekata ove urbane cjeline. Han se odlikovao historijskom vrijednošću, kao čuvar tradicije i tekovina jedne kulture. Kao objekat koji skoro tri vijeka ima ulogu spone između cjeline zvane Stara čaršije i područja Novog Pazara. Na osnovu njegove kompozicije i proporcija dobija i odgovarajuće umjetničke, kao i estetske vrijednosti, u okviru te cjeline. Han „Granata" je bio svjedočanstvo koje je govorilo o prilog određenom tipu arhitekture, stilu gradnje i regionalnom obliku izražavanja, i kao takav je imao odgovarajuće dokumentarne, naučne i obrazovne vrijednosti.

POSTOJEĆE STANJE I UGROŽENOST OBJEKTA HANA „GRANATA"

Uslijed nedostatka ekonomske moći, ali i nedostatka volje i angažovanja nadležnih lokalnih organa vlasti, ovaj objekat nije podlegao sanaciji niti su sprovedene odgovarajuće mjere tehničke zaštite i on je polahko propadao, postao neupotrebljiv i na kraju je potpuno izgorio u požaru, u augustu 2013. godine. Poslije požara ostalo je samo praznina i pepeo. Osjeća se nedostatak objekta koji je bio svijetla i nadasna sjenka nekadašnjeg načina života. Nadvijajući se nad Ulicom 1. maja, krio je njenu tajnu i bio zaštitnik cijele čaršije, novopazarskog kraja, naroda i njegovih vrijednosti. Na zgarišta posmrtnih ostataka objekta od neprocjenjive graditeljske vrijednosti,

leži tradicija jednog naroda, leži religija, način građenja, način nastajanja, jedna kultura. Zajedno sa tim ruševinama nestali su stari materijali, građevinski elementi, sklopovi i nekadašnji način rada. Ovaj han je vezan za mjesto u kome je postojao i svojim postojanjem je dao pečat gradu, kao i čitavom regionu.

REKONSTRUKCIJA I REVITALIZACIJA OBJEKTA HANA „GRANATA"

Prijedlog rekonstrukcije i revitalizacije

Nepokretno nasljeđe ima kulturni, historijski, nacionalni, socijalni, estetski i ambijetalni značaj, što je dovoljan razlog za vid njegove efikasne zaštite. Posljje naglo izvedene urbanizacije i nove izgradnje, koja je u sukobu sa načelima narodne arhitekture, mjere zaštite imaju za cilj očuvanje zatečenih vrijednosti kao i revitalizacija urbanog tkiva u cilju očuvanja gradskih vrijednosti, historijskog pamćenja i identiteta mjesta.

Da bi rekonstrukcija hana bila opravdana, njoj treba da prethode određene opće i specifične mjere zaštite zaštićene zone Stare čaršije, koje su i predložene Generalnim urbanističkim planom Novog Pazara 2020. godine. U daljem tekstu su dati izabrani izvodi gore pomenutih mjera zaštite: 1. očuvanje zatečene parcelacije; 2. očuvanje tipičnih gabarita objekata i njihove tradicionalne visine P+1; 3. očuvanje tradicionalnog položaja objekata na regulacionoj liniji; 4. poštovanje tradicionalnih materijala na objektima; 5. smanjenje intenziteta do potpunog ukidanja kolskog saobraćaja i njegove regulacije po obodu zone zaštite. [GUP NP 2007]

Slika 8. (gore lijevo) han „Granata" u periodu kada nije bio u funkciji; slika 8 (gore desno) - han „Granata" u požaru; slika 8 (dolje lijevo) - ostaci hana „Granata" poslije požara; slika 8 (dolje desno) - raščišćene ruševine hana „Granata" poslije požara (prema http://www.sandzakpress.net)

Kao objekat koji je bio u zoni posebnih arhitektonskih vrijednosti, njegova rekonstrukcija se mora izvesti po strogim konzervatorskim principima, po kojima će se poštovati autentične forme objekta, autentični materijali, konstruktivni detalji konstrukcija, tehnologija izvođenja radova i sve to na osnovu sačuvanog projekta ovog objekta i urađenog idejnog projekta rekonstrukcije. Naravno, za sve gore navedene radove, moraju se pribaviti posebni konzervatorski uslovi i saglasnost Republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Beogradu.

Opravdanost rekonstrukcije

Pošto je karakter same čaršije takav da u njoj gravitiraju objekti trgovačkih, zanatskih i ugostiteljskih usluga, to se za ovaj objekat predlaže zadržavanje ugostiteljske namjene i treba ga urediti u skladu sa sadržajima koji takvi objekti danas treba da imaju. Objekat bi trebao biti ugostiteljskog tipa, hotel, prenočište. Ovo bi bio objekat namijenjen turistima koji žele i vole da budu u objektu tradicionalne narodne arhitekture, da osjete miris baštine i duh starine.

Planom revitalizacije ovog objekta treba postići za društvo korisnu namjenu objekta, koja neće ponižavati niti degradirati predašnju namjenu. Unošenjem ponovnog života, iskazivanjem autentičnosti njenih materijala i prostornih vrijednosti, jednovremenim unošenjem novih funkcionalno-estetskih elemenata, objekat neprocjenjivog kvaliteta se revitalizuje i oživljava, a to se prenosi i na grad, okolinu, zonu čaršije i sve oni koji su dio jedne tradicije i kulture. Rekonstrukcijom ovog objekta povratit će se čaršiji njen identitet, vrijednosti i značaj u očuvanju baštine. Rekonstrukcijom, u kojoj se funkcija objekta prilagođava savremenom dobu, sprečava se dalje propadanje objekta, čaršije i kulturno-historijske cjeline.

Ponovna izgradnja značajnih građevina uslovljena je velikim interesima društva, kao i kulturnim i duhovnim značajem građevine. Rekonstrukcijom starog objekta, kome je naglo prekinut život, tako da on bude repika ranije postojećeg, utječe se na pozitivan tretman u socio-ekonomskom planu ljudi čija je narodna arhitektura i tradicija očuvana. Ljudi bivaju okupljeni oko tog objekta, kao oko svoje historije, običaja. Postiže se neka vrsta socijalne ravnoteže. Rekonstrukcijom se postiže pojačavanje turizma, povećanje broja ljudi koji žele da dođu i vide takav objekat, a samim tim se utječe i na ekonomsku dobit jednog grada. Vraćanjem u život ovakvog objekta, utjecalo bi se na estetsku vrijednost Stare čaršije, koja gaji takvu arhitekturu. Rekonstrukcijom ovog objekta bi se vratile ambijentalne vrijednosti ulice i grada. Time bi se postigla, ne samo fizička zaštita, već i aktivna uloga nasljeđa u kulturnom razvoju društva i izgrađivanju humane sredine za život i rad.

Reinterpretacija lokalnih tipoloških odlika mora biti u skladu sa savremenim arhitektonskim, funkcionalnim, građevinskim, tehnološkim, energetskim i pejzažnim tjelesnim. Osnovni obnovljeni izgled je interpretacija našeg vremena, koja održava odraz onog starog vremena. Asocijacija na staro graditeljstvo ovog kraja, pretočeno u novu formu, nove volumene i njihove prostorne odnose. Velika pažnja se treba obratiti na atmosferu ambijenta, koji se mora čuvati, sačuvati i revitalizovati. Rekonstrukcijom se ne može vratiti stari objekat, on je izgorio zajedno sa svime što je požar ponio. Modernom arhitekturom u duhu narodne tradicionalne arhitektur, stvara se sopstveni prepoznatljivi arhitektonski jezik, otkrivaju se pravila koja je ustanovio graditelj, nekoliko vijekova prije nas.

Naglo nestajanje i onako oromlog objekta je najveće opravdanje zahtjevu za ponovnom izgrađnjom, a potreba za uspostavljenjem nove funkcije može samo ubrzati realizaciju rekonstrukcije. Kreativni postupak koji insistira na direktnoj vizuelnoj prepoznatljivosti naziva se kopiranje. On je dozvoljen onda kada je objekat u potpunosti uništen i kada se zahtijeva brz stvaralački pristup, na osnovu potpune dokumentacije (Marić 2011). Da bi rekonstrukcija objekta mogla da se izvede, potrebno je mnogo duha, inventivnosti i ekonomske snalažljivosti, kako bi spomenik mogao ponovo da živi, svojim starim životom u savremenom duhu. Ne može se vratiti izvornost i autentičnost objekta, oni su zauvijek izgubljeni, ali mora se vratiti objekat koji će podsjećati na prošlosti i biti simbol svog vremena u starom ruhu.

Idejni projekat rekonstrukcije

Na osnovu uočenih vrijednosti cjeline Stare čaršije u okviru grada, kao i vrijednosti koje objekat hana „Granata" ima u okviru zaštićene zone čaršije, može se pristupiti opisu urađenog idejnog projekta rekonstrukcije ovog objekta. On je urađen oslanjajući se na dokumentaciju, mjerenja i grafičke priloge koji se nalaze u publikaciji „Stara čaršija u Novom Pazaru". Kao urbanističke podloge korišteni su grafički prilozi Generalnog urbanističkog plana Novog Pazara 2020.

Idejni projekat rekonstrukcije ovog objekta podrazumijeva izvođenje objekta istih dimenzija, gabarita, orijentacije i svih elemenata koje treba istaći, a koji su bili zastupljeni kod objekta čija se rekonstrukcija i radi. Objekat je ugaonog položaja na lokaciji, sa jednim krakom koji izlazi na Ulicu 1. maja, na liniji regulacije i drugim krakom po dužini dvorišta. Novoizgrađeni objekat će imati podrum pod čitavim dijelom objekta, podna ploča će biti na koti terena. U prizemlju, gdje je prije bila kafana, bit će restoran tradicionalne hrane ovog podneblja, koje je bogato raznovrsnim specijalitetima. Ekonomski prilaz će (kao što je ranije projektom revitalizacije planirano) biti iz susjedne parcele, iza dvospratne stambene zgrade. Taj ekonomski ulaz bi riješio problem snabdijevanja restorana tj. kuhinju, koja bi se nalazila u dvorišnom kraku objekta. Sa strane ekonomskog ulaza moguće je isplanirati i parking za goste hotela. Pored dvorišnog kraka, postoji slobodan prostor za eventualnu dogradnju ili izgradnju aneksa (slika13). U prizemlju postoji ulaz koji u širini od 3,5

metra dovodi posjetioce hotela do centra dvorišta, mjesta okupljanja, odmora, gdje se nalazi i glavni ulaz u hotel, odnosno sprat. To unutrašnje dvorište bit će popločano kaldrmom i imat će ulogu produžetka Stare čaršije i njenog uvođenja u dvorište objekta (Nešković 1988).

Spratni dio treba riješiti i izvesti tako da se što više očuva autentičnost starog objekta. Raspored soba se poklapa sa onim koji je postojao u starom objektu. Jedan dio hodnika na spratu, koji je bio riješen u vidu otvorenog trema, poprimit će oblik trema sa autentičnim parapetom i stubovima od drveta. Sa unutrašnje strane trema predvidjet će se mogućnost zatvaranja staklenom pregradom, koja treba da bude montažna, kako bi se u ljetnim mjesecima mogla uklanjati. Sprat će izmad ulice konzolno izlaziti, imitirajući predašnji izgled izgorjelog objekta. Tu konzola, dugu 1,4 metra, samo prividno će pridržavati niz drvenih stubova, koji neće imati noseću ulogu (Nešković 1988).

Slika 9. Situacioni prikaz hana „Granata". Parcela na kojoj se nalazi han „Granata" i njene moguće veze sa susjedima i ulicom (autor uradio)

U izvođenju objekta hotela treba maksimalno koristiti autentičnu konstrukciju i potencirati upotrebu autentičnih materijala. U području zidovi mogu biti zidani blokom, podna, kao i sve ostale međuspratne konstrukcije, betonske ili sa fert gredicama. Zidovi sprata bit će u bondruk sistemu, načina gradenja koji je primijenjen na velikom broju kuća narodne arhitekture. Osnovni konstruktivni element konstrukcije bondruka je kostur tj. skelet od lahke drvene grade, za cijelu zgradu. Na skelet su zatim prikucane vertikalne drvene grede, koje imaju ulogu da drže nalijepljeno blato sa spoljašnje i sa unutrašnje strane objekta (Deroko 1964). Danas postoje različiti premazi drvenog skeleta bondruka, kao i ispune od vertikalnih greda koji štite drveni materijal od spoljašnjih utjecaja, a imaju i ulogu zaštite objekata od požara. Korištenje bondruk sistema i opravdanost njegovog ponovnog korištenja na objektima je, što zid od bondruka ima neuporedivo manju emisiju štetnog CO_2 gasa u vazduhu, u odnosu na objekat koji je zidan blokom. Ovaj podatak umnogome ima ulogu u očuvanju životne sredine.

Slika 10. Idejno rješenje rekonstrukcije objekta hana „Granata"

Slika 10. (gore) Osnova prizemlja: 1. restoran, 2. kuhinja, 3. magacin, 4. ulaz u dvorište, 5. poslovni prostor, 6. dvorište, 7. lift

Slika 10. (u sredini) Osnova sprata: 1. hotelska soba sa svojim kupatilom, 2. soba "eksponat", 3. hodnik, 4. recepcija, 5. kancelarija, 6. stepenište za sprat, 7. lift

Slika 10. (dolje) Fasada prema Ulici 1. maja (autor uradio)

Izvođenjem građevinskih poslova u duhu tradicionalne arhitekture, izvođenje zidova prizemlja i sprata objekta u bondručnom sistemu, nametnula bi se potreba za lokalnim majstorima, graditeljima. To bi oživjelo stari zanat i dalo ekonomska dobit pri zapošljavanju zaboravljenih graditelja.

Zidovi će se preko blata krečiti u bijelo. Stolarija će biti izvedena u kvalitetnom drvetu. Krovni pokrivač je čeramida. To je težak pokrivač i nagib krovnih ravni je blag sa dubokom strehom, koja ima ulogu da zaštiti bondručne zidove sprata. Krovna konstrukcija je drvena. Kod uređenja enterijera se predlaže savremeni način projektovanja i izvođenja sanitarnih prostorija, svaka soba mora imati svoje kupatilo. Jedna soba, izdvojena kao jedinica može biti uređena u obliku starinske sobe „eksponata". U toj sobi se mogu uraditi imitiranja šašovaca po plafonu, drveni podovi

razastrti čilimima, ograđeni minderluci. Sanitarni blok u toj sobi može biti ograđen u vidu kućnog dolapa i hamama, sa drvenim pregradama na mjestima ulaza (Nešković 1988). Ovaj objekat treba da bude ograđen tako da ispunjava sve standarde savremenog građenja, u pogledu zaštite objekta od prirodnih i tehničko-tehnoloških nesreća, zaštite od požara, zaštite od zemljotresa, toplotne zaštite, racionalnog korištenja energije i energetske efikasnosti, zaštite od buke i vibracija, treba da se omogući pristup osobama sa invaliditetom (postavljanjem lifta), savremeni načini grijanja, hlađenja, provjetravanja. Izgled objekta u izvornoj fazi života je bitan proces prezentacije, treba je naglasiti u izgledu obnovljenog spomenika.

ZAKLJUČAK

„Narodno tradicionalno graditeljstvo nije stil nego je pogled na svijet i na život, na prirodu i na duh mjesta, stav prema životnim procesima i materijalima, prema podnebiju i autentičnosti" (Radović 2005).

Dužnost svakog pojedinca, koji kao jedinka živi u savremenom svijetu i dio je savremene cjeline, je da sačuva svoju osobenost, jer bogatstvo svakog sadržaja je u složenosti i različitosti, a ne u jednakosti i uniformnosti. Naslijeđe predstavlja iskustvo prethodnika. Obaveza i dužnost je da ono što je naslijeđeno, prvenstveno razvijamo do savremenih potreba, do modernog. Spajanjem naslijeđenog i modernog dolazimo do svoje trenutne osobenosti.

Svako podneblje ima svoje uslove za život, svoje kvalitete, kojima se treba prilagođavati i ne treba ih zanemarivati. Najveća prednost objekata iz prošlosti je što su u potpunoj saglasnosti sa prirodom, sa stvarnošću, otuda je i njihova velika trajnost i odupiranje svim prirodnim i stvorenim uslovima okruženja i sredine. Zato čovjek ne treba da se vraća tradiciji već da od nje polazi.

Razvoj industrije i novog načina proizvodnje, umnogome su promijenili sliku Novog Pazara, naročito njegove Stare čaršije. Male potrebe za starim zanatima, doprinijeli su njihovom izumiranju, zatvaranju proizvodnje, izumiranju starih vještina, zanatlija. Lokali su dobili druge, savremene namjene i u skladu sa njima i nov izgled. Naknadne dogradnje, povećanje gabarita i spratnosti objekata, nedostatak infrastrukture, neadekvatan režim saobraćaja, neadekvatna zaštita životne sredine, velika buka, kao i načini snabdijevanja lokala, predstavljaju ozbiljne probleme koji su zadesili Staru čaršiju u Novom Pazaru.

Obim današnjeg termina Stare čaršije u Novom Pazaru je potez Ulice 1. maja od mosta na desnoj obali rijeke Raške do Altun-alem džamije. Nezaobilazan ambijentalni, kulturni i historijski značaj Staroj čaršiji dat je postojanjem objekata kulturnog dobra od velikog značaja. Poslije izvršene valorizacija Stare čaršije i njenih vrijednosti, pristupilo se valorizaciji objekta hana „Granate" i njenih vrijednosti u okviru urbanistički zaštićene zone. Han „Granata" posjeduje historijske, ambijentalne, estetske, autentične i urbanističke vrijednosti u okviru cjeline Stare čaršije.

Utvrđenom valorizacijom objekta hana i cjeline čaršije, otkrivanjem značaja koji je on imao u očuvanju ambijenta, utvrđivanjem veličine nedostataka, kao i veličine otisaka tragova, koji su ostali upisani na temeljima spaljenog objekta, dat je pozitivan odgovor u naporima za njegovom rekostrukcijom.

Značaj urbanih cjelina starog dijela grada, Stare čaršije u Novom Pazaru, ogromna je zbog svoje privlačnosti kao turističko, komercijalno i kulturno područje. U tom slučaju Stara čaršija čini finansijsku podlogu koja omogućava egzistenciju i dobit velikog broja gradana. S obzirom na položaj u centralnom dijelu urbanog tkiva, Stara čaršija je ekonomski najsplativije mesto za otvaranje lokala. A s obzirom na to da u njoj treba da se ulaže u infrastrukturu, očuvanje ambijenta i duha, sanaciju i adaptaciju, kao i rekonstrukcija objekata, Stara čaršija predstavlja najzanimljivije mjesto za turističke destinacije u gradu. Pridržavanjem urbanističke norme pri izgradnji, sanaciji i rekonstrukciji objekata koji se nalaze u neposrednoj blizini i okruženju objekata nepokretnog kulturnog dobra, obezbjeđuje se očuvanje ambijentalne slike grada.

Ispunjavanje zahtjeva za rekonstrukcijom, u požaru uništenog hana „Granata", nalazi se u želji da se vrati objekat koji je bio skladne forme, odmjerenog izgleda, izdvojenih volumena, zaštitni znak Stare čaršije i mjesto okupljanja ljudi svih generacija. Sve što je sačuvano iz prošlosti djelotvorno treba ugraditi u aktuelni arhitektonski jezik, u njegovu simboliku i značenja, prisutne u semantičkom artikulisanju oblika i prostora. Izgradnja novog objekta moguća je uz pretpostavku da se on po svom arhitektonskom izrazu uklapa u postojeći ambijent i okruženje objekata graditeljskog nasljeđa. Povezuje ih zajednička nit simboličnog jezika tradicije. Rekonstrukciju objekta hana „Granata" treba uraditi prema urađenom idejnom projektu, poštujući osnove date u projektu „Zaštita i revitalizacija Stare čaršije u Novom Pazaru" i na osnovu njega urađenoj publikaciji „Stara čaršija u Novom Pazaru", urađenu 1988. godine, prateći uputstva uređenja urbane strukture date u Generalnom planu Novog Pazara 2020, kao i ideju datih u odrađenom Planu detaljne regulacije Stare čaršije sa parkom u Novom Pazaru, firme „Urban plan".

Inovacija mora biti u duhu vremena u kome se vrši i onda ona predstavlja oživljavanje tradicije kroz nove savremene principe, uz poštovanje tradicionalnih modela. Oblast Prvomajske ulice, svojom autentičnošću karaktera tradicionalne arhitekture, trebalo bi da predstavlja dobru osnovu i princip za projektovanje savremenih objekata na ovom prostoru. Na taj način bi se, pored dobrih arhitektonskih principa tradicionalne gradnje, očuvao i oživio i sam duh novopazarske vernakularne arhitekture, sa željom da se promoviše karakter tradicionalne arhitekture i istakne mogućnost njene reinterpretacije kroz savremeni stil i izraz.

Značaj i vrijednost graditeljskog nasljeđa i njenog očuvanja, nije samo u materijalnim ostacima i graditeljskoj autentičnosti, već i u simboličkoj vrijednosti, u memoriji i kulturno-historijskom identitetu, u svjedočanstvu o postojanju i budućem postojanju na ovim prostorima.

Literatura

1. Deroko, A., 1964, *Folklorna arhitektura u Jugoslaviji*, Beograd, Naučna knjiga
2. Jokilehto, J., 1999, *A History of Architectural Conservation*, Oxford, Butterworth-Heinemann
3. Kurtović-Folić, N., 2010, Kulturno nasleđe – neobnovljiv resurs u strategiji održivog razvoja, u monografiji: Bajić-Brković, *M., ur., Kreativne strategije za održivi razvoj gradova u Srbiji*, Beograd, Arhitektonski fakultet, str. 103-123
4. Marasović, T., 1983, *Zaštita graditeljskog nasleđa: Ponijetni pregled s izborom tekstova i dokumenata*, Zagreb – Split
5. Marić, I., 2006, *Tradicionalno graditeljstvo Pomoravlja i savremena arhitektura*, Beograd, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije
6. Nenadović, S. M.,1980, *Zaštita graditeljskog nasleđa*, Beograd, Arhitektonski fakultet
7. Nenadović, S. M., 2002, *Ilustrovani rečnik izraza u narodnoj arhitekturi*, Beograd, Prosveta
8. Nešković, J., 1986, *Revitalizacija spomenika kulture*, Beograd, Arhitektonski fakultet
9. Nešković, J., i dr., 1988, *Stara čaršija u Novom Pazaru*, Beograd – Kraljevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture
10. Popadić,M., 2011, Prostor zaborava: gradski park u Novom Pazaru, *Novopazarski zbornik*, br. 34/ str. 137-150
11. Premović-Aleksić, D., 2013, *Islamski spomenici Novog Pazara*, Novi Pazar, Muzej „Ras" str. 117-127
12. Radović, R., 2005. *Novi vrt i stari kavez*, Beograd, Stylos
13. Radović, R., 2007. *Nova antologija kuća*, Beograd, Građevinska knjiga
14. Radovanović, M., 1991, Novopazarske čaršije, bezistani i mostovi (analiza urbanih sklopova), *Novopazarski zbornik*, br. 15. str. 66-67
15. Sorkočević S., 2000, *Revitalizacija graditeljske baštine*, Sarajevo, NNP Naša riječ, str. 55-59
16. Spickermann, M., 2010. *The Sustainability of Urban Heritage Preservation, The Case of Aleppo*, Inter-American Development Bank.
17. Škaljić, A., 1966. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, Svjetlost, 1966
18. Zakon o planiranju i izgradnji, *Službeni glasnik RS*, broj 72/2009, 81/2009 - isp., 64/2010 - odluka US, 24/2011, 121/2012, 42/2013 - odluka US, 50/2013 - odluka US, 98/2013 - odluka US, 132/2014 i 145/2014
19. Zakon o kulturnim dobrima, *Službeni glasnik RS*, broj 71/94, 1994
20. Generalni urbanistički plan Novi Pazar 2020, *Službeni list opštine Novi Pazar*, br. 06/07, 2007
21. Plan detaljne regulacije „Stara čaršija sa Parkom" u Novom Pazaru, „Plan urbar", Niš, 2014.

Web izvori

22. http://vakuf-gazi.ba/index.php/objekti/osmanski-period/ (preuzeto 10.04.2015.)
23. http://www.novipazar.com/fotografije/stare-slike (preuzeto 5.04.2015.)
24. http://www.sandzakpress.net (preuzeto 6.04.2015.)

Kučević Amela
Muminović Esad
State University in Novi Pazar

REVITALISATION OF THE INN STRUCTURE OF "GRANATA" IN NOVI PAZAR BY THE RECONSTRUCTION PROCESS

Summary: The old downtown of Novi Pazar is a part of the historical zone of the old downtown of this city, on the right bank of the Raska River and it gives to this part of the city architectural, ambient and urban values. It includes structures that belong to the group of the cultural heritage protected structures. The Inn Han, of very specific folklore architecture, was completely unusable, degraded in the last several years and then it burnt down in the fire at the end of summer in 2013. The subject of this paper is examination of possibilities of a complete reconstruction and reinterpretation of the old structure of the Inn Granata, based on the saved project documents, by respecting a traditional urban matrix. A special segment of the paper is an idea solution of the reconstruction of the old building of the Inn, and it should be appropriate to all preservation conditions, protection and usage of the cultural heritage.

Key words: reconstruction, old downtown, protected zone, cultural heritage

ОСВРТИ, ПРИКАЗИ, КРИТИКЕ
OSVRTI, PRIKAZI, KRITIKE

Emir Čorović
Departman za pravne nauke
Državni univerzitet u Novom Pazaru

PRIKAZ MONOGRAFIJE „SIDŽILI KADIJE KAZE NOVI PAZAR OD 1766. DO 1768. GODINE", IZDAVAČA ARHIVA „RAS" NOVI PAZAR I HISTORIJSKOG ARHIVA SARAJEVO

Tokom 2012. godine, u izdanju Arhiva „Ras" iz Novog Pazar i Historijskog arhiva Sarajevo, izašla je iz štampe monografija *„Sidžili kadije kaze Novi Pazar od 1766. do 1768. godine"*. Riječ je o vrlo vrijednom historijskom materijalu koji je sa osmansko-turskog jezika preveo i komentarima popratio (obradio) dr. Ahmed S. Aličić.[1] Recenzenti ove monografije su dr. Gökçen Kalkan, dr. Mirjana Marinković i dr. Alisdin Husić.

Predmetna monografija je obima 211 strana i sljedeće strukture: *Novopazarski sidžili – važan historijski izvor*, koji je napisao dr. Gökçen Kalkan (strana 5), *Riječ izdavača* (na bosanskom, srpskom, turskom i engleskom jeziku), koji su napisali Zoran Popović i Haris Zaimović (od strane 7 do strane 14), *Uvod: Kadiluk, kadija, sidžil – osnovne informacije*, autora Sejdalije Gušić i Emvera Ujkanovića (od strane 15 do strane 18), *Sidžili – prijevod*, i to *Sidžil I – 1179. i 1180. h .g./ 1766. g. n. e.* (od strane 21 do strane 76), *Sidžili II – 1181. h. g./ 1767.-68. g. n. e.* (od strane 77 do strane 107). Potom su predstavljeni originalni tekstovi (tj. fotografije tekstova) *Sidžila I* (od strane 109 do strane 122) i *Sidžila II* (od strane 123 do strane 142), a nakon toga slijedi transkripcija sidžila na turski jezik (od strane 143 do strane 196). Posljednje poglavlje nosi naziv *Kratko objašnjenje pojmova i termina korištenih u dokumentima ovih sidžila koji se objavljuju*. U pitanju je pojmovnik koji čitaocu treba da omogući lakše korištenje ove publikacije, imajući u vidu da se u istoj koriste brojni „zaboravljeni" pojmovi i termini. Posebno je važno naglasiti i da je prevodilac kroz podnožne napomene (fusnote) dao potrebna i sadržajna objašnjenja što u mnogočemu olakšava čitanje i razumijevanje ove monografije.

Vilevijekovna vladavina Osmanske države na ovim prostorima svakako je ostavila neizbrisiv trag. U tome i leži značaj ove monografije u kojoj se predstavljaju

1 Dr. Ahmed Aličić je važio za vodećeg bosanskohercegovačkog osmanistu i filologa. Rođen je 1934. godine u Novosinju, a preselio na Ahiret (preminuo) 11. 08. 2014. godine. Vidjeti: http://www.islamskazajednica.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=20312:klanjana-dzenaza-dr-ahmedu-aliciu&catid=201&Itemid=457 (pristup 14.05.2018. godine).

sidžili tj. „administrativno-sudske protokolarne knjige", koje nam daju mogućnost da razmotrimo vršenje administrativno-sudske vlasti na određenom užem području, u ovom slučaju kaze Novi Pazar.

Prije nego što razmotrimo neka obilježja prevedenih sidžila, ukazat ćemo na značaj *Uvoda* koji su pridrili Sejdalija Gušić i Enver Ujkanović. Objašnjeni su pojmovi *kadiluka* ili *kaze*, *kadije* i *nišbila*. Važno je što je čitaocu ukazano na hijerarhiju i odnos dokumenata različitih nivoa vlasti, počev od vrhovne vlasti, preko nižih organa vlasti, pa do šerijatsko-sudskih vlasti. Sidžili predstavljaju upravo dokumenta šerijatsko-sudskih vlasti. Pošto se radi o administrativno-sudskim protokolarnim knjigama u njima su „kadije ili njihovi pomoćnici naibi, bili obavezni da zavode i upisuju sadržinu svih akata prispjelih od viših instanci, sve pojedinačne depise njihovih kancelarija upućivane centralnim i drugim vlastima, kao i sva rješenja, dozvole i odluke iz domena svojih nadležnosti izdavane lokalnom stanovništvu". Kako dalje pojašnjavaju pisci *Uvoda*, riječ je o "svojevrsnim dokumentarnim zbornicima", te da se na ovaj način vodila „dupla administracija", jer „sve što sadrže sidžilski zapisnici bilo je napisano kao pojedinačni dokumenti". Još dvije stvari se u *Uvodu* naglašavaju. Prvo, da se radi o fragmentima dva sidžila, što znači da nisu u pitanju kompletni spisi; drugo, da sidžili obuhvataju ne samo kazu Novi Pazar nego i veliki broj drugih mjesta koja „posve sigurno, nisu pripadala jurisdikciji novopazarskog kadije".

Što se tiče samih sidžila u njima su popisani slučajevi različite pravne prirode. Radi se o naslijedno-pravnim, porodično-pravnim, obligaciono-pravnim, kaznenim, upravnim/ administrativnim pravnim stvarima. Čini se da dominiraju slučajevi administrativnog karaktera, prije svega onih sa fiskalnim obilježjima gdje se naročuje plačanje odgovarajućih nameta.

U prijevodu *Sidžilu I* navedeno je 45 slučajeva, a u prijevodu *Sidžilu II* 33 slučaja. Slučajevi u prijevodu su numerisani arapskim ciframa. Prostor nam ne dozvoljava, a to i ne bi trebalo biti predmet jednog prikaza, da se osvrnemo na sve slučajeve, imajući u vidu da je autor ovog teksta pravnik, da će se određena zapažanja koja se odnose na način postupanja tadašnjih sudsko-administrativnih organa, kao i osvrt na nekoliko karakterističnih slučajeva.

Pravničke procedure su po prirodi stvari sažkane od niza formalnih pravila, koja se, između ostalog, odnose i na način korespondencije između različitih organa, ali i na komunikaciju sa strankama u postupku. Čitanjem slučajeva navedenih u sidžilima uočava se jedan vrlo zanimljiv, može se reći i ceremonijalan način opštenja između organa vlasti, ali i između ovih organa i stranaka. Tako, kada se viši organi vlasti obraćaju određenom kadiji, obavezno se koristi formulacija „znanje mu se uvećalo" (naprimjer: „Kadijama Prizrena, Tigovišta, Bihora sa Kumanom, znanje im se uvećalo..."); kod obraćanja vezirima koriste se formulacije kojim se ukazuje na njihovu sposobnost, autoritet i sl. (naprimjer: „Čestitom vezinu i najsposobnijem upraviteju, koji izdaje naredbe i čija se riječ sluša..."; u ophođenju sa muteselimima se, također, koriste riječi uvažavanja njihove ličnosti (naprimjer: „Čestitom mome prši, sadašnjem mome muteselimu u Novom Pazaru, uvaženom i dobrostivom..."). U slučajevima gdje se po-

danici obraćaju kadijama ili drugim organima svojim molbama obično se podnosioci istih potpisuju kao „ponizni“, „rob“, „ponizni rob“, „molba roba koji se moli za trajan život njegove ekselencije“.

Imajući u vidu period kada su nastali ovi sidžili, odnosno kada su vođeni postupci u pojedinim pravnim stvarima, zaista fascinira temeljitost i preciznost koja je prisutna prilikom njihovog rješavanja. Već iz prvog slučaja, iz *Sidžila I*, koji se odnosi na ostavinsku raspravu nakon smrti izvjesnog šejh Ibrahim-efendije može se steći takav utisak. Precizno čak i za današnje prilike, izvršen je popis i procjena ostavičćeve raostavštine (između ostalog navedena i stara odjeća). Ili, naprimjer, u *Sidžilu II* pod tačkama [4], [4a] i [4b] izdate su naredbe u vezi sa popravkom zgrade tvrđave u Novom Pazaru. U naredbi se navodi da je izvršena inspekcija tvrđave, da opravku pored posade tvrđave potpomogne i kaza, da se izvrši predmjer radova, da se za te potrebe mobilizira „30 konja komore i 30 graditelja“, itd.

Posebno su zanimljiva dva slučaja, radi se o fermanima sultana, koji su izdati na zahtjev Carigradske patrijaršije (patrijarha i koncila mitropolita). Oba slučaja su zavedena u *Sidžilu I*. U prvom slučaju (slučaj zabilježen pod [28]) izdat je ferman o hapšenju mitropolita Novog Pazara. Nezadovoljni mitropolitom, „raja“ je pisala patrijarhu tražeći od njega pomoć i tražeći carsku naredbu da se mitropolit uhvati i zatvori. U fermanu je navedeno da se „postupi prema mojoj izdatoj naredbi i prema aktu koji su potpisali patrijarh, koncil mitropolita/ skup mitropolita koji borave u prijestolnici/ i manastiru, sa svojim pečatom i potpisima. Neka se sve što su oni naveli u aktu, a odnosi se na vjerska pitanja, odobri – kako stoji i u uslovima patrijarhovog berata“. Drugi ferman (zabilježen pod [38]) se odnosi na postavljanje novog mitropolita koji je izabran od strane koncila mitropolita i patrijarha. U fermanu se navode određene nadležnosti mitropolita, zabranjuje se organima državne vlasti da ometaju vršenje vjerske službe i druge vjerske poslove. U fermanu je čak i izričito navedeno: „Neka niko nijednog nemuslimana, ako nije njegova volja, ne uvodi silom u islam“. Upravo povodom ovog fermana prevodilac u fusnoti 105 iznosi sljedeće zapažanje: „Ovaj materijal je cjelini ima izuzetan značaj za sagledavanje osnova tolerancije u Osmanskom carstvu, izvore tolerancije i potpunu slobodu ispovijedanja vjere nemuslimanskih podanika i njihovih vjerskih zajednica, ograničenja i razlozi ograničenja, koji niti su nesuđljivi među različitim vjernicima, niti je to trpljenje za nevolju, nego jednostavno odnos islama prema tzv. objavljenim vjerama, pa u nekim slučajevima i politističkim vjerama“. U svakom slučaju ovi fermani su od značaja za izučavanje odnosa između Osmanske države koja se bašćini na učenju islama i drugih konfesija, kao i za izučavanje vjerskih sloboda u tom periodu.

Monografija *„Sidžili kadije kaze Novi Pazar od 1766. do 1768. godine“* zaista predstavlja dragocjen izvor podataka za sve one koje interesuje historijat ovih prostora u vremenu osmanske vladavine. Štaviše, riječ je o štiva interesantnom za sve one koji historijski posmatraju funkcioniranje organa državne vlasti, naročito sudova. Zato je preporuka i za sve one koji se bave historijom prava, pa i svakom pravniku, da se putem ovih sidžila upoznaju sa praksom koja se vijekovima provodila na ovom prostoru.

ИЗВЕШТАЈИ / IZVJEŠTAJI

Владан Видосављевић
Музеј „Рас“ Нови Пазар

Угљеша Војводић
Београд

ИЗВЕШТАЈ СА ЗАШТИТНИХ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА ЛОКАЛИТЕТА ДУБЉЕ ИЗНАД КУЋЕ У НОВОМ ПАЗАРУ

Локалитет Дубље изнад куће налази се на врху и падинама мањег брега, око 250 метара западно од Петрове цркве у Новом Пазару (сл. 1). До сазнања о постојању овог археолошког налазишта дошло се сасвим случајно 2011. године приликом трасирања пута за ново православно гробље, када је некропола девастирана. Том приликом су стручњаци Музеја „Рас“ из Новог Пазара обишли терен и констатовали да су у профилу пута видљиве људске кости и дрво од сандука и да сва њима су покојници били покривени. Није се могао утврдити тачан број девастираних гробова. На траси пута у југозападном делу некрополе покупљене су кости три покојника. На десној руци најбоље очуваног скелета откривен је бронзани претеч лисац у једном комаду, са кариком која се на горњој страни шири у дебљу овалну главу, на чијој се површини налазио урезани украс.

Археолошка истраживања на локалитету Дубље изнад куће вршена су током септембра и октобра 2017. године.[1] Некропола се налази на двема катастарским парцелама – прва је у власништву Халиде Селимовића (КО Постење КП 4746), источна половина; друга је у власништву Миодрага Анђелковића (КО Постење КП 4738/2), западна половина. Међутим, истраживања су вршена само на имању Анђелковића пошто Халиде Селимовић није допустио истраживања на свом земљишту, па из тог разлога девастирани гробови у шкарпи пута и даље нису археолошки документовани.

Са локалитета су најпре уклоњени густо растиње и рецентни отпад, након чега су постављене четири сонде димензија 4 x 4 метра. **Сонда 1** је постављена на врху брда; **сонда 2** југозападно од претходне, уз пут, на делу локалитета који је најугроженији и који је делимично оштећен приликом трасирања пута за ново православно гробље; **сонда 3** западно од сонде 1, на дну падине која се од врха спушта ка западу, ка огради, и **сонда 4**, која се наставља на сонду 1 на њеној западној страни. Посежај гробова је условио

1 Археолошка истраживања су спроведена захваљујући средствима Министарства културе и информисања Републике Србије у износу од 700.000 динара и трајала су од 14.09.2017. године до 20.10.2017. године. Руководилац археолошких истраживања био је Владан Видосављевић, кустос-археолог Музеја „Рас“ у Новом Пазару, а чланови екипе били су Угљеша Војводић, МА археолог из Београда, и Јасмина Форнић, археолог Музеја „Рас“. Стручни консултант пројекта био је Гордана Гавриић Тошић, археолог-саветник Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

проширивање сонди. Тако је источни профил сонде 1 проширен у ширини од 0,70 м и у дужини од 2,50 м мерено од југоисточног темена сонде како би биле откривене три гробне раке које су залазиле испод њега. Источни профил сонде 2 је проширен у дужини од 0,90 м како би се могли очистити гробни који се подиже под тај профил; западни профил је проширен у ширини од 1,30 м и у дужини од 2 м. Извршено је проширење сонде 3 у правцу истока за 1,5 м и сонде 4 у правцу запада за 0,85 м линијом исток–запад у ширини од 2,60 м у линији север–југ да би били истражени гробови на том простору; то је, у ствари, био профил који је делио сонде 3 и 4 (сл. 2). Укупна истражена површина износи нешто преко 80 м².

Откривено је 66 гробова, али је број покојника у њима већи. Нажалост, не може са сигурношћу утврдити тачан број сахрањених појединаца пошто су старији гробови у неколико случајева прекопани млађим укопима. Некропола је коришћена у току дужег временског периода, о чему сведочи постојање барем две фазе укопавања. На нивоу средњовековног терена констатоване су необрађене камене плоче које су биле постављене вертикално и највероватније су представљале надгробна обележја. Гробови старије фазе укопавани су у хаотичну, односно гипсани лапорац, покатно звани „крж". Раке су углавном правоугаоног облика са заобљеним источним и западним ивицама. Дубина рака варира, али је евидентирано да су дечији гробови плиће укопани.

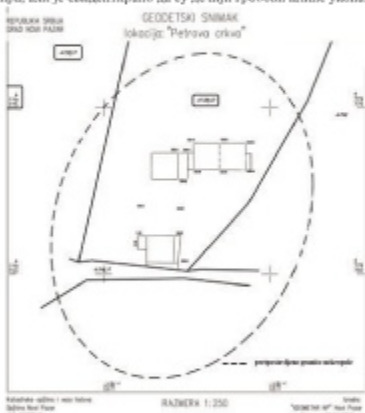

Гробне конструкције нису постојале. Честа је обичај ограђивања тела покојника камењем облутцима и комадима гипсног лапорца, док се понекад ограђује само глава покојника или горњи део тела. На некрополи је било учестало коришћење дрвених дасака, које су постављане преко тела покојника. У неколико случајева даске су постављене преко тела тако да формирају кров на две воде.

Покојници су оријентисани у правцу исток-запад, али има и девијација

на југу и северу, што је вероватно било условљено годишњим добом у коме су биле сахрањиване. Умрли су у року полагани на леђа, у опруженом ставу. У једном гробу неке покојнике су биле савијене у леђима, што је могло да буде проузроковано недовољном дужином раке. Руке су у скоро свим гробовима прекрштене или на грудима или на стомаку, са разним варијантама. Ноге су опружене, осим у једном гробу, где су биле прекрштене. Приликом полагања у гроб, главе покојника су биле постављане на теме. Међутим, у појединим случајевима је временом доказано до померања услед притиска земље.

Најбројније покретне археолошке налазе представљају копчасте дугмад која су ливена од бронзе из два дела, са петљом која је служила за ушивање. Пронађено је и једно сребрно дугме као и једно које на својој позадини има трагове позлате. Откривена је и једна бронзана наушница „S" типа, једна мања гвоздена копча, биконична камена перла која је била украшена урезаним „окцима", као и оков апона које је највероватније служио за ношење рака. Из некопиног гробова потичу и гвоздени клинови. У низу надгробних споменика откривени су остаци керамичких посуда, лонаца, крчага и здела, чије их типолошке карактеристике опредељују у период од 14. до 16. века.

Налази новца нису бројни и чине их два примерка, од којих је један преливнарно определен у крај 14. века. Кован је од сребра и перфориран је. На такво дивљење указује читљиви део натписа који је описнут и на њему пише **ГЯL**, што указује на време када су новац ковали обласни господари.[2] Други новчић је ковао од бронзе и под дебелим је слојем патине тако да је изостало његово временско определење.

У једном гробу је испод кардиле покојника пронађена шака жита, а изнад другог гроба је, на нивоу средњовековног терена, пронађена већа количина комада згуре, чије се порекло у овом тренутку не може објаснити. Згура је на терену спуштена врло, јер је земља била зацвечена и црвенкасте боје.

Све истражене покретне ствари на локалитету су затражене, а откривени скелети су антрополошки обрађени о чему је сачињен детаљан извештај.[3]

Покретни археолошки инвентар из некрополе на Дубљу изнад куће временски је преливнарно опредељује у период од 14. до 16. века. Нажалост, истраживања овог изузетно угроженог локалитета нису окончана, а нису утврђене ни тачне границе простирања некрополе. Од радника потребног продужити смо сатнице да су људске кости пронађене и приликом постављања ограде за ново православно гробље које се налази у непосредној близини средњовековног гробља. Постоји оправдана бојазан да се део средњовековне некрополе простире и на простору предвиђеном за савремено сахрањивање, што може додатно да оштети ово већ угрожено налазиште.

2 Стручну анализу новца извршио је др Вујица Иванисевић, коме овом приликом најдрагоценије захваљујемо.

3 Антропološке анализе откривених скелета извршио је МА Предраг Растић, биолог-археолог из Народног музеја у Крагујевцу.

Muradija Kahrović-Jerebičanin
Muzej „Ras" Novi Pazar

IZVJEŠTAJ O REALIZACIJI PROJEKTA „TRADICIONALNA IZRADA OJICA NA BOŠNJAČKOJ NOŠNJI"

U cilju zaštite nematerijalne kulturne baštine Muzej „Ras" Novi Pazar je realizirao projekat od nacionalnog značaja „Tradicionalna izrada ojica na bošnjačkoj nošnji" pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture Republike Srbije.

U ovom projektu su detaljno proučene ojice, bitan element tradicionalne ženske bošnjačke nošnje. Široj javnosti je prezentirana tradicionalna tehnika njihove izrade kao dio nematerijalnog kulturnog nasljeđa na ovom prostoru koji treba zaštiti, a ženskoj srednjoškolskoj populaciji je pružena mogućnost da nauči ovu tradicionalnu tehniku njihove izrade sa ciljem da tehnika bude spašena od potpunog gašenja i zaboravа.

Projektni tim u realizaciji projekta činili su: autor projekta dr. Muradija Kahrović-Jerebičanin, etnolog, i saradnici doc. Serada Gorčević, magistar slikanja i Ramiza Vrujčanin, domaćica.

Terenski rad

U okviru terenskog rada, od 08. 08. do 25. 09. 2017. godine, dr. Muradija Kahrović-Jerebičanin, obišla je starije žene koje su radile ili još rade ojice, uz primjenu metoda razgovora i intervjua sa njima, kamerom je snimila njihov rad na ojicama, sa ciljem da se ta stara tehnika izrade ojica dokumentuje, a kasnije, također, bude prikazana u okviru teorijskog dijela polaznicama Radionice ojica. Žene su ispričale vrlo bitne podatke o tome koliko su ojice nekada bile tražene, gdje i kako su nabavljale materijal, kada su naučile da ih samostalno izrađuju i dr. Snimljene su i trajno dokumentovane tri stare, tradicionalne tehnike izrade ojica na ovom prostoru, a to su tehnika iglom, zatim mekikom i čantakom.

Radionica ojica

U okviru projekta od 25. do 29. 09. 2017. organizirana je Radionice ojica u kojoj je učestvovalo oko 70 učenica iz šest srednjih škola Novog Pazara, a sa ciljem da nauče tradicionalnu tehniku izrade ojica, bitnog elementa narodne nošnje.

Teorijsko predavanje o ulozi ojica u narodnoj nošnji i tehnikama izrade održala im je dr. Muradija Kahrović-Jerebičanin. Putem video bima prikazala im je snimljeni materijal sa terenskog rada, odnosno intervjue sa starijim ženama i njihovu izradu ojica. Bitnu ulogu dizajna na ojicama prezentirala je mr. Serada Gorčević.

Praktičnu izradu ojica tehnikom čatala učesnicima je prikazala Ramiza Vrajčanin, jedna od žena koje još izrađuju ojice, saradnik projekta, i stupljivo ih učila kako same da izrađuju ojice. U okviru praktičnih časova ručne izrade ojica korišten je osnovni tradicionalni pribor kao što su tanak konac, heklica, makazice, čatal i meklik.

Putem Radionice ojica, stara tehnika izrade ojica je prenijeta mladim generacijama i time spašena od daljeg zaniranja.

Saradnja sa RTV Novi Pazar

Realizaciju ovog projekta pratila je i RTV Novi Pazar putem čije dokumentarne emisije je šira publika upoznala staru i zaboravljenu tradicionalnu izradu ojica. Međutim, Regionalna TV Novi Pazar je snimala samo svečani početak rada Radionice ojica, ali nije bila u mogućnosti da Muzeju omogući stalnog, stručnog kamermana koji će pratiti radionicu i njeno održavanje, kao i ozvučenje. Stoga je Muzej angažovao kamermana i ozvučenje koji je snimio sva predavanja i časove ručne izrade ojica što je dokumentovano i sačuvano.

Tradicionalnu kulturu polahko potiskuje savremena. Mnogi elementi su već izmijenjeni, potisnuti novim, savremenim pa je tako i sa ojicama koje se polahko potiskuju, a tradicionalnu tehniku njihove izrade zna jedino još mali broj starijih žena.

Tradicionalne tehnike kojima su se ojice izrađivale polahko zamiru, a naš cilj je da upravo široj publici prikažemo tri stare tehnike njihove izrade i time se uključimo u simbolično očuvanje i zaštitu nematerijalne kulturne baštine sa ovog prostora.

САРАДНИЦИ
НОВОПАЗАРСКОГ ЗБОРНИКА

SARADNICI
NOVOPAZARSKOG ZBORNIKA

Fuad Bačićanin
Muzej „Ras“ Novi Pazar

UDK 014.3НОВОПАЗАРСКИ
ЗБОРНИК"1977/2018"

ČETRDESET GODINA NOVOPAZARSKOG ZBORNIKA AUTORI I OBJAVLJENI RADOVI

Prvi broj Novopazarskog zbornika u izdanju Zavičajnog muzeja u Novom Pazaru izašao je 1977. godine. U njemu su objavljeni radovi sa „Simpozija o Rasu i spomenicima u dolini Raške“ koji je u oktobru mjesecu 1976. godine održan u Novom Pazaru. I drugi broj Novopazarskog zbornika je predstavljao skup objavljenih radova sa XV Skupštine etnoloških društava Jugoslavije koja je održana krajem septembra 1977. godine. Od tada pa do danas Novopazarski zbornik izlazi u kontinuitetu. U dva navrata je došlo do problema, ali je „korak ponovo uhvaćen“ i možemo reći da je, iako je pretila opasnost da se Zbornik ne pojavi iz štampe, izašao i broj 39 i 40, a 2018. godine izaći će redovan 41. broj Novopazarskog zbornika. Za sadržinu, kvalitet i izgled Novopazarskog zbornika zaslužni su njegovi urednici, članovi redakcije, ali i dosadašnji saradnici. Svi su oni ulagali veliki napor da Novopazarski zbornik zadrži kontinuitet i aktuelnost, ali i da njegova naučna vrijednost uvijek ide uzlaznom putanjom. Veliki je broj saradnika zbornika u ovih 40 brojeva. To su naučni i stručni radnici, istraživači i profesionalci, poznati po obrazovanju i svojoj naučnoj karakteristici. Ovu najsavremeniju bibliografiju, u kojoj se spominju 264 saradnika, posvećujemo svima koji su dali doprinos da Novopazarskim zbornik živi i u narednom periodu okuplja najcimentnije stručnjake različitih naučnih disciplina, od arheologije, historije, etnologije, historije umjetnosti, historije književnosti, geologije, arhitekture i sl. Ovo je ujedno i poziv svim naučnim i stručnim radnicima, koji se bave istraživanjem novopazarskog kraja i okoline, da uđu u porodicu saradnika Novopazarskog zbornika i svojim radom doprinesu očuvanju historijskih, tradicionalnih, kulturnih i drugih vrijednosti našega kraja.

1. **Ајбл Мирјана:**
   — *Трагична судбина новопазарских Јевреја*, 26/2002, 253-272.
2. **Алексић Александар:**
   — *Етнички модел: људских скелета са некрополе у Напрегу код Новог Пазара*, 13/1989, 93-101.
3. **Андрејевић Андреј:**
   — *Алтин-алем џамија у Новом Пазару*, 1/1977,121-136.
   — *О исламској монументалној уметности*, 6/1982, 31—41.
4. **Андрејић Р. Живојин:**
   — *Тиолмари, Уроше, Вукоје, Мирославу, Зеноде и Немање, или о односу жупана Стефана Немање*, 26/2002, 37-84.
   — *Средњовековна земља Рашка и њене жупе*, 38/2015, 7-34.
   — *Велики жупан Стефан Немања – пријатељ и савезник цара грчког Кир Алексеа*, 39/2016, 59-78.
   — *Архиепископ Сава I – доситејски пријатељ цара Теодора I Ласкариса*, 40/2017, 85-103.
5. **Атлагић Марко:**
   — *АФЖ новопазарског округа у обнови и изградњи од 1945. до 1950. године*, 24/2000, 263-283.
   — *Обилић од Новог Пазара*, 25/2001, 93-109.
   — *Народна радикална странка и њено организационо ширење и политичко дејствовање у новопазарском крају 1920-1930. године*, 26/2002, 207-216.
6. **Аквић Авдија:**
   — *Политичке прилике у Новопазарском санџаку крајем XIX и почетком XX века*, 3/1979, 53-65.
   — *Новопазарски санџак у свету догађаја великог источног рата (1875-1878)*, 8/1984, 133-141.
   — *Опити пресељења на миграциона кретања муслиманског становништва на Балкану од краја XIX века до закључења југословенско-турске конвенције (11. јула 1938)*, 9/1985,147-166.
   — *Сукоби између српских и црногорских власти у Санџаку после закоседања 1912. године*, 10/1986,175-180.
   — *Хајдучка и политичка делатност у Санџаку (1878-1925)*, 11/1987, 145-164.
   — *Матфестације заједништва и међусобног повезивања становништва Санџака у догађајима од 1878-1912. године*, 12/1988, 73-82.
   — *Прилог проучавању исељавања Срба из Новопазарског санџака од 1850-1912. године*, 13/1989,111-124.
   — *Југословенско-турски преговори о исељавању муслиманског становништва у периоду између два светска рата*, 15/1991,112-125.
   — *Транслитерације Џемаудина Ћеко Новопазарског санџака 1889. и 1890. године*, 30/2007,151-155.

7. Avdić Selvedin:
— *Istorijsko-pravni pogled na razvoj maloletničkog krivičnog zakonodavstva kod nas*, 33/2010, 355-367.
— *Razvoj maloletničkog krivičnog procesnog prava od nastanka Kraljevine Jugoslavije do danas*, 34/2011, 197-212.

8. Аземовић Заим:
— *Сеоски муслимански свадбени обичаји из Сјенице*, 3/1979, 81-88.
— *Гуслари — стваралци из Сјенице*, 4/1980,117-122.

9. Бачкула Чедомир:
— *Архитектура Рашке у склопу урбанистичког развоја града до 1941. године*, 33/2010, 157-191.

10. Bačićanin Fuad:
— *Alhamijado pjesnik Nazif Šukrić (1860-1923), svjedok jednog vremena i podneblja*, 34/2011, 125-136.
— *Moralno-didaktička kasida Sulejmana Tirhakovića*, 39/2016, 151-175.
— *Arebica, modificirano arapsko pismo u vlastitoj upotrebi kod nas*, 40/2017, 117-128.
— *Četrdeset godina Novopazarskog zbornika: Autori i objavljeni radovi*, 40/2017, 221-262.

11. Badić Mirsada:
— R. Biočanin, M. Badić i S. Tahirbegović: *Istorijski pregled zagađivača životne sredine i praćenje pokazatelja ekoloških proizvoda*, 33/2010, 369-388.

12. Balić Mustafa:
— *Sjeničke kule – historijski kontekst nastanka spomenika*, 37/2014, 213-219.
— *Harem Valide Sultan džamije u Sjenici: Sažet prikaz istraživanja dvorišta*, 39/2016, 79-86.

13. Бандић Душан:
— *Конститутивни сеоски обреди као културни феномени*, 2/1978, 111-120.

14. Бандовић Сафет / Bandžović Safet:
— *„Гајретове" вилајетске школе у Новом Пазару*, 10/1986,197-202.
— *Маргиналије о становништву Новог Пазара и околине према статистичким подацима између два рата (1918-1941)*, 11/1987,165-174.
— *Осврт на приредбе приличе у Новом Пазару и околини у међуратном периоду*, 12/1988, 101-110.
— *О бројчаном „Гајрета" у Санџаку између два светска рата*, 14/1990, 83-89.
— *Пљачкаши муфтија Шемседдин у отпору аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине и запосједању Новопазарског санџака*, 15/1991, 100-110.
— *Просветитељска мисија професора Мехмеда Шакира Куртовића - -*

Сарајеву, 16/1992, 117-122.

— *Тајна исељавања Муслимана из Босне и Херцеговине и Сарајева у Турску*, 17/1993, 103-114.

— *Бомбардовање савезничке авијације сарајевских градова 1944. године*, 18/1994, 203-213.

— *Друштвено-економска обиљежја Сарајева у међуратном времену (1918-1941)*, 19/1995, 179-191.

— *Исељеници из Сарајева у Турској*, 20/1996, 137-155.

— *Migracioni pokreti bosanskohercegovačkih muhadžira preko Srbije krajem XIX i početkom XX stoljeća*, 27/2003, 177-211.

— *Demografska deosmanizacija Balkana krajem XIX i početkom XX stoljeća*, 28/2004, 85-102.

— *Deosmanizacijski procesi na Balkanu i bošnjačka prihvatilišta: Muhadžiri u Sandžaku (1908-1912)*, 39/2016, 19-43.

15. Барјактаревић Милутин:

— *Утицај Новог Пазара посредством материјалне културе на североисточне делове СР Црне Горе*, 2/1978, 23-29.

16. Барјактаревић Мирко:

— *О кретању људи и пасошим последицама*, 18/1994, 111-124.

— *О народносном и националном одређењу*, 19/1995, 205-215.

— *Чумари (тифус) болница*, 20/1996,131-136.

— *О новијим балканским племенима*, 21/1997, 113-140.

— *Откуда кме Матаруге сазу код Пријепоља*, 22/1998, 199-206.

— *Још о неславном кончилиштима*, 24/2000, 53-61.

— *Ко је, заиста шта је, то баш*, 25/2001, 111-117.

— *О Србима одсељаницима у Русији*, 26/2002, 159-167.

— *О неким ранијим верованима*, 28/2004, 197-209.

Prikaz:

— *О књизи Радивоја Петровића „Вишчитско тисно", Београд 1995. и ово ње*, 21/1997, 249-264.

17. Бећировић Суад:

— Ш. Плојовић, С. Бећировић и Е. Ујановић: *Статистички осврт на људске ресурсе у регији Сарајева*, 32/2009, 227-235.

18. Бећовић Мехмед:

— *О неким етнографским називима у Новом Пазару*, 13/1989, 203-210.

19. Бејтић Мехмед:

— *Новембарске погоде у Новом Пазару*, 4/1980, 123-128.

20. Бејте лорд Алберт:

— *Пеан прича*, 8/1984,199-210.

21. Бибић Muzafer:

— *Organizaciona kultura i motivacija za rad u Osnovnoj školi „Rifat Burdžović Tršo" Karajukića Bunari*, 38/2015, 269-290.

22. Бикић Весна:

— *Прилог проучавању типова уређаја за амфоровидни кремациони из тврђаве Рас*, 23/1999, 17-27.

23. Biočanin Rade:

— R. Biočanin, M. Badić i S. Tahirbegović: *Istorijski pregled zagađivača životne sredine i praćenje podobnosti ekoloških proizvoda*, 33/2010, 369-388.

24. Бикић (Чековић) Светлана:

— *Библиографија радова др Елуне Мусовића*, 15/1991, 173-182.

— *Антички из збирке Музеја „Рас" у Новом Пазару*, 16/1992, 109-115.

— *Новце из збирке Музеја „Рас" у Новом Пазару*, 17/1993, 115-120.

— *Неколико записа на аксиди цркве манастира*, 18/1994, 223-227.

— *Библиографија Елуне Мусовића*, 19/1995, 13-20.

— *Остаци из Трнаве код Новог Пазара*, 20/1996, 103-118.

— *Средњег од XVI до XIX века из збирке Музеја „Рас"*, 23/1999, 155-162.

— *Новостас цркве св. Никите у Новом Пазару*, 24/2000, 43-52.

— *Бакта краља Александра I Карађорђевића у Музеју „Рас" у Новом Пазару*, 25/2001, 181-185.

— *Лимена колонија „Соколанска вафла" 1976-2006*, 30/2007, 233-250.

— *Крстови из збирке Музеја „Рас"*, 40/2017, 143-158.

Izvještaji:

— *Изложбена делатност Музеја „Рас" у Новом Пазару у 2002. години*, 26/2002, 351-352.

— *Изложбена делатност Музеја „Рас" у 2005. години*, 29/2006, 263-265.

— *Изложбена делатност Музеја „Рас" у 2006. години*, 30/2007, 293-295.

— *Пројекат „Нови Пазар" у литератури опусу Љубомира Ненадовића*, 283-287.

— *Радионица „Хоћу да слушам причу"*, 36/2013, 335-337.

— *Изложбена делатност у 2014. години*, 37/2017, 307-308.

25. Бишевац Благоје:

— *Опште карактеристике и методе рада на сређивању грађе друштвено-политичких организација*, 3/1979, 115-117.

— *Демонстрације и штампарски рад у месним Типографи Шарковића 1941. године*, 25/2001, 259-278.

26. Блануша Евгенија:

— *Ђурђе Бошковић као истраживач културних споменика раније школе*, 27/2003, 223-240.

Prikaz:

— *Монографија о историјском споменику из Раске области: А. Кадијевић — С. Марковић: Милан Минић — архитекта и сликар*, 28/2004, 255-260.

27. Блажић Светлана:

— *Остаци земљотресних кошуљ са локалитета Рас-Градина*, 23/1999, 29-54.

28. Богосављевић-Петровић Вера:

Izvještaj:

— В. Богосављевић-Петровић и Г. Тошић: *Истраживање лок. „Добрица" у Ратина*, 25/2001, 383-387.

29. Бојанић Бојан:

— Б. Бојанић и А. Кадијевић: *Естетика архитектуре академизма (XIX—XX век)*, 29/2006, 253-255.

30. Бошковић Ђурђе:

— *Археолошка истраживања цедиле — исоствце у Расу*, 1/1977, 15-36.

Izvještaj:

— *Рас — средњовековне цедиле исоствце*, 3/1979, 125-126.

31. Божиновић Владимир:

— *Реконструкција османског наслеђа у 21. веку*, 36/2013, 79-89.

32. Божовић Благоје.

— *Легенде из Ибарске Колашина*, 12/1988,123-126.

33. Брмболић Марин:

Izvještaj:

— М. Брмболић и Д. Премовић-Алексић: *Манастирски комплекс на Релатој градини*, 28/2004, 263-268.

34. Церовић Милица:

Prikazi:

— *Прилог проучавању српског народног неимарства*, 27/2003, 369-370.

— М. Церовић и А. Калијевић: *Дрвоцет прилог међународној архитектонској историографији: Коиан Грчов, Од извора до стила (From Origins to Style). (Скопје 2004)*, 30/2007, 253-256.

35. Ćoković Alisa:

— S. Ćoković i A. Ćoković: *Krivično delo poreska utaja*, 36/2013, 225-239.

36. Ćoković Sabahudin:

— *Istorijsko-pravni razvoj inkriminacije opojnih droga u našem krivičnom zakonodavstvu*, 35/2012, 161-171.

— S. Ćoković i A. Ćoković: *Krivično delo poreska utaja*, 36/2013, 225-239.

37. Ćrnišanin Ramiz / Crnišanin Ramiz:

— *Ejup Mymonih — začetnik naučnog istraživanja*, 29/2006, 71-81.

Osvrt:

— *Ko je Ahmet-efendija*, 32/2009, 265-269.

— *Referat na okrugłom stolu o NOB-u*, 36/2013, 289-297.

38. Čaber Alisa:

— *Moć fotografije kroz participativni projekat*, 38/2015, 243-255.

39. Чар-Дрида Хатиџа / Čar-Druda Hatidža:

— *Оснивање Новог Пазара и његов развитак до краја XVI столећа*, 8/1984, 77-102.

— *Нова Варош у османском периоду*, 10/1986, 101-112.

— *Из прошлости Јелеча*, 12/1988, 69-71.

— *Образовне институције у Новом Пазару током 15. и 16. столећа*, 29/2006,109-121.

— *Prilog historiji kapetanije Novi Pazar*, 34/2011, 45-56.

40. Чихорић Драган:

— *Елементи континуитета у архитектури Босне и Херцеговине: Земља 1945-1960*, 28/2004,173-196.

41. Чукић Горан:

— *Народни називи „бочетина" на подручју Новог Пазара, Сјенице и Тутина*, 27/2003, 329-342.

42. Ћоранић Авдо:

— *Историјски развој хирургије у Новом Пазару*, 24/2000, 293-299.

— *Болница у Новом Пазару у време Другог светског рата*, 25/2001, 333-339.

43. Ћирић Јасмина:

Prikaz:

— *„На месту знаном Градац". Отворе Каноћ. Манастир Градац. Историја и архитектура манастира, Београд 2005.*, 30/2007, 261-266.

44. Ćorović Ajšela:

— E. Ćorović, S. Ganić i A. Ćorović: *Pravni položaj šerijatskih sudova u Kraljevini SHS\Jugoslaviji*, 34/2011, 185-196.

45. Ćorović Emir:

— *Istorijski osvrt na mere bezbednosti kao „sui generis" vrsta krivičnih sankcija*, 33/2010, 343-354.

— E. Ćorović, S. Ganić i A. Ćorović: *Pravni položaj šerijatskih sudova u Kraljevini SHS\Jugoslaviji*, 34/2011, 185-196.

Prikaz:

— *Prikaz monografije „Sidžili kadije kaze Novi Pazar od 1766. do 1768. godine" izdavača Arhiva „Ras" Novi Pazar i Historijskog arhiva Sarajevo*, 40/2017, 207-209.

46. Ћулафић Вукман:

— *Прва фабрика у Новом Пазару — цеђено-цигаре „Дежева" у Прбеновци*, 7/1983, 171-182.

— *Мајдански обичаји из Хаџића и околине Новог Пазара*, 8/1984, 183-189.

— *Прилог проучавању имена „сваштара" код нас*, 9/1985, 189-192.

— *Нешто о ритуалу муслиманских свадбених обичаја на примеру неких монтанарских села*, 11/1987, 187-192.

47. Делетић Здравко:

Prikaz:

— *Вриједна хагиографска монографија*, 24/2000, 303-307.

48. Дердемез Хусеин / Derdemez Husein:

— *Народне умотворине из нашег краја*, 3/1979, 97-100.

— *Народне умотворине из нашег краја*, 4/1980, 139-145.

— *Вјеровања и обичаји везани за неке верске празнике у Барској и околини*, 8/1984, 191-198.

— *Народне умотворине*, 11/1987,193-199.

— *Легенде и вјеровања везани за име Светог Саве*, 15/1991, 167-170.

— *Прегледи народних умотворина (од Лима до Сјенице)*, 17/1993, 147-161.

— *Неке заједничке етнолошко-социолошке карактеристике становника регије Бара*, 19/1995, 271-285.

— *Из народне разиђе*, 20/1996,165-176.

— *Бисери са језика (народне умотворине од Лима до Сјенице)*, 21/1997, 167-182.

— *Шаљиве и друге народне умотворине*, 22/1998, 285-294.

— *Фразеологизми, речи, изрази и изреке са бројевним именима у народном говору од Лима до Новог Пазара*, 23/1999, 337-339.

— *Типоними у селима шире заједнице Бара*, 25/2001,143-148.

— *Из народне разиђе*, 26/2002, 341-349.

— *Из рječника narodnog govora od Novog Pazara do Lima*, 27/2003, 343-351.

— *Изреке, пословице, фразеологизми у народном говору (од Новог Пазара до Лима)*, 28/2004, 211-220.

— *Краће народне умотворине из Сврљига*, 30/2007,157-171.

— *Избор из споменара и писама сеоске омладине*, 31/2008, 181-188.

— *Неке карактеристике савјетског говора у окружењу, са посебним освртом на мини-регију Бара*,32/2009, 201-207.

— *Прегледи народних умотворина*, 33/2010, 301-309.

— *Iz rečnika sandžačkih narodnih govora*, 34/2011, 241-263.

49. Дилпарић Синиша:

— *Један непознат а забораваљени списац Јусуфа Мешовића*, 12/1988, 133-134.

50. Димитријевић Весна:

— *Квартарна фауна из Смедеревске подине*, 9/1985, 19-20.

51. Диздаревић Фарук:

— *Вакуфнама и вакуф Хасанке Прибојца*, 29/2006, 139-155.

Prikaz:

— *Књига сабраних значења*, 26/2002, 323-325.

52. Дражовић Љубица:

— *Настанак варошице Рашка (History Graffa)*, 18/1994, 145-165.

— *Закључак на научни и пословни састанак Милошу поводом прославе Србије дела Новопазарске пашаје*, 19/1995,121-131.

53. Дрљача Душан:
— *О сложености проучавања етничких процеса код пољских досељеника у Југославији*, 2/1978, 75-83.

54. Душтинац Нерминн:
— *Хомеопатија – наука и уметност лечења*, 32/2009, 237-256.

55. Цалто Давор:
— *Преображенска црква у Новом Сарајеву архитекте Александра Деронја*, 26/2002, 247-252.

56. Džebrailoglu Orhan (Cebrailoğlu O.):
— *Kreativni napisi umjetnika kao projekcija interne sinteze u istovremenosti procesa proizvodnja – potrošnja*, 38/2015, 231-241.

57. Цогошић Алија / Džogović Alija:
— *О добром за дана у бистим тијој*, 30/2007, 121-133.
— *Гдје се налазио аншчин Дамастишом*, 31/2008, 31-34.
— *Knjiga od značaja za historijsku onomastiku (Lično ime kao historijski dokument)*, 33/2010, 389-407.
Osvrt:
— *Kraljica svih raža*, 34/2011, 267-274.
— *Stvarno i nestvarno u poetici: Sjećanje na pjesnikinju Darinku Jevrić i njene neštvarne zapise*, 35/2012, 175-181.

58. Đekić Tatjana:
— S. Šaćirović i T. Đekić: *Biološke i društvene strukture stanovništva Novog Pazara*, 33/2010, 323-341.

59. Derlek Semina / Берлек Семина:
— *Zbirka čarapa u Muzeju „Ras" u Novom Pazaru*, 33/2010, 291-299.
— *Vunoviačarski zanat u Novom Pazaru*, 34/2011, 167-171.
Izvještaj:
— *Muzej „Ras" od zbirke do nacionalne institucije*, 36/2013, 321-328.
— *Uloga derdefa u tradicionalnom vezu*, 39/2016, 197-205.

60. Токић Душан:
Prikaz:
— Токић Душан, М. Матошевић и Д. Милосављевић, *Мехмед Сигомић: Нови Пазар као литерна тема*, 29/2006, 257-262.

61. Токић Небојша:
— Б. Надовеза и Н. Токић: *Сјаник (Ратна области) и ратни и почетни операцијски потези аустроугарске и српске војске у лето 1914. године*, 37/2014, 121-146.

62. Тюрбенић Драгутин:
— *Традиционални народни сабори и неке промене у послератном периоду*, 2/1978, 197-203.

63. Ђорђевић Тихомир:

— *Једно историјско сведочанство о говорном језику новопазарских Срба у XVIII веку*, 7/1983, 99-105.

64. Ерцеговић-Павловић Славенка:

— В. Јовановић, Д. Минић и С. Ерцеговић-Павловић: *Некрополе средњовековног Трговишта*, 14/1990, 19-44.

65. Ердељан Јелена:

— Д. Поповић и Ј. Ердељан: *Старо Гробље у Балотићу - резултати преливаварских истраживања*, 13/1989, 71-91.

66. Филиповић Иван:

— С. Шећировић и И. Филиповић: *Демографски развој и урбанизациони токови Новог Пазара*, 32/2009, 177-200.

67. Fortić Jasmina / Фортић Јасмина:

— *Noć vještica – paganski ritual ili maskenbal, komercijalizacija rituala u sferi popularne kulture*, 38/2015, 195-200.

Izvještaj:

— В. Видосављевић и Ј. Фортић: *Извештај са археолошких радова извршених радова испред Основног и Вишег суда у Новом Пазару*, 39/2016, 285-289.

68. Ganić Senad:

— E. Čorović, S. Ganić i A. Čorović: *Pravni položaj šerijatskih sudova u Kraljevini SHS/Jugoslaviji*, 34/2011, 185-196.

— *Prilog raspravi o doprinosu islama univerzalnoj pravnoj misli (osvrt na pitanje verskih sloboda)*, 39/2016, 113-132.

69. Гавриловић Б. Анђела:

— *О етнографским специфичностима сцене Сирк краљевића у етнотипији стрипова суда у Нишалу код Бијелог Поља и о њеном текстуалном предмету*, 36/2013, 107-120.

Prikazi:

— *Приказ монографије „Етнографија васељског сабора у етнатипској традицији" аутора Кристофера Вилтера*, 31/2008, 211-213.

— *„Манастир светог Никите Дабарски", др Светлана Пејић – прилог историографији српске средњовековне уметности*, 32/2009, 259-264.

— *Милан Неаковић, Методија: етнологија и разврана, Београд – Нови Сад 2013*, 36/2013, 299-301.

70. Гавриловић Љиљана / Gavrilović Ljiljana:

— *О палатама, турским раду, севанима и етнографији*, 32/2009, 127-141.

— *Magnificent living: kulturna nasleđa grada*, 37/2014, 99-104.

— *Грађа са етнографских теренских истраживања у Србији – непознато изгубљена*, 39/2016, 177-182.

71. Гњатовић Милена:

— И. Станковић и М. Гњатовић: *Сусрет култура у улици Краља Петра у Београду*, 36/2013, 65-78.

72. Голош Хиљо / Gološ Hiljo:

— *Основна школа »Стефан Немањa« у Новом Пазару (1820-2000)*, 24/2000, 251-262.

— *Збирка документата на арбанијанском језицима у Историјском архиву „Рас" — XVII-XX век*, 25/2001, 159-173.

— *Срез Шавићки (1912-1914)*, 40/2017, 41-63.

Prikazi:

— *Приказ књиге „Европијина сећања и катанчања" аутора Миодрага Радоњића*, 22/1998, 299-302.

— *Prikaz izložbe sto godina od Prvog svetskog rata (1914-2014)*, 37/2014, 289-291.

— *О српским натписима на старим гробљима у околини Новог Пазара*, 18/1994, 23-29.

73. Гводзић Миленко:

— *Прекид сеоске Пешке у Трговишту код Рашке*, 3/1979, 89-96.

74. Hadžić Rifo:

— *Začetati od zaborava*, 37/2014, 189-199.

— *Stari narodni običaji rožajskih muslimanskih porodica u tabu hrišćanskih vjerskih praznika*, 38/2015, 185-194.

75. Hamidović Jasmina:

— J. Hamidović i L. Hamidović: *Kontraceptcija i trudnoće kroz istorija i vrime*, 36/2013, 187-200.

76. Hamidović Lejla:

— J. Hamidović i L. Hamidović: *Kontraceptcija i trudnoće kroz istorija i vrime*, 36/2013, 187-200.

77. Хошић Ибрахим:

— *Хрела (Рела) од Пазара као јунак муслиманске народне песме*, 3/1979, 101-104.

78. Hodžić-Čavkić Azra:

— *Kakav je kulturalni jezik (Novopazarca – osvrt na specifičnost nekih frazema*, 38/2015, 217-229.

— *Frazemi bosanskog jezika iz religijskog diskursa islama (Na korpusu „Sandžačkog frazeološkog rječnika" Abdulaha Mujovića)*, 39/2016, 133-149.

79. Хорановски Евгеније:

— *Осврт на саопштење „Сведоци из непрошлости крајем 4 на локалитету Табанци у Трговишту"*, 12/1988, 129-132.

80. Храбак Богумил:

— *Харамије, одметници и устанци у старим рашким областима од*

1450-1700. године, 3/1979, 3-12.
— *Трговачке и занатлијске еснафске организације Новог Пазара*, 4/1980, 3-18.
— *Новопазарски санџак пред аустроугарске окупације 1903. и 1904. године*, 5/1981, 5-19.
— *Отварање вакуфа из Новог Пазара за Јадран у XVII веку*, 16/1992, 75-94.
— *Нови Пазар и околина у почетној фази деканонизације османског царства*, 17/1993, 59-66.
— *Нови Пазар и дејства руског сукоба у Санџаку 1600-1800. године*, 18/1994, 55-60.
— *Извоз коже из и преко Новог Пазара у XVII веку*, 18/1994, 61-68.
— *Доносници вакуфа, носиоци, носиоци и организатори текстилне зе Рашке у Дубровнику 1715-1800. године*, 18/1994, 69-84.
— *Југословенска муслиманска организација преко Муслиманске Санџака, Космета и Македоније 1919-1929. године*, 19/1995, 155-178.
— *О идентификацији Раса са Новим Пазаром*, 19/1995, 293-299.
— *Зарате култ у Новом Пазару у XVI, XVII и XVIII веку*, 20/1996, 73-79.
— *Стара Рашка у Бечком и Мореуском рату (1683-1699)*, 20/1996, 81-92.
— *Политичка збивања у Новопазарском санџаку преко подацима пописне исправе 20-тих и 30-тих година XIX века*, 21/1997, 37-65.
— *Муслимани или Бошњани у Старој Рашкој (Новопазарском санџаку)*, 21/1997, 265-273.
— *Призренска лига и Стара Рашка*, 22/1998, 79- 107.
— *Стари Влах од XV до почетка XIX века*, 23/1999, 55-80.
— *Партијско-политички живот на Косову, Метохији и Рашкој 1919-1923. године*, 24/2000, 141-191.
— *Привреда бившег Новопазарског санџака 1918-1931. године*, 25/2001, 187-219.
— *Нови Пазар као економско-саобраћајни центар сточних производа за Јадран (XV-XVII век)*, 26/2002, 109-119.
— *Нови Пазар као тампон босанске војске против арбанашких бунтова и Русије у XVII и XVIII веку*, 26/2002, 121-134.
— *Новопазарска резиденција*, 27/2003, 241-252.
— *Руски војни изасланик на Цетињу Николај М. Потапов о операцијама у Санџаку 1914. године*, 28/2004,103-114.
— *Инсталација у Новом Пазару и Сарајеву до 1600. године*, 29/2006, 93-98.
— *Војници у Трговишту (Разграду), Балчу, Будимљу, Пећи и Клоботинцу 1485. године*, 30/2007, 83-89.
— *Југословенска народна странка 1935. и 1936. године*, 31/2008, 73-82.
— *Трговишта (XIV и XV век)*, 33/2010, 7-24.

81. Ibrić Sead:
— *Novi Pazar 1910. godine u opisu turskog novinara Ahmeda Šerifa*, 37/2014, 105-120.

82. Ибришбеговић Мурис:

— В. Пајковић и М. Ибришбеговић: *Проучавања материјала и грађевних блокова и њихов и њен однос са природом и човековим окружењем*, 31/2008, 189-198.

83. Илић Слободан:

— В. Илић и С. Илић: *Популационе карактеристике новопазарске субпопулације*, 14/1990, 149-154.

— *Педесет пет година од оснивања епидемиолошко-акушерске службе у Новом Пазару*, 26/2002, 283-290.

— *Тридесет година од епидемије варијоле у Новом Пазару*, 26/2002, 291-301.

84. Илић Властимир:

— *Тридесет пет година рада породилишта у Новом Пазару*, 5/1981, 139-145.

— *Епидемија варијоле у Новом Пазару 1972. године*, 8/1984, 211-220.

— В. Илић и С. Илић: *Популационе карактеристике новопазарске субпопулације*, 14/1990, 149-154.

85. Иванишевић Вујадин:

— *Остава римског бронзаног новца IV века из Новог Пазара*, 7/1983, 53-58.

— *Касноантичко утврђење у Рашкомету*, 11/1987, 5-12.

— *Раноантичко утврђење на Хуму код Тутина*, 12/1988, 5-12.

— *Античко утврђење на Тројану*, 13/1989, 7-15.

— *Касноантичко утврђење на Златном камену код Новог Пазара*, 14/1990, 7-17.

— *Римски и византијски новац из збирке Музеја »Рас« из Новог Пазара*, 15/1991, 49-65.

— *Каталог новца из оставе пронађене из Трнаве код Новог Пазара*, 20/1996,119-120.

Izveštaji:

— *Тројан - Лежиште град (протоисторијско и античко утврђење)*, 12/1988, 159-160.

86. Ивановић Марко:

— Р. Ивановић, С. Шаћировић и М. Ивановић: *Просторни план развоја туризма Ибарског Колашина*, 34/2011, 173-184.

87. Ивановић Радомир:

— Р. Ивановић, С. Шаћировић и М. Ивановић: *Просторни план развоја туризма Ибарског Колашина*, 34/2011, 173-184.

88. Јанкова Маре:

— *Сомборски дом у Ужицу — историја и архитектура*, 27/2003, 213-221.

89. Лекић Милош:

— *Праисторијска градина на Шарској крају код Дуге Пољане*, 7/1983, 15-20.

— *Резултати сондажних истраживања горњих праисторијских слојева у Смогуљној пећини код Тутина*, 9/1985, 21-26.

— *Налази басарби културе у новопазарском крају*, 16/1992, 7-16.

— *О истраживању млађих праисторијских култура у новопазарском крају*, 20/1996, 7-13.

90. Јовановић Симон:

— *Новопазарски сапуџак 1878-1900. године*, 7/1983, 75-88.

— *Новопазарски сапуџак 1878-1900. године, II део*, 8/1984,117-131.

— *Новопазарски сапуџак 1878-1900. године, III део*, 9/1985, 127-146.

— *Новопазарски сапуџак 1878-1900. године, IV део*, 10/1986, 141-174.

— *Новопазарски сапуџак 1878-1900. године, V део*, 11/1987,117-143.

91. Локсиновић Ђорђије:

— *Како је насталo име Пашино поље*, 18/1994, 167-171.

92. Јончић Коча:

— *О значају улоге друга Тита у решавању националног питања у Југославији*, 2/1978, 31-40.

93. Јовановић Александар:

— *Римски надгробни споменик из Новопазарске бање*, 9/1985, 33-38.

— Д. Мрковић и А. Јовановић: *Сопоград (археолошка истраживања)*, 13/1989, 31-46.

— *Археолошка истраживања у Новопазарској бањи*, 19/1995, 31-67.

— *О проблему гробова са сводама из касноантичког периода на југу Дарданије*, 20/1996, 23-32.

— *Тетрапилон на Градини у Постењу код Новог Пазара*, 22/1998, 7-13.

— *Два фрагментована надгробна споменика са Градине у Постењу*, 25/2001, 11-21.

— *Белешке уз римске надгробне споменике са дарданског простора*, 27/2003, 49-58.

94. Јовановић Бранко:

— Б. Јовановић и З. Вујанац: *Нека проблеми магнетитске делиненције и асиметричне поплавне мелдиа на територији општине Нови Пазар*, 4/1980, 129-138.

95. Јовановић Ристо:

— *Осврт на кретања у етничком саставу становништва општина са подручја Санджака*, 16/1992, 153-165.

— *Становништво општине Нови Пазар*, 19/1995, 217-234.

— *Јевреји у Сјеници*, 21/1997, 157-165.

— *Становништво општине Сјеница 1921-1941. године*, 22/1998, 237-257.

96. Јовановић Владан:

— *Пригрева плана за исељавање југословенских муслимана у Турску 1935. године*, 34/2011, 213-226.

97. Јовановић Војислав:

— В. Јовановић, Д. Минић и С. Ерцеговић-Павловић: *Некрополе средњовековног Трговишта*, 14/1990, 19-44.

— В. Јовановић и Т. Обрадовић: *Неколико гробних налаза шездесета*, 21/1997, 7-26.

Izvještaji:

— *Извештај о истраживању некрополе поред цркве на локалитету Рас — Пазариште у 1979. години*, 3/1979, 123-124.

— *Истраживање средњовековне некрополе на Трговишту — Пазаришту 1981. и 1982. године*, 6/1982, 181-184.

— *Археолошка истраживања некрополе средњовековног Трговишта на локалитету Табачиће 1984. године*, 8/1984, 237-240.

— *Археолошка истраживања некрополе средњовековног Трговишта на локалитету Табачиће 1985. године*, 9/1985, 225-228.

— *Археолошка истраживања некрополе средњовековног Трговишта на локалитету Табачиће 1986. године*, 10/1986, 245-248.

— *Археолошка истраживања некрополе средњовековног Трговишта у 1987. години*, 11/1987, 209-211.

— *Извештај о археолошком истраживању цркве 4 и мање некрополе на Пазаришту у 1988. години*, 12/1988, 147-150.

— *Извештај о археолошком истраживању некрополе цркве 4 на Пазаришту у 1990. години*, 14/1990, 163-166.

98. Јуришић Александра:

— *Сападни - археолошка истраживања*, 1/1977, 63-72.

99. Younis Hana:

— *Novi Pazar na mapi sarajevskih trgovaca 1850-1867. godine, s posebnim osvrtom na prepisku Ibrahimage Hanđije, novopazarskog trgovca, i Gavre Jeliće, sarajevskog trgovca*, 36/2013, 49-64.

100. Качапор Саит / Kačapor Sait:

— *Дечје игре новопазарског краја*, 5/1981, 147-167.

— *Животни пут и васпитно-образовни рад учитеља Станојлија Стојановића*, 6/1982, 141-153.

— *Јеренија Поповић, први народни учитељ у општини Тутин*, 9/1985, 193-199.

— *Почетак рада новопазарске Учитељске школе и животни пут професора Богосавља Карличића*, 19/1995, 235-258.

— *Педагошко схватање дисциплине у школи и примери васпитно-дисциплинских мера у школској самоуправној реформи Гимназије у Новом Пазару (1938-1941)*, 22/1998, 141-157.

— *Prilozi za proučavanje životnog puta i pedagoškog rada Pavla Ćuborića*, 33/2010, 223-236.

101. Кадијевић Александар:

— *О проучавању и вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Новом Пазару*, 19/1995, 193-203.

— *Туристичка дан Самодани — заборављено остварење мануматалног стила у раној српској модернистичкој архитектури*, 20/1996, 121-129.

— *Балкатско градитељско наслеђе као инспирација српских мотива двадесетог века*, 21/1997, 75-91.

— *О раду руског архитекте Сергеја Фјодоровског у Рашкој и околини између два светска рата*, 22/1998, 131-140.

— *О архитектури мануматалног стила на Косову и Метохији у периоду између два рата*, 23/1999, 163-186.

— *О архитектури цркве Рођења светог Јована Крститеља у Неговуну*, 25/2001, 175-180.

— *Хотел „Језеро" у Новој Вароши — фолклористичке епизоде у архитектонском опусу Алексеја Бјелића*, 26/2002, 217-225.

— *О архитектури манастирске цркве св. Василија Острошког у Пријепољу*, 27/2003, 141-156.

— *Прилог проучавању живота и дела пријепољског архитекте Милана Минића*, 28/2004,133-142.

— *Ђин Мутановић и градитељско наслеђе*, 29/2006, 87-92.

— Б. Бојанић и А. Кадијевић: *Естетика архитектуре академизма (XIX—XX век)*, 29/2006, 253-255.

— *Пробијет историцизма и тумачења савременог у српској архитектури*, 30/2007, 211-217.

— *Сукоб интереса у архитектури и њеној историографији*, 31/2008, 175-180.

— *Савремено српско црквено градитељство – тежње, остварења и вредновање*, 32/2009, 149-163.

— *Палата Кјуслиба у Рашкој и њено место у новијој српској архитектури*, 33/2010, 125-137.

Prikazi:

— *Прилог историографији југословенске архитектуре*, 22/1998, 297-298.

— *Прилог проучавању историје црквене градитељства у Југославији: Коки Грчев: црквената градителство во Македонија 1918-1940, Скопје 1988*, 25/2001, 377-379.

— *Три прилога историографији новијег балканског градитељства*, 27/2003, 359-363.

— А. Кадијевић и М. Церанић: *Дијалошки прилог међународној архитектонској историографији: Коки Грчев, Од извора до стила (From Origins to Style), (Скопје 2004)*, 30/2007, 253-256.

— *Петнаести конгрес Турског историјског друштва*, 30/2007, 257-259.

102. Кадијевић Ђорђе:
— *Уметности обичан човек*, 30/2007, 107-113.
— *Уметности у постмуманизму*, 33/2010, 91-101.

103. Кахровић Јеребчанин Мурадија / Kahrović Jerebčanin Muradija:
— *Развој занатлиских и народи биноси у Новом Пазару и околини*, 13/1989, 173-182.
— *Мотиви и шаблони народне ношње у Новом Пазару*, 14/1990, 99-109.
— *Стари занати у Новом Пазару на путу изумирања — грнчарски занат*, 28/2004, 221-231.
— *Унутрашње уређење кућа у Новом Пазару крајем и почетком XIX века*, 33/2010, 139-156.
— *Историјско обликовање урбанизма и архитектуре у Новом Пазару*, 37/2014, 47-64.
— *Димије – некада битан елемент традиционалне муслиманске ношње, а данас светски модни трend*, 38/2015, 171-184.
— *Традиционални чвор приказан на експонатима Музеја „Рас" у Новом Пазару*, 39/2016, 183-196.
— *Посљедњи занатлија обућар-папучар у Новом Пазару*, 40/2017, 159-168.
Извјештаји:
— *Реализација пројекта „Школа грнчарског заната" 17. X – 20. XI 2013. године*, 36/2013, 329-333.
— *Књижевно вече „Жена као књижевни стваралац"*, 37/2014, 301-303.
— *Смотра етнолошког филма „Традиционална култура на око нас"*, 37/2014, 305-306.
— *Извјештај о реализацији пројекта „Традиционална израда ојица на болничкој њиви"*, 40/2017, 217-218.

104. Кајмаковић Радмила:
— *Традиционално и савремено у сеоским скупштинама у Сенберији*, 2/1978, 183-196.

105. Калић Јованка / Kalić Jovanka:
— *Рас и средњим веком — Прилог истраживања*, 1/1977, 55-61.
— J. Калић и М. Поповић: *Истраживања у Дежеву*, 6/1982, 5-17.
— J. Калић и Д. Мрковић, *Утврђење у Носљему код Расске*, 7/1983, 21-28.
— J. Калић и Д. Мрковић, *Градина у Ридамири*, 9/1985, 39-46.
— *Старо насеље Србије*, 12/1988, 13-22.
— *Српска црква у средњовековном Расу*, 18/1994, 7—11.
— *Протопурска историја Новог Пазара*, 19/1995, 301-304.

106. Калуђеровић Звонимир:
— *Истраживање Старчевог тепиха 1984-1985. године*, 9/1985, 5-18.

Izvještaji:

— *Извештај о археолошким истраживањима Стопића вебине 1986. године*, 10/1986, 225-226.

— *Извештај о истраживању археолошког налазишта Стопића вебине код Тутина 1987. године*, 11/1987, 221-222.

107. Катић Срђан:

Prikaz:

— *Олга Зиројевић: Србија под турском влашћу 1459-1804: Друго преиспитано и допуњено издање, Београд 2007*, 30/2007, 267-268.

108. Kiš Maria:

— *Razvojne tendencije kolektivnih običaja*, 2/1978, 121-126.

109. Кошић Марија:

— *Дубровачка колонија у Новом Пазару у време великог рата (1683-1699)*, 35/2012, 45-56.

110. Kočan Edina:

— *Paralelna analiza ranijih i postojećih zakonskih rešenja u pogledu raspravnog i izvršnog načela u parničnom pravu Srbije*, 36/2013, 241-260.

111. Кочан Надиб / Kočan Nadžib:

— Н. Кочан и Д. Премовић-Алексић: *Доцна истопуштају Паричке мајде у Новом Пазару*, 26/2002, 149-157.

— *Вулар из Музеја „Рас" у Новом Пазару*, 33/2010, 103-110.

— *Nekoliko odlikovanja iz Muzeja „Ras" u Novom Pazaru*, 34/2011, 113-123.

— *Područje MZ Petnjica u popisu iz 1571. godine*, 35/2012, 7-28.

— *Selo Vrhsca u turskim popisima*, 36/2013, 131-144.

— *Gornji Bihor u Drugoj polovini XVI veka*, 37/2014, 17-45.

— *Istorijat sela mesne zajednice Trpezi*, 38/2015, 55-70.

— *Područje mjesne zajednice Tucanje (historijat)*, 39/2016, 45-58.

— *Selo Vrševo: osvrt na prošlost sela*, 40/2017, 105-115.

112. Кончагини Омер:

— *Новопазарска чаршија*, 17/1993, 129-146.

113. Костић Ђорђе:

— *Нови Пазар у извештаји из шеснаког века*, 21/1997, 67-73.

— *Посетилац путовање Леонарда Нагарола у Јосифа Лимберга 1532. године*, 22/1998, 69-78.

— *Метлер фон Зајдлиц и Вилфранц Мајер на путу по Србији 1599. године*, 23/1999, 107-126.

— *И опет нека нова времена*, 25/2001, 85-92.

— *Трговина антиком*, 26/2002, 97-108.

114. Кончагић Иван:

— *Традиција и иновација годишњег сајма*, 2/1978,127-133.

115. Кончагић Јован:

— *Пазарište, резултати досадашњих археолошких радова*, 1/1977, 5-14.

116. Kožić Maja:
— *„Engleško" prožimanje u selu Markuševci*, 2/1978, 141-149.

117. Крешић Огњен:
— *Барон де Том – Монтагуеанов утор као модернизатор османске вароши*, 32/2009, 19-37.

118. Крстановић Бојидар:
— *Народно градитељство околине Новог Пазара*, 32/2009, 109-118.

119. Крунић Јован:
— *Сјеница - наслијеђена архитектура и структура једне варошице*, 4/1980, 65–110.

120. Kučević Amela:
— E. Muminović i A. Kučević: *Revitalizacija graditeljskog nasleđa kroz novi model finansiranja obnove na studiji slučaja Stare čaršije u Novom Pazaru*, 39/2016, 247-267.
— A. Kučević i E. Muminović: *Revitalizacija objekta hana „Granata" u Novom Pazaru metodom rekonstrukcije*, 40/2017, 185-204.

121. Kujović Mina:
— *Novopazarski sandžak i Novi Pazar u arhivskim fondovima Arhiva Bosne i Hercegovine*, 35/2012, 79-96.

122. Кнежевић Марко:
— *Новопазарски крај и Сјенчанско-пештерска висораван*, 31/2008, 7-29.

123. Лакић Зоран:
— *Др Едуард Мутошић — друг за сва времена*, 29/2006, 35-41.
— *Значај у историји — историја у значају*, 30/2007, 115-120.

124. Lekić Samir:
— *Istorijski osvrt na kazni lišenja slobode maloletnika u Srbiji*, 36/2013, 261-272

125. Летић Војислав:
— В. Летић и С. Жикановић: *Ex glabellae ne ljubavi iz Bajrovića*, 12/1988, 63-68.
— *Осврт на осврт о скопитету „Сказети из нехронологе ариве 4 на локалитету Табачина у Тутошишту"*, 13/1989, 213-214.

126. Љубинковић Мирјана:
— *Нехронологе ариве св. Петра код Новог Пазара*, 1/1977, 83-95.

127. Majanović Nada:
— *Martinje pri Martinu — vikend na Martin bregu*, 2/1978, 157-161.

128. Маго Владимир:
Prikaz:
— *Војислав Корać и Марија Шушут: Архитектура исламијског света*, 23/1999, 343-346.

129. Maksić Predrag:
— *Mimikrija i hibridni stil: izazov u postkolonijalnom romanu*, 38/2015, 201-2015.

130. Малиновић Драги:
— *Нови Пазар у Првом српском устанку*, 19/1995, 109-120.
— *Покрети вуја и борбе у непадинском Новопазарском санџаку 1914. и 1915. године*, 22/1998, 109-129.
— *Привреда Косова и Метохије у XIV и XV веку*, 23/1999, 81-105.
— *Привреда Србије и новопазарског краја 1839-1858. године*, 24/2000, 63-93.
— *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918-1924. године*, 25/2001, 221-257.
— *Качачки покрет у Црној Гори 1918-1924*, 26/2002, 179-206.
— *Статус у Рашкој и дејства великих сила 1850-1878*, 27/2003, 157-176.

131. Марић Зоран:
— *Каптироси из села Бојчева у долини Рашке — прилог културној историји новопазарског краја*, 28/2004, 21-28.

132. Марија Д. Марић:
— *Природно и културно наслеђе као ресурс за реинтеграцију банског подручја. Студија случаја Јошаничке Бање*, 39/2016, 207-226.

133. Марјановић-Вујовић Гордана:
— *Реликвијари из околине Новог Пазара*, 10/1986, 5-12.
Izvještaji:
— *Петрова црква код Новог Пазара*, 8/1984, 241-244.
— *Петрова црква код Новог Пазара. II*, 9/1985, 233-236.
— *Петрова црква код Новог Пазара. III*, 10/1986, 241-244.
— *Петрова црква код Новог Пазара. IV*, 11/1987, 213-214.
— *Петрова црква код Новог Пазара. V*, 12/1988, 145-146.

134. Марковић Драган:
— *Коњска копља на Коштан пољу*, 2/1978, 169-174.

135. Марковић Љубомир:
— *Сијаридова симболика и Херакитова филозофија*, 16/1992, 167-171.

136. Марковић Р. Иван:
— *О архитектури зграде Краљевске банске управе Земске банковне*, 28/2004, 115-131.

137. Маврић Исхак:
— В. Пајковић и И. Маврић: *Јубилеј делатности обраде камена*, 36/2013, 273-285.

138. Мехдовић Енвер:
— *Новопазарци на Самарском жрвњу*, 26/2002, 303-319.
— *Високошколство у Новом Пазару*, 26/2002, 327-339.

139. Мелих Текфудин:
— *Осврт на стање и развој путне мреже на територији Предузећа за путеве Нови Пазар до 1973. године*, 3/1979, 105-113.

140. Мемић Мустафа:
— *Учешће Велике недреше и револуција*, 6/1982, 75-129.

141. Ментовић Менто:
— *Начин живота и обичаји новопазарског Лопоја*, 30/2007, 173-180.

142. Михаиловић Радослав:
— *Црква светог Петра код Новог Пазара*, 10/1986, 67-100.
— *Цртежи Љубомира Ивановића у Музеју „Рас" у Новом Пазару*, 13/1989, 193-202.

143. Микић Ђорђе:
— *Аустро-угарски и Новопазарски санџак у анексионој кризи*, 4/1980, 19-38.
— *Бојкот аустро-угарске робе у Турској у анексионој кризи 1908-1909. године*, 6/1982, 49-65.
— *Новопазарски санџак у турским парламентарним изборима 1908. и 1912. године*, 7/1983, 59-73.

144. Милиновић Михаило:
— *Космаитско утврђење у Островици и Шарањина код Тутина*, 6/1982, 131-140.
— *Ранохаптиајско утврђење на Бајфешци у Берекарини*, 7/1983, 29-37.
— *Ранохаптиајско утврђење на Туман крају и околна утврђења у тутинској области*, 9/1985, 47-54.

145. Милосављевић Драгиша:
— *Манастир Добрун — старадта и живот*, 30/2007, 55-82.
— *Непознато мање познатих записа са литографских камења из новијег доба у свету судбине њихових заштитника*, 34/2011, 65-88.
Prikaz:
— М. Драгиша, Д. Ђокић и М. Милошевић: *Мехмед Сиџиџић: Нови Пазар као духовна тема*, 29/2006, 257-262.

146. Милосављевић Милинеје:
— *Насељавање и етнички процеси у Кисиљи настали после Првог и Другог светског рата*, 2/1978, 93-100.

147. Милошевић Гордана:
— *Подгорска врата у Пљеву*, 8/1984, 37-49.
— *Остаци непосредновојне цркве и профане градевине у селу Петрови код Новог Пазара*, 11/1987, 47-62.
— *Средњовековна кула из села Грачане код Сјенице*, 16/1992, 37-43.
Izvještaj:
— *Тројешине — средњовековно насеље*, 11/1987, 207-208.

148. Милошевић Миша:
— М. Милошевић, Д. Ђокић и Д. Милосављевић: *Мехмед Сиџиџић: Нови Пазар као духовна тема*, 29/2006, 257-262

149. Милошевић В. Предраг:
— *Архитектура породичних кућа и вила у Сарајеву (1918-1941)*, 26/2002, 227-245.

— *Архитектура породичних кућа и вила у Сарајеву (1918-1941)*, 27/2003, 253-272.
— *Теорија о архитектури источњачке касне антике*, 28/2004, 7-19.

150. Мильковић Ема:
— *Тимарски систем на територији Иса-бега Исхаковића (Према попису из 1455. године)*, 39/2016, 9-18.

151. Минић Душица:
— *Стаклена чаша из средњовековног Трговишта*, 6/1982, 19-22.
— Д. Минић и О. Вукадин: *Резултати археолошког истраживања локалитета Семиче*, 6/1982, 189-203.
— *Остаци насеља из средњовековног Трговишта код Новог Пазара*, 8/1984, 23-35.
— *Житне јаме у Трговишту*, 11/1987, 63-72.
— *Боца и кандила од стакла из цркве III у Трговишту*, 13/1989, 59-69.
— В. Јовановић, Д. Минић и С. Ерцеговић-Павловић: *Некропола средњовековног Трговишта*, 14/1990, 19-44.
Izvještaji:
— *Трговиште — средњовековно насеље*, 3/1979, 121-122.
— Д. Минић и П. Поп-Лазић: *Трговиште, средњовековно насеље*, 6/1982, 185-188.
— *Средњовековно Трговиште*, 7/1983, 163-166.
— *Трговиште — средњовековно насеље*, 8/1984, 233-236.
— *Трговиште — средњовековно насеље*, 9/1985, 221-223.

152. Мирковић Мирослава:
— *Beneficiarii consularis на споменицима из Новог Пазара*, 9/1985, 27-32.

153. Мркобрад Душан:
— Ј. Калић и Д. Мркобрад: *Утврђење у Носелашу код Ранче*, 7/1983, 21-28.
— Ј. Калић и Д. Мркобрад: *Градина у Радалици*, 9/1985, 39-46.
— Д. Мркобрад и А. Јовановић: *Самоград (археолошка истраживања)*, 13/1989, 31-46.

154. Muhović Ersan:
Prikaz:
— *Ornamentiziranje epske građe („Epski zvijezd Avda Mededovića", Sead Šemsović)*, 39/2016, 271-278.

155. Мујезиновић Мехмед:
— *Исламски епиграфски споменици Новог Пазара*, 1/1977, 137-155.
— *Исламски епиграфски споменици Новог Пазара*, 10/1986, 113-130.

156. Muminović Esad:
— E. Muminović i A. Kučević: *Revitalizacija graditeljskog nasleđa kroz novi model finansiranja obnove na studiji slučaja Stare čaršije u Novom Pazaru*, 39/2016, 247-267.
— A. Kučević i E. Muminović: *Revitalizacija objekta hana „Granata" u Novom Pazaru metodom rekonstrukcije*, 40/2017, 185-204.

157. Муминовић Расим:
— *Традиција и савременост*, 4/1980, 163-170.
— *Одговорни садржаји*, 7/1983, 115-133.

158. Мушовић Бинаса:
— *Просидба, просидбени дарови и доводење младе код Муслимана у Новом Пазару*, 18/1994, 229-233.
— *Дермишка методија у Новом Пазару*, 21/1997,147-156.
— *Фес као одевни предмет*, 22/1998, 207-218.

159. Мушовић Ејуп:
— *Нови Пазар у прошлости*, 2/1978, 7-13.
— *Новопазарски Јевреји*, 3/1979, 23-38.
— *Неколико легенди из средњовековне Раске*, 3/1979, 77-79.
— *Сјеничка нахија у XVI веку (попис села)*, 4/1980, 39-64.
— *Нахија Лелеч у XVI веку*, 5/1981, 41-75.
— *Гуславија*, 6/1982, 67-74.
— *Никитићани и Колашини у Санџаку*, 7/1983, 89-98.
— *Вјерилеле Митровић, Батоше и Дуге Пољане из 1767. године*, 8/1984,105-115.
— *Исламски споменици Новог Пазара — историјски преглед*, 9/1985, 67-98.
— *Становништво МЗ Сува До*, 10/1986, 203-216.
— *Нахија Звечан у XVI веку*, 11/1987, 103-115.
— *Дуге Пољане — становништво*, 12/1988, 83-99.
— *Послератне миграције и интеграције становништва новопазарског краја*, 13/1989, 141-152.
— *Нахија Ржани у XVI веку*, 14/1990, 59-65.
— *Три писма помени о Новом Пазару*, 14/1990, 157-160.
— *Однос хиса Милана Обреновића према бији Хусеин-капетана Градашчевића*, 15/1991, 86-99.
— *Бројеник у турским историјама XV и XVI века*, 16/1992, 55-74.
— *Један план Порте за обрачун са Махмуд-пашом Бушатлијом скадарским вијером*, 16/1992,123-128.
— *Дервиши у Новом Пазару*, 17/1993, 73-90.
— *Македонија као мост на путу исељавања сатјачких Муслимана и као нахија нове домовине*, 18/1994, 135-143.
— *Варош махала у Новом Пазару*, 19/1995, 21-30.
— *Нови Пазар и околина од 1912-1941. године*, 29/2006,11-34.

160. Надежда Бранко:
— *Милено весиħ – српски дромонник из Новопазарског санџака*, 31/2008, 97-127.
— *Радници у Новопазарском округу у Краљевини Југославији*, 32/2009, 95-108.
— *Однос Милана Стојадиновића према Босни и Херцеговини и муслиманима*, 36/2013, 145-159.

— Б. Надовеза и Н. Божић: *Сотак (Ратна области) и ратни и почетни операцијски планови аустроугарске и српске војске у лето 1914. године*, 37/2014, 121-146.

Prikaz:

— *Радослав Весић Мајић: Др Милетко Весић – градитељ српске дипломатије*, 32/2009, 271-277.

161. Недељковић Милс:

— *Из топонимије моравског краја*, 8/1984,143-169.

— *Себе становништва из моравског краја у Шумадију почетак XVIII и XIX века*, 25/2001, 119-141.

— *Топонимијски слојеви у називи Сјенице*, 29/2006, 99-107.

162. Нешковић Јован:

— *Архитектонска истраживања Бурбуових Спутова у Расу*, 1/1977, 97-110.

163. Нікшић Нада:

— *Народно стваралаштво у настави музике*, 28/2004, 243-249.

164. Nikšanović Miroslav:

— *Ilindanski dernek kod turbeta Derzelez Alije u Gerzovu*, 2/1978, 163-168.

165. Обрадовић Татјана:

— В. Јовановић и Т. Обрадовић: *Неколико гробних натписа шездиа*, 21/1997, 7-26.

166. Отњевић Тамара:

— *Нови прилоги проучавању бухатовог језанфела*, 26/2002, 85-96.

— *Нови прилоги мумачењу женитаса Драгутинове гробне капеле у Бурбуовим Спутовима у Расу*, 27/2003, 107-124.

— *Атрибуција тисарских натписа и штампарија у Мирослављевом јеванфелу*, 28/2004, 43-72.

— *Атрибуција застанице са лиценцама тројице јеванфелиста у Мирослављевом јеванфелу*, 30/2007, 49-54.

— *Лидрова кби (?) и крилате змије у Мирослављевом јеванфелу*, 37/2014, 7-15.

167. Пајковић Весна:

— *Приказ Геолошког састава и тектонског склопа терена околине Новог Пазара са посебним осврном на палеографију настанка и појаве минералних сировина*, 6/1982, 219-233.

— *О појавама полудрагог камена опалско-кварцедонског састава на падинама Вишка код Новог Пазара*, 7/1983, 135-142.

— *О настанку и употреби моравског „сиге"*, 8/1984, 221-229.

— *Сопотанска пећина*, 10/1986, 217-221.

— *Руде мермер у Сувој Вишници*, 12/1988, 111-121.

— *Старо рударство и топоним у околини Новог Пазара и Тутина*, 13/1989, 103-109.

— *„Трикот" и културно-историјска споменици код Новог Пазара*, 15/1991, 146-166.

— *O jednoj pojavi „podzemne" eksploatacije na gornjoj Pešteri*, 19/1995, 259-269.
— *Osnovni problemi istraživanja i eksploatacije mermera u drugoj aparatčanskoj kameni karbonatnog sastava u našoj zemlji sa osvrtom na ležišta Dinaride*, 20/1996, 157-164.
— *Granodiorити Štrbačkoga i njihov značaj za privredu Novog Pazara i Raške*, 21/1997,183-201.
— *O mermerima iz Đrakčeva u okolini Užice*, 23/1999, 319-335.
— *Prilozima saznanjima o mermerima u sjeverni basen*, 24/2000, 243-250.
— *Starost terena u Novom Pazaru i okolini*, 27/2003, 7-25.
— В. Пајовић и М. Ибришбеговић: *Проблеми мермера и гранитних блокова и њихов однос са природом и човековим окружењем*, 31/2008, 189-198.
— *Putovanje Ami Boueа kroz naše krajeve*, 32/2009, 119-125.
— *Osnovni mitovi studenčkih mermera sa posebnim osvrtom na ležišta kamen*, 33/2010, 209-222.
— *Sondažna mermera*, 34/2011, 153-165.
— *Novopazarski kamenik*, 35/2012, 131-141.
— В. Пајовић и И. Маврић: *Јубилеј делатности обраде камена*, 36/2013, 273-285.

168. Pajović Radoje:
— *Istorijske osnove urbanogeneze domaćnosti*, 29/2006, 123-137.

169. Paliakruševa Galja:
— *Transformacija „Kurbana" u neolitna ulaga u odnošenju etničkog jedinstva Makedonaca*, 2/1978, 175-181.

170. Paljevac Muratović Fatima:
— *Intervencije u ambijentalnim cjelinama: Hanam džamiz i ratra*, 39/2016, 227-245.

171. Pavlović Milica:
— *Graditelj ljudske vječnosti*, 29/2006, 83-85.

172. Pavlović Radoslav:
— *Ukupno kretanje stanovništva opština Novi Pazar, Tutin, Sjenica i Raška u periodu od 1961. do 1981. godine*, 5/1981, 131-138.
— *O natpisima mesela u opštinu Novi Pazar*, 8/1984, 171-182.

173. Pešić Milovan:
Prikaz:
— *Temeljna antropogeografska studija o klimi Rožaja*, 39/2016, 279-282.

174. Pešić Sreta:
— *Zabeležke o Staroj Srbiji i okolini predstavljene iz 1737. godine*, 2/1978, 205-210.
— *Tri fotografske minijature iz 1750-1815. godine*, 6/1982, 43-47.

175. Перић Ђорђе:
— *Ана, жена Немањина*, 10/1986, 13-26.

176. Петровић Драгољуб:
— *Сашичке перспективе*, 29/2006, 161-168.

177. Петровић Радомир:
— *О браћи Махмуду и Мехмеду Мехмедовићу*, 17/1993, 39-49.
— *Распеће Христово на бакарном крсту из манастира Црна Река*, 24/2000, 39-42.
— *Фреске на гужвом делу епонартекса манастира Сопоћани из XIV века*, 25/2001, 69-76.
— *Краљевски престо и епископско место у цркви светих апостола Петра и Павла у Раду*, 26/2002, 17-35.
— *Крајње фреске светог краља Уроша Трећег, светог Никите са житијем на иконостасу у Манастиру Дечанима из XIV века*, 31/2008, 35-51.

Osvrt:
— *Недовршена истраживања исламске спиритуалне проф. др Андреја Андрејевића*, 32/2009, 285-287.

178. Плојовић Safaadan:
— *Nacionalni identitet kod pripadnika nacionalnih manjina na području kazne zatvora*, 37/2014, 239-251.

179. Плојовић Шемсудин / Šemsudin Plojović:
— Ш. Плојовић, С. Бећировић и Е. Ујкановић: *Статистички осврт на људске ресурсе у региону Сјеверне*, 32/2009, 227-235.
— D. Šačirović, Š. Plojović i S. Šačirović: *Prirodni i antropogeni resursi i stanje životne sredine u novopazarskom kraju*, 37/2014, 177-188.

180. Попадић Милан:
— *О архитектури хотела „Вребац" у Новом Пазару*, 30/2007, 219-231.
— *Грб Новог Пазара као одраз социјалистичких схватања у југословенској култури*, 31/2008, 199-208.
— *Архитект Амир Тировић и пројекат градског центра у Новом Пазару*, 32/2009, 209-225.
— *Новопазарски сеник: мотивације и разлике*, 33/2010, 193-207.
— *Простор заборава: градски парк у Новом Пазару*, 34/2011, 137-151.
— *Жељени пут у социјализам: Изградња пруге Нови Пазар – Ратина (1949-1951)*, 36/2013, 91-106.
— *Пролегомене за урбанистичко наслеђе Новог Пазара социјалистичког периода*, 40/2017, 169-184.

181. Поп-Лазић Петар:

Izvještaj:
— Д. Минић и П. Поп-Лазић: *Тврдошиће — средњовековно насеље*, 6/1982,185-188.

182. Поп-Лазић Стефан:
— *Оловна икона из утврђења на Тројану*, 26/2002, 7-15.

183. Поповић (Филиповић) Даница:
— *Прилог познавању средњовековних надгробних плоча у манастиру Соподањи*, 7/1983, 39-52.
— *Надгробни споменици из цркве св. Петра код Новог Пазара*, 8/1984, 51-75.
— Д. Поповић и Ј. Ердељан: *Старо гробље у Базеништу — резултати прелиминарних истраживања*, 13/1989, 71-91.
— *Старо гробље у Ваћи код Сјенице*, 20/1996, 33-50.
— Д. Поповић и М. Поповић: *Девичска лавра Архиђакона Михаила у Расу*, 22/1998, 15-61.

184. Поповић Јелена:
Prikaz:
— *Women in Ottoman Balkans, gender, culture and history, ed. Amira Bobrović and Irvin Cemil Schick, London 2005*, 32/2009, 279-283.

185. Поповић Марко:
— *Налази новца краља Стефана Радослава из утврђења Градини у Расу*, 1/1977, 37-54.
— *Црквина у Тутину — први резултати археолошких истраживања*, 3/1979, 13-22.
— *Остаци манастирског комплекса у Митрови код Тутина*, 6/1982, 23-29.
— *Антично утврђење на Шарском кршу код Дуге Пољане*, 7/1983, 5-14.
— *Утврђење на Кули у Калуђери*, 8/1984, 11-18.
— *Новопазарска утврђења на планинама из XVIII и XIX века*, 9/1985, 113-126.
— *Увозна керамика у Расу*, 11/1987, 21-35.
— *Место и значење трговаца Рас у XI—XII веку*, 13/1989, 47-58.
— *Себечево и Сланица — остаци средњовековних насеља, некропола и цркви*, 15/1991, 13-38.
— *Остаци манастира Соподањи — остаци средњовековног насеља, некропола и цркви*, 17/1993, 7-26.
— *Подгуђе средњовековне Гуслинце*, 19/1995, 69-88.
— Д. Поповић и М. Поповић: *Девичска лавра Архиђакона Михаила у Расу*, 22/1998, 15-61.
— *Трговаци у области српско-византијских сукоба током XIV века*, 24/2000, 7-29.
— *Археолошки споменици и споменици културе сакрајана у средњем веку*, 30/2007, 15-47.
Izvještaji:
— *Извештај о истраживањима комплекса Раса за 1979. годину*, 3/1979, 119-120.
— *Рас — Градина, средњовековно утврђење*, 4/1980, 151-154.
— *Археолошко рекогносцирање подгуђа манастира Тутин*, 5/1981, 21-30.

— *Извештај о археолошким истраживањима 1981. године на Рису и градини*, 5/1981, 109-111.
— *Рис — Градина (средњовековно утврђење)*, 6/1982, 235.
— *Цркваа у Тутину*, 6/1982, 236.
— *Извештај са рекогносцирања и сондирања археолошких локалитета на подручју општине Тутин*, 7/1983, 157-160.
— *Рис — Градина, средњовековно утврђење*, 7/1983, 161-162.
— *Извештај са рекогносцирања и сондирања археолошких локалитета на подручју општине Тутин 1984. године*, 8/1984, 245-250.
— *Рис — касноантичко и средњовековно утврђење*, 9/1985, 217-220.
— *Претходна истраживања у области средњовековног Риса*, 9/1985, 229-231.
— *Извештај са рекогносцирања и сондирања археолошких локалитета на подручју општине Тутин 1985. године*, 9/1985, 237-240.
— *Рис — касноантичко и средњовековно утврђење II*, 10/1986, 227-228.
— *Извештај са рекогносцирања и сондирања археолошких локалитета на подручју општине Тутин 1986. године*, 10/1986, 229-234.
— *Претходна истраживања археолошких налазишта у области средњовековног Риса, II део*, 10/1986, 235-240.
— *Рис — касноантичко и средњовековно утврђење III*, 11/1987, 203-205.
— *Претходна сондажна истраживања у области средњовековног Риса, III део*, 11/1987, 215-217.
— *Извештај са сондажних археолошких истраживања на подручју општине Тутин 1987. године*, 11/1987, 219-220.
— *Рис — касноантичко и средњовековно утврђење IV*, 12/1988,137-139.
— *Рељефа градина код Новог Пазара — остаци манастирског комплекса*, 12/1988, 141-143.
— *Претходна сондажна истраживања у области средњовековног Риса, IV део*, 12/1988, 155-158.
— *Рељефа градина код Новог Пазара II (остаци манастирског комплекса)*, 13/1989, 217-218.
— *Рис — касноантичко и средњовековно утврђење V*, 13/1989, 219-220.
— *Рис — касноантичко и средњовековно утврђење VI*, 14/1990, 167-171.
— *Рис — касноантичко и средњовековно утврђење VII*, 15/1991, 193-194.
— *Рис — касноантичко и средњовековно утврђење VIII*, 16/1992, 183-186.
— *Рис — касноантичко и средњовековно утврђење IX*, 18/1994, 237-239.
— *Рељефа градина код Новог Пазара III*, 18/1994, 241-242.
— М. Поповић и Д. Премовић-Алексић: *Велика градина у Врстишима I*, 19/1995, 307-309.
— *Рис — касноантичко и средњовековно утврђење X*, 19/1995, 311-312.
— М. Поповић и Д. Премовић-Алексић: *Велика градина у Врстишима II*, 20/1996, 179-181.

— М. Поповић и Д. Премовић-Алексић: *Велика градина у Врсеницима III*, 24/2000, 317-321.
— М. Поповић и Д. Премовић-Алексић: *Велика градина у Врсеницима IV*, 25/2001, 389-392.

186. Поповић Милоје:
— *Обичаји српског становништва у Сувом Долу; I део*, 13/1989, 183-191.
— *Обичаји српског становништва у Сувом Долу; II део*, 14/1990, 137-147.

187. Поповић Зоран:
— *Настанак и развој предшколских установа у Новом Пазару*, 17/1993, 121-128.

188. Премовић Маријан:
— *Земљорадња у средњовековној жупи Будиња*, 33/2010, 57-66.

189. Премовић-Алексић Драгица:
— *Резултати археолошких истраживања на подручју Сјенице, Тутина и Новог Пазара*, 5/1981, 113-129.
— *Неколико средњовековних новаца и писана писаних у Сјеници, Дугој Њиви, Гуђевици, Трговишту и Новом Пазару*, 6/1982, 169-179.
— *Праисторијска Градина на локалитету Градац код Тутина*, 8/1984, 5-9.
— *Латинска црква у Посмету*, 9/1985, 55-65.
— *Средњовековна некропола у Гиоговцу*, 10/1986, 27—41.
— *Цркваина у Поњеви*, 11/1987, 37-45.
— *Напреље — остаци средњовековне цркве и некрополе*, 12/1988, 23-62.
— *Касноантичко утврђење у Бабрешу*, 13/1989,17-29.
— *Залог на српско-византијској граници*, 14/1990, 45-53.
— *Траса римског пута на деоници Пријепоље — Нови Пазар у свјетлу новијих археолошких истраживања*, 15/1991, 39—47.
— *Од Музејске збирке до Музеја „Рас"*, 15/1991, 183-189.
— *Обласи Нишава у делу Јована Цвијића*, 16/1992, 17-25.
— *Рудник Жежена на Рогозни*, 17/1993, 27-38.
— *Некропола цркве на Радишића брду код Сјенице*, 18/1994, 13-21.
— *Настанак града Сјенице*, 19/1995, 89-101.
— *Остаци цркава на подручју опћине Сјеница*, 20/1996, 51-71.
— *Латинско гробље у Врсеницима*, 21/1997, 27-35.
— Д. Премовић-Алексић и С. Вујовић: *Новопазарска тврђава*, 23/1999, 135-154.
— *Средњовековни манастир Тутиња*, 24/2000, 31-38.
— *Цркваина у Избишаћу*, 25/2001, 77-83.
— *Саркофази Новопазарских зборника*, 25/2001, 397-415.
— Д. Премовић-Алексић и Н. Кочан, *Доњна историјској Парчеће мајде у Новом Пазару*, 26/2002, 149-157.
— *Археолошки локалитети у сјеничком делу Старог Влаха*, 27/2003, 59-72.
— *Новопазарски крај на географским картама XVII—XVIII века*, 29/2006,195-222.

— *Сарадници Новопазарских зборника*, 30/2007, 301-324.
— *Средњовековне цариградске из Музеја „Рас" у Новом Пазару*, 32/2009, 7-18.
— *Нахија Требиња у попису из 1604. године*, 33/2010, 67-83.
— *Нахија и насеље Тромостје у попису из 1571. године*, 34/2011, 7-27.
— *Подручје основношколске школе у Шиљеву – историјат*, 35/2012, 29-44.
— *Нови Пазар на мапи историјских путева*, 36/2013, 11-39.
— *Историјат путне мреже на територији између Лима и Ибра*, 39/2016, 87-111.
— *Историјат територијално-административне организације Рашке области / Сандака*, 40/2017, 65-83.

Izvještaji:

— *Тушар — локалитет Градац*, 6/1982, 237-238.
— *Постојање — локалитет Латинска црква*, 6/1982, 242-243.
— *Археолошко реконструктивне подграђа опитане Сјенице*, 6/1982, 242-243.
— *Постојање — лок. Латинска црква*, 7/1983,167-168.
— *Археолошко реконструктивне подграђа опитане Сјенице*, 7/1983, 168-169.
— *Реконструктивне терена*, 9/1985, 241-242.
— *Тромостје — средњовековно насеље*, 10/1986, 249-250.
— *Заштитно археолошко истраживање локалитета Напреље код Новог Пазара*, 11/1987, 223-225.
— *Садашње истраживање локалитета на подграђу опитане Сјенице у 1987. години*, 11/1987, 227-229.
— *Тромостје — средњовековно насеље*, 12/1988, 151-153.
— *Велика Градина у Врсеницима (касноантичко и ранохришћанско утврђење)*, 12/1988, 161-163.
— *Извештај са археолошких истраживања локалитета Велика Градина у Врсеницима за 1989. годину*, 13/1989, 221-223.
— *Тромостје — средњовековно насеље*, 13/1989, 225-226.
— *Велика Градина у Врсеницима — истраживања у 1990. години*, 14/1990, 173-174.
— *Велика Градина у Врсеницима — истраживања у 1991. години*, 15/1991,195-197.
— *Велика Градина у Врсеницима — истраживања у 1994. години*, 18/1994, 243-244.
— М. Поповић и Д. Премовић-Алексић, *Велика Градина у Врсеницима I*, 19/1995, 307-309.
— М. Поповић и Д. Премовић-Алексић: *Велика Градина у Врсеницима II*, 20/1996, 179-181.
— *Извештај о истраживању хумке на локалитету Кобиљка код Сјенице*, 21/1997, 279-280.
— *Истраживање локалитета Кобиљка код Сјенице у 1998. години*, 22/1998, 305-306.

— *Истраживање средњовековних хумки у околини Сјенице*, 23/1999, 353-355.
— М. Поповић и Д. Премовић-Алексић, *Велика Градина у Врсеницима III*, 24/2000, 317-321.
— *Истраживање локалитета Кобиљка код Сјенице у 2000. години*, 24/2000, 323-325.
— М. Поповић и Д. Премовић-Алексић, *Велика Градина у Врсеницима IV*, 25/2001, 389-392.
— *Истраживање локалитета Кобиљка код Сјенице у 2001. години*, 25/2001, 393-395.
— *Извештај о археолошким истраживању локалитета Кобиљка код Сјенице у 2002. години*, 26/2002, 355-358.
— *Остаци камена испод зграде Музеја „Рас" у Новом Пазару*, 27/2003, 373-376.
— М. Брибосић и Д. Премовић-Алексић: *Манастирски комплекс на Ровашу граду*, 28/2004, 263-268.
— *Археолошка истраживања средњовековних хумки на локалитетима у околини Сјенице*, 29/2006, 269-275.
— *Извештај о археолошким истраживању Кобиљке и других локалитета у околини Сјенице у 2006. години*, 30/2007, 285-292.
— Г. Тошић и Д. Премовић-Алексић: *Извештај са археолошких истраживања лок. Шарски крш код Дуге Пољане*, 31/2008, 225-229.
— *Извештај са археолошких истраживања Новопазарске тврђаве*, 31/2008, 231-234.
— *Извештај са археолошких истраживања средњовековних хумки у Сусулјцима код Сјенице 2007-2008. године*, 31/2008, 235-240.
— *Археолошко истраживање локалитета „Бод вашће" и „Мали доњи" у селу Дуљцићима код Сјенице у 2009. години*, 32/2009, 291-293.
— *Археолошко истраживање средњовековних хумки на подручју Сјенице у 2010. години*, 33/2010, 411-418.
— *Средњовековна некропола у Бурану*, 34/2011, 277-282.
— *Средњовековне хумке на Сјенично-пештерској висоравни – Истраживања у 2012. години*, 35/2012, 189-198.
— *Средњовековне некрополе на подручју Новог Пазара*, 35/2012, 199-204.
— *Археолошко истраживање средњовековних хумки 8-12. века на Сјенично-пештерској висоравни – извештај за 2013. годину*, 36/2013, 309-320.
— *Стојнско светилиште на Пештерској висоравни – Извештај са археолошког истраживања у 2014. години*, 37/2014, 295-300.
— *Средњовековне некрополе на подручју Новог Пазара. Опис реализације пројекта*, 39/2016, 291-299.

Prikaz:

— *Марко Поповић: Тврђава Рас*, 23/1999, 347-350.

190. Пурић Милица:
— *Статистички подаци као извор за сагледавање неких димензија етничких процеса*, 2/1978, 71-74.

191. Радичевић Дејан:
— Д. Радичевић и Е. Зечевић, *Керамика Бурдених Стијена*, 25/2001, 23-68.

192. Радић Радивој:
— *Средњовековни долазак у арабљанском прегледу османске династије из XIX века*, 26/2002, 169-177.
— *Србија у делу венецијанског историчара Ђан Ђакома Кароли*, 27/2003, 125-131.
— *Историјска вредност записа у манастиру Светог Тројица код Пљеваља*, 31/2008, 53-72.
— *Царград у српским средњовековним зеитијама*, 33/2010, 25-55.

193. Радојчић Мирјана:
— *Традиција и савременост*, 4/1980,171-174.

194. Радовановић Милош:
— *Новопазарска чаршија, бетистани, мостови (анализа урбаних склопова)*, 15/1991, 66-79.

195. Радовић Миодраг:
— *Ослобођење Новог Пазара у Првом балканском рату*, 15/1989, 125-139.
— *Ослобођење Новог Пазара 1944. године*, 14/1990, 111-119.
— *Ослобођење Новог Пазара у Првом светском рату*, 15/1991,126-144.
— *Ратни војни заробљеници са подручја среза деževског у Другом светском рату*, 16/1992, 129-152.
— *Нашим новопазарским улица*, 18/1994, 191-202.
— *Партизанска реквизиција*, 21/1997, 203-232.
— *Убирање четвртине у деževском срезу за време Првог и Другог светског рата*, 22/1998, 259-275.
— *Хидроелектрана у Новом Пазару*, 23/1999, 277-307.
— *Јеврејске куће и дућани у Новом Пазару*, 23/1999, 309-317.
— *Приватни вуголци, угоститељи и занатлије новопазарског краја од ослобођења до друге национализације*, 24/2000, 207-241.
— *Попис занатлија деževског среза 1954. године*, 25/2001, 341-373.
— *КПЈ и НОП у Новом Пазару за време окупације у Другом светском рату*, 27/2003, 297-322
— *Из новопазарских хроника*, 28/2004, 161-172.
— *Јеврејска аситија у Новом Пазару*, 29/2006, 169-177.

196. Радојковић Бојана:
— *Калуп за шкваир са Раса — Градина*, 8/1984,19-22.

197. Рахић Есад / Rahić Esad:
— *Први српски устанак и његов утицај на прилике у Новопазарском санџаку*, 32/2009, 63-93.
— *Sandžak tokom Drugog svjetskog rata*, 40/2017, 9-40.

198. Ранђеловић Драгана:
— *Врвљење етномаје цркваша и верски појединци*, 38/2015, 153-170.

199. Рашљанин Сенко:
— *Нешто о женској ношњи Новог Пазара с краја XIX почетка XX века*, 9/1985, 175-187.
— *Јаше чесне у Новом Пазару*, 10/1986, 181-195.
— *Неке појединости о абиајмоправном регулисању брака породице и породичних односа у новопазарском крају*, 11/1987, 175-185.
— *Утицај интеркултурализације на промене везане за положај жене у Новом Пазару*, 13/1989, 165-172.
— *Шеријатско право и потпуно законодавство у Краљевини СХС — Краљевини Југославији (1918-1941)*, 17/1993, 91-101.

200. Ратковић Зоран:
— *Професионално катрџиско друштво Новог Пазара*, 18/1994, 215-221.

201. Ракић Станко:
— *Кирџије новопазарског краја*, 5/1981, 87-107.
— *Новопазарске махале*, 16/1992, 45-54.

202. Ребровја Немет:
— *Од етномаје до етносетнонма*, 21/1997, 141-145.

203. Rebronja Semir:
— *Neki arijentalni rukopisi novopazarskog Muzeja „Ras"*, 34/2011, 57-64.

204. Решетагић Јашар:
— *Шиизмо и просветна у Новом Пазару од XV до XX столећа*, 18/1994, 85-110.
— *Муслиманско дворјанство расветљавању теме из доње средње*, 29/2006, 43-51.
Prikaz:
— *Рамиз Чршанчић: Тајесна чарнија*, 16/1992, 175-179.

205. Решовић Ризван:
— *Легенде из шиитског краја — Петтерска амедија*, 6/1982, 213-218.

206. Salković Avdija:
— *Učajlucl u islamskoj tradiciji i kulturi Bošnjaka Novopazarskog sandžaka*, 40/2017, 129-141.

207. Самарџић Никола:
— *О просторном идентитету средњодобног Балкана*, 27/2003, 133-140.
— *Османски продор и морско европске идеје*, 28/2004, 73-84.
— *Прво зрелење Југоисточне Европе — Карловачки мир 1699. године*, 30/20007, 91-105.
— *САД, ЕУ и регионална улога Турске*, 31/2008, 157-174.

— *Стварности институционализованог рамог основног мултикултурализма: право и судови у интерјакној структури и савремености*, 32/2009, 51-62.

208. Секулић Милован:

— *Оснивање и рад „Новопазарске банке" АД*, 21/1997, 93-112.

— *Резултати скупштинских избора у рашком округу у периоду ограничене парламентаризма (1920-1929)*, 22/1998, 167-198.

— *Избори у срезовима рашког округа у време ограничене диктатуре*, 23/1999, 223-262.

209. Селимовић Салих / Selimović Salih:

— *Кладница — становништво*, 14/1990, 121-136.

— *Книнске и Куči на Пештерској висоравни*, 25/1999, 209-222.

— *Неке карактеристике порекла и миграционе динамике становништва на подручју Сјенице*, 24/2000, 121-140.

— *Становништво кнежина Равнополи*, 25/2001,149-158.

— *Хришћанске традиције код Муслимана на Сјенично-пештерској висоравни*, 26/2002, 135-147.

— *Основна школа у Кладници до II светског рата*, 28/2004, 143-159.

— *Кладница у статистичким пописима од 1912. до 2002*, 29/2006, 179-193.

— *Цанија у Кладници*, 30/2007, 135-142.

— *Подручје Кладнице у турском попису крајем XVI столећа*, 31/2008, 85-95.

— *Штитарска села у турском попису 1604. године*, 32/2009, 39-50.

— *Svadba kod muslimana na području Kladnice (prosidba, svatovi, dovođenje mlade, svadbovanje i brak)*, 33/2010, 279-290.

— *Područje Duge Poljane u turskom popisu 1604. godine*, 34/2011, 29-43.

— *Куће и становање на подручју Кладнице*, 35/2012, 119-129.

— *Karličići na području Sjenice*, 36/2013, 165-175.

— *Неке карактеристике политичких прилика у Сјеничком срезу између I и II светског рата*, 38/2015, 87-103.

210. Симић Зоран:

— *Утврђење на Кулин у Рогатиру*, 11/1987, 13-20.

211. Скарен Сефер:

— *Мала допуна за књигу „Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара"*, 24/2000, 313-314.

212. Скарен Тахир:

— *Исправка и допуна о пореклу Скарена*, 21/1997, 275-276.

213. Соколовска Викторија:

— *Дардани у предримско доба*, 27/2003, 27—48.

— *Још једном о убијању Димаситова*, 30/2007, 7-13.

214. Срејовић Драгослав:
— *Просторијска историја у Дијецезији и њен значај за оцену стварне припадности становника области Ниша у предримско доба*, 1/1977, 73-81.

215. Станић Радомир:
— *Прилог познавању градитељског и сликарског наследа XVII века на подручју између Новог Пазара и Сјенице*, 1/1977,169-188.

216. Станојевић Исидора:
— И. Станојевић и М. Гвозденовић: *Сусрет култура у улици Краља Петра у Београду*, 36/2013, 65-78.

217. Стефановић Талија:
Prikaz:
— *Прилог архитектонској историографији Србије: Турдија Боровнак „Архитектура и урбанизам Горњег Милановца (1853-1941) са освртом на градитељство Чачка, Краљева и Крагујевца"*, 31/2008, 215-222.

218. Стефановић Валерија:
— *Прилог за библиографију листова и часописа у Новом Пазару (1921-2006)*, 31/2008, 245-257.
— *Библиографија Новопазарског зборника (Бројеви 1-30)*, 32/2009, 307-374.
— *Основане читаонице у Новопазарском крају*, 35/2012, 143-159.
— *„Наше доба" лист Гимназије – Нови Пазар*, 36/2013, 177-186.
— *Ратна прва дечја лист у Новом Пазару*, 37/2014, 205-2012.
— *Нови Пазар у НОР-у и револуцији 1941-1945. године (прилог библиографији)*, 38/2015, 105-116.

219. Стојић Марија:
— *Висугла култура школа*, 31/2008, 129-155.

220. Суској Мухамед:
— *Одбрана Новог Пазара уочи Другог светског рата и 1945. године*, 25/2001, 325-331.

221. Šabanović Elma:
— *Medijska/masovna kultura*, 38/2015, 257-267.

222. Шачић Месрур:
— *Омерија Шачић у вечерњем и сећању*, 25/2001, 321-324.
— *Сабит Хоџић, професор математике новопазарске Гимназије од 1945. до 1951. године*, 26/2002, 273-281.
— *Изјашњење ученика поште у Основној школи у Другој Пољани шк. 1959/60. године*, 27/2003, 323-327.

223. Šačirović Demir:
— D. Šačirović, Š. Pljević i S. Šačirović: *Prirodni i antropogeni resursi i stanje životne sredine u novopazarskom kraju*, 37/2014, 177-188.

224. Шаћировић Селим / Šačirović Selim:
— С. Шаћировић и И. Филиповић: *Демографски развој и урбанизациони токови Новог Пазара*, 32/2009, 177-200.

— S. Šačirović i T. Đekić: *Biološke i društvene strukture stanovništva Novog Pazara*, 33/2010, 323-341.
— P. Ивановић, С. Шаћировић и М. Ивановић: *Просторни план региона изгрнута Шварске Косанина*, 34/2011, 173-184.
— N. Vignjević Đorđević i S. Šačirović: *Žene u agroživotu na nerazvijenim područjima – šansa za prekograničnu saradnju i međunarodne razmenu*, 36/2013, 201-208.
— *Geološko vrednovanje parka prirode Goliju za potrebe turizma i rekreacije*, 37/2017, 163-176.
— D. Šačirović, Š. Plojović i S. Šačirović: *Prirodni i antropogeni resursi i stanje životne sredine u novopazarskom kraju*, 37/2014, 177-188.

225. Šehović Sefedin:
— *Osnovne škole Novog Pazara, Sjenice i Tutinu prvoj polovini XX veka*, 33/2010, 257-252.

226. Škrijelj Redžep:
— *Dva vakufska dokumenta o Novom Pazaru*, 36/2013, 121-129.
— *Novi Pazar u Divanu Derviša Ahmeda Gurbija*, 37/2014, 65-98.
— *Novopazarski književnik Tahir efendija Belegijak (1770-1850)*, 38/2015, 71-85.

227. Škrijelj Zehra:
— *Arhitektura javnih objekata Novog Pazara između prvog (1956) i detaljnog urbanističkog plana (1968)*, 37/2014, 221-238.
— *Graditeljska delatnost u Novom Pazaru u periodu od 1945-1956 godine*, 38/2015, 117-131.

228. Шутеванић Изудин / Šušević Izudin:
— *Вакуфи у Новом Пазару у XVI столећу*, 3/1979, 39-52.
— *Новопазарска порјекла у мањим одређењима*, 5/1981, 31-39.
— *Дефтер мухасил о новопазарској и новопазарској области*, 5/1981, 77-86.
— *Нови Пазар у попису из друге половине XVI века*, 6/1982, 155-168.
— *О трговини између Новог Пазара и Дубровника у XVIII веку*, 7/1983,143-155.
— *Dnevnik događaja u Novom Pazaru od 2. oktobra do 20. decembra 1941. godine*, 34/2011, 227-240.

229. Шутеванић Милојица:
— *Проблеми и васпитање у покрету Димитрија В. Љотића*, 22/1998, 277-283.
— *Напада и неутврђена дужина коридора пруге Југославије*, 30/2007, 181-210.
— *Решење национално питања или „платрна домрајлаоси" бивше Југославије*, 32/2009, 165-175.
— *Подељени суверенитет – договорна федерација бивше Југославије: решење криза или растакање државе*, 33/2010, 311-322.

230. Тадић Милутин:

— М. Тадић и Г. Тошић: *Студенички сучвати часопис — прилог проучавању часописа у средњовековној Србији*, 28/2004, 29-41.

231. Тахирбеговић Кемал:

— *Етички аспекти савремених природних наука*, 28/2004, 233-241.

232. Tahirbegović Senida:

— R. Biočanin, M. Badić i S. Tahirbegović: *Istorijski pregled zagađivača životne sredine i praćenje podobnosti ekoloških proizvoda*, 33/2010, 369-388.

233. Томовић Нада:

— *Новопазарски сиђак у шекспировој години 1908-1909. године*, 35/2012, 111-118.

234. Тошић Гордана:

— *Црква св. Николе у Шушњеву; 16/1992, 27-36.*

— Г. Тошић и М. Тадић: *Студенички сучвати часопис — прилог проучавању часописа у средњовековној Србији*, 28/2004, 29-41.

Izvještaji:

— В. Богосављевић и Г. Тошић: *Истраживања лок. „Добрчан" у Рашкој*, 25/2001, 383-387.

— Г. Тошић и Д. Премовић-Алексић: *Извештај са археолошких истраживања лок. Шарски крш код Дуге Пољане*, 31/2008, 225-229.

235. Трифуноски Јован:

— *Традиционални сточни сајмови у Старој Србији*, 2/1978, 189-196.

— *Турбини у старијем друмству*, 9/1985, 167-173.

— *Турско становништво у СР Македонији*, 10/1986, 131-139.

— *Малогатијско становништво у Вардарско-бреговској котлини*, 15/1991, 80-85.

— *Малогатијска становништа у Старој Србији*, 16/1992, 103-108.

— *Србиново и Србица (две средњовековне жупе у Македонији*, 17/1993, 51-57.

— *Исламске старине у Кочанској котлини са подацима о џамијама и дервишким редовима*, 18/1994, 125-133.

236. Turković Emil / Турковић Емил:

— *Istorijsko-pravna analiza dinamike pravne regulative Islamske zajednice u Srbiji*, 36/2013, 209-224.

— *Istorijsko-pravni aspekt rada kao oblik trošenja ondosnih lica*, 37/2014, 253-273.

— *Рада трошења у законодавним решењима бивших република СФР Југославије*, 38/2015, 133-151.

237. Ујкановић Енис:

— Ш. Пајовић, С. Бећировић и Е. Ујкановић: *Статистички осврт на људске ресурсе у регији Санџак*, 32/2009, 227-235.

238. Ujkanović Enver:
— *Štampana literatura na arapskom jeziku u orijentalnoj zbirci Arkiva „Ras"*, 35/2012, 57-74.
— *Arabizmi (islamizmi) u našoj upotrebi*, 37/2014, 147-162.
— *Novopazarske mahale u osmanlijskim tapu senedima – tapijama*, 38/2015, 35-53.

239. Vakrač Ivanka:
— *Proštenište u Marići Bistrici*, 2/1978,151-155.

240. Васић Растко:
— *О изврсно-зрнном благу из Новог Пазара*, 20/1996, 15-21.
— *О етничкој припадности српских гробова из Дебе баре*, 23/1999, 7-15.

241. Васојевић Славољуб:
Osvrt:
— *Лепо Васојевић – трагичан јунак једног доба*, 37/2014, 277-281.

242. Видосављевић Владан:
— *Збирка турских лула Музеја „Рас" у Новом Пазару*, 34/2011, 93-112.
— *Остаци куће из 19. века у селу Дежева код Новог Пазара*, 35/2012, 97-110.
Izvještaji:
— *Археолошка истраживања Новопазарске тврђаве 2012. године*, 35/2012, 205-208.
— *Музеј „Рас" од збирке до културне институције*, 36/2013, 321-328.
— В. Видосављевић и Ј. Фортић: *Извештај са археолошких ископавања земљаних радова испред Основног и Вишег суда у Новом Пазару*, 39/2016, 285-289.
— В. Видосављевић и У. Војводић: *Извештај са заштитних археолошких истраживања локалитета Дубље испод куће у Новом Пазару*, 40/2017, 213-216.
Prikaz:
— *Драгиња Преговић-Алексић, Археолошка карта Новог Пазара. Тутин и Сјеница*, 37/2014, 283-287.

243. Vignjević Đorđević Nada:
— N. Vignjević Đorđević i S. Šačirović: *Žene u aprobizmu na nezvijenim područjima – šansa za prekograničnu saradnju i međunarodni razvoj*, 36/2013, 201-208.

244. Вилотијевић Радиша:
— *Досељење породице у Нови Пазар од 1913-1920. године*, 18/1984, 173-189.
— *Рад одбора општине у Новом Пазару 1913-1915. и 1918-1920. године*, 19/1995, 133-154.
— *Историјски архив „Рас" у Новом Пазару 1975-1997. године*, 21/1997, 233-245.
Prikazi:
— *Миодраг Радовић: Дуборе и интеријерне мотиве Новог Пазара и Деževског среза у Другом светском рату*, 19/1995, 289-291.

— *Сто година архива у Србији*, 24/2000, 309-312.

245. Виријевић Владан:

— *Средње стручне школе у Рашки у периоду између два светска рата*, 22/1998, 159-166.

— *Југословенска радикална заједница у студентским срезу 1935-1941. године*, 23/1999, 263-275.

— *Неке привредне карактеристике Сјеничког среза између два светска рата*, 24/2000, 193-206.

— *„Парламентарни гласник" о Новом Пазару и околини крајем XIX и почетком XX века*, 33/2010, 111-125.

246. Вишневрута Данка:

— *Свадбени обичаји муслимана почетком двадесетог века*, 33/2010, 253-278.

247. Витковић-Жикић Милена:

— *Либада — пример орјенталних утицаја у српској градскојношњи*, 13/1989, 153-164.

— *Однос сеоске и градске средине на примеру женског капутића*, 14/1990, 91-97.

248. Влаховић Бреда:

— *Приступ проучавању културе становништва Новог Пазара и околине*, 2/1978, 15-22.

249. Влаховић Петар:

— *Постанак и развој српске нације (етнологски приступ)*, 2/1978, 41-69.

— *Етничка историја у научном делу Едите Муминовић*, 29/2006, 53-69.

250. Vogelj Milan:

— *Praznovanje 1. maja v Sloveniji od prvih začetkov do danes*, 2/1978, 135-149.

251. Војводић Угљеша:

— В. Видосављевић и У. Војводић: *Новијој са заштитних археолошких истраживања локалитета „Дубље изнад куће у Новом Пазару*, 40/2017, 213-216.

252. Вучковић Јевто:

— *Сјетва од махала до улица*, 22/1998, 219-236.

— *Сјетва у социјалној, културној, административно-територијалној промјенама*, 23/1999,187-208.

— *Караванске и трговачки путеви, хани и трговачка стаза на Сјенично-пештерској висорани*, 24/2000, 95-119.

— *Основне школе у сјеничком крају од 1945. до 2000. године*, 25/2001, 279-320.

— *Основне школе у сјеничком крају у другој половини XIX и у XX веку*, 27/2003, 273-295.

— *Основне школе у сјеничком крају у другој половини XIX и у XX веку (другом дио)*, 29/2006, 223-246.

— *Сјетиа у окружењу натческих и других утврђења*, 30/2007, 143-150.
Prikaz:
— *Гуна аутора: Сјенчки крај, антропоиошка истраживања (шаушна монографија), Београд 2004*, 30/2007, 269-282.

253. Вујанац Зоран:
— Б. Јовановић и З. Вујанац: *Неки проблеми малигнитиних дегенерација и асоцијалног понашања младих на територији општине Нови Пазар*, 4/1980, 129-138.

254. Вујовић Славица:
— *Мектеб уз Алиун-аген џамију у Новом Пазару*, 14/1990, 67-81.
— Д. Премовић-Алексић и С. Вујовић: *Новопазарска марама*, 23/1999, 135-154.
— *Трагом једног изгубљеног живота — Иван Котов*, 24/2000, 285-291.

255. Вукадин Обреновић:
— *Истраживање средњовековног насеља у селу Поне код Новог Пазара*, 1/1977, 157-167.
— Д. Минић и О. Вукадин: *Резултати археолошких рекогносцирања околине Сјенице*, 6/1982,189-203.

256. Вушовић-Лучић Звездана:
— *Сахрањивање и култ мртвих код Срба и Црногораца у средњем веку*, 7/1983, 107-113.

257. Зечевић Емина:
— Е. Зечевић и Д. Радичанин: *Керамика Турбеног Стијена*, 25/2001, 23-68.
— *Прилог проучавању злата са водоравном дршком*, 27/2003, 73-105.

258. Zeki Ibrahimgül Mehmet:
— *Valorizacija osmanlijskih objekata u Srbiji*, 36/2013, 41-47.

259. Зиревић Олга / Зиројевић Олга:
— *Нови Пазар и турским изворима до краја XVI века*, 1/1977, 111-120.
— *Црква Чамал (косово-и чамал)*, 8/1984, 103-104.
— *Трагом Саса у Србији у XV и XVI веку*, 11/1987, 93-101.
— *Црква Свете Варваре у селу Вареву*, 14/1990, 55-57.
— *Дервиши у свакодневном животу (на основу Летописа Муде Мустафе Бапиесијеа)*, 16/1992, 95-101.
— Вакуф — улични камен градског, 17/1993, 67-71.
— *Насеља матије Трговишта*, 18/1994, 31-54.
— *Дечје (Dönme)*, 19/1995, 103-107.
— *Стамбене зграде у османском праву*, 20/1996, 93-101.
— *Призрен — пример хришћанско-исламске коегзистенције*, 23/1999, 127-134.
— *Око уметности и побратимства*, 29/2006, 157-160.
— *Чија је турска митија?*, 31/2008, 83-84.
— *Шта је бојџијница?*, 32/2009, 143-148.

— *Прилози из османске историје*, 33/2010, 85-90.
— *Prilozi iz osmanske istorije*, 34/2011, 89-91.
— *Turska kultura čaja*, 35/2012, 75-77.
— *Ramizija*, 36/2013, 161-164.
— *Prilog za istoriju privrede*, 37/2014, 201-204.

Prikazi:

— *Месиф Халифа Бошњак: Летопис*, 1650-1665, 27/2003, 365-367.
— *Фарук Диздаревић: Гајрет у Прибоју*, 28/2004, 253.
— *Стогодишњица Немачког источњачког друштва*, 29/2006, 249-251.

260. Žagar Zora:

— *Vključevanje priseljencev iz SR Hrvaške, BiH ter Srbije v novo kulturno okolje v krajevni skupnosti Krim-Rudnik, Ljubljana*, 2/1978, 85-91.

261. Жикић Милена:

Osvrt:

— *Продор оријенталне културе на територију Босне*, 35/2012, 183-185.

262. Живановић Србољуб:

— *Обољења запажена на скелетним остацима из некрополе на Пазаришту*, 3/1979, 67-75.
— *Одређивање крвних група на скелетним остацима из некрополе у Пазаришту (Рас)*, 4/1980,111-115.
— *Скелети са локалитета Цркотиа у Тутину*, 6/1982, 205-212.
— *Трагови повреда, порекнебаја и обољења на остацима скелета људи из некрополе цркве број 1 у Трговишту*, 9/1985, 201-214.
— *Основне антрополошке карактеристике скелета из некрополе цркве 1 у Трговишту*, 10/1986, 43-58.
— *Некрополе 2 у Трговишту*, 10/1986, 59-66.
— *Скелети из некрополе 4 налоалитету Табачина у Трговишту*, 11/1987, 73-91.
— В. Лстић и С. Живановић: *Os glabellae на лобањи из Бабрежа*, 12/1988, 63-68.

263. Живковић Томислав:

— *Однос старијег становништва и досељеника у палатинској области од II светског рата до 1977. године*, 2/1978, 101-110.
— *Збирски Колашин у записима истраживача*, 36/2013, 303-305.

264. Живковић Зденка:

— *Фрагменти фресака из пећинске цркве Архангела Михаила у Расу*, 22/1998, 63-67.
— *Тајна и лепота фресака*, 27/2003, 355-357.

Fuad Bačićanin
Museum „Ras" Novi Pazar

Forty Years of Novi Pazar Collection Authors and Published Papers

The first issue of Novi Pazar Collection issued by the Hometown Museum in Novi Pazar was released in 1977. The papers were published in it from the "Symposium on Ras and Monuments of the Raška Valley" in the month of October in 1976, held in Novi Pazar. Also, the second issue of Novi Pazar Collection represented a collection of published papers at XV Assembly of Ethnology Associations of Yugoslavia, held at the end of September, in 1977. Since then until present days, Novi Pazar Collection is published continuously. On two occasions, there were problems, but "the pace was regained", and we can say, although there was a threat for the Collection not to be published, there were issues no.39 and 40, and the regular 41 Novi Pazar Collection was published in 2018. For the content, its quality and cover of Novi Pazar Collection are contributed its editors, members of editorial staff and its associates so far. All of them put a lot of effort for Novi Pazar Collection to keep its continuation and actuality; but also for its scientific value to go its upward path. A large number of associates is present within these 40 issues. There are scientific and expert persons, researchers and professionals, known for their education and scientific expert characteristics. This very primary bibliography, where 264 associates are mentioned, we dedicate to all who gave their contribution for Novi Pazar Collection to live and in the following period to gather the most eminent experts of different scientific disciplines, from Archeology to History, Ethnology, Art History, Literature History, Geology, Architecture and similar ones. This is also an invitation to all scientific and expert scholars who research the area of Novi Pazar and its surrounding areas, to enter the family of Novi Pazar Collection and with their papers contribute to preserving historical, cultural and other values of our area.

NOVOPAZARSKI ZBORNIK
UPUTSTVO ZA PRIPREMU RADOVA

Novopazarski zbornik je časopis koji objavljuje radove iz oblasti arheologije, istorije, etnologije, istorije umetnosti, istorije jezika i književnosti, arhitekture, geologije, kao i srodnih disciplina. Radovi koji su već objavljeni ili su ponuđeni za objavljivanje nekoj drugoj publikaciji ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje u Novopazarskom zborniku. Ako je rad bio izlagan na konferenciji ili naučnom skupu u vidu usmenog saopštenja, podatak o tome mora biti naveden u napomeni na dnu prve stranice rada.

Radovi se objavljuju na srpskom ili bosanskom jeziku, ćiriličnim ili latiničnim pismom. Ako autor želi da mu rad bude objavljen na nekom drugom jeziku potrebno je da pri dostavljanju rada redakciji to posebno naglasi i obrazloži.

Rad treba da sadrži sledeće elemente:

- ime i prezime autora,
- naziv i sedište ustanove u kojoj je autor zaposlen,
- naslov rada,
- sažetak (apstrakt),
- ključne reči,
- tekst rada,
- literaturu i izvore,
- priloge.

Redosled elemenata mora se poštovati.

Tekst rada piše se na stranici A4 formata fontom *Times New Roman* slovima veličine 12 i proredom 1,5. Ukoliko se u radu koristi neko pismo (font) koji nije standardni deo operativnog sistema, obavezno ga priložiti.

Word fajl osnovnog teksta rada obeležiti na sledeći način: *NPZ-Prezime-godina* (na primer: *NPZ-Bandžović-2018*).

Sažetak (apstrakt) ne prevoditi na engleski jezik. Prevod sažetka obavlja redakcija Novopazarskog zbornika.

Izgled rada

a) Ime i prezime autora

Puno ime i prezime autora navodi se iznad naslova rada uz levu marginu.

b) Naziv i sedište ustanove autora

Naziv i sedište ustanove u kojoj je autor zaposlen navodi se ispod imena i prezimena autora. Ako je više autora rada naznačiti iz koje ustanove potiče svaki od navedenih autora.

c) Naslov rada

Naslov rada piše se velikim slovima na sredini stranice, font 14.

d) Sažetak (apstrakt)

Sažetak je kratak informativan prikaz sadržaja rada koji čitaocu omogućava da brzo i tačno oceni njegovu relevantnost. Preporuka je da sažetak ima između 150 i 250 reči.

e) Ključne reči

Ključne reči su termini ili izrazi kojima se ukazuje na tematiku naučnog rada i najbolje opisuju sadržaj rada za potrebe indeksiranja i pretraživanja. Broj ključnih reči ne može biti veći od 10. U interesu je autora da učestalost ključnih reči, radi lakšeg pretraživanja, bude što veća.

f) Napomene (fusnote)

Napomene se daju pri dnu strane u kojoj se nalazi komentarisani deo teksta. Mogu sadržati manje važne detalje, dopunska pojašnjenja, naznake o korišćenim izvorima (na primer naučnoj građi, priručnicima) itd., ali ne mogu biti zamena za citiranu literatura.

g) Bibliografska paranteza

Bibliografska paranteza se navodi unutar teksta, u zagradama nakon citiranog podatka, i ona upućuje na delo koje se citira, a čiji je potpuni bibliografski zapis naveden na kraju rada u *Literaturi*. Navodi se prezime autora, godina izdanja dela i broj stranice sa koje je citat preuzet. Na primer: (Miljković 2009: 79).

Ako se citira više susednih stranica istog rada, daju se cifre koje se odnose na prvu i poslednju stranicu koja se citira, a između njih je crta. Na primer: (Miljković 2009: 79-81).

Ako se citira više nesusednih stranica istog rada, cifre koje se odnose na stranice u citiranom radu odvajaju se zarezom. Na primer: (Miljković 2009: 79, 81).

Ukoliko autor ima više bibliografskih jedinica objavljenih iste godine, iza godine se stavlja slovna oznaka. Na primer: (Filan 2011a: 97).

Ako se citira delo koje sadrži više od dva autora, u zagradama nije potrebno nabrajati sve autore, već samo prvog, a prezimena ostalih se zamenjuju skraćenicom *i dr.* Na primer: (Filan i dr. 2011: 97).

h) Prilozi

Prilozi kojima je ilustrovano naučno izlaganje (slike, faksimili, tabelarni i grafički prikzi i sl.) označavaju se rednim brojevima i prilažu na kraju teksta rada, a njihovo mesto u tekstu se obeležava odgovarajućom cifrom. Prilozi se mogu dostaviti i odvojeno od osnovnog teksta, u zasebnim fajlovima, i tada se označavaju na sledeći način: *Bandzovic-01, Bandzovic-02* itd.

i) Literatura

Na kraju rada, u zasebnom odeljku, daje se kompletna, precizno navedena bibliografija sa naslovom: *Literatura*. Redosled radova u literaturi daje se po azbučnom ili abecednom redu prezimena autora (prema pismu kojim je rad napisan).

Detaljan način bibliografskog opisa citirane literature dat je na sajtu Muzeja „Ras" Novi Pazar: www.muzejnp.rs.

Ovako uređene radove slati u Word formatu na adresu Muzeja i Novopazarskog zbornika: muzejras@gmail.com i novopazarskizbornik@gmail.com (obavezno na obe adrese).

Redakcija *Novopazarskog zbornika*

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94
НОВОПАЗАРСКИ зборник = Novopazarski zbornik / уредник Фуад Бајићанин. - Год. 1, бр. 1 (1977)- . - Нови Пазар : Музеј "Рас", 1977- (Ужице : Графичар). - 24 cm

Годишње. - Наслов и текст ћир. и лат.
ISSN 0351-3017 = Новопазарски зборник
COBISS.SR-ID 3463170